

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3

Vladimir Kusik

Rimske vojne postrojbe na dunavskom limesu u Hrvatskoj

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Domagoj Tončinić, docent

Zagreb, 2015.

Sadržaj

1. Uvod.....	2
2. Prije osvajanja Panonije	5
3. Oktavijanovo osvajanje	8
4. Bellum Batonianum.....	11
5. Rimska vojska i granica u razdoblju rane julijevsko-klaudijevske dinastije	13
6. Rimska vojska i razvoj limesa u razdoblju kasne julijevsko-klaudijevske dinastije	17
7. Rimska vojska i razvoj limesa u razdoblju flavijevske dinastije	21
8. Rimska vojska i razvoj limesa u razdoblju Trajanove vladavine.....	26
9. Rimska vojska i razvoj limesa od Hadrijana do Marka Aurelija	29
10. Rimska vojska i razvoj limesa za vladavine Marka Aurelija i neposredno nakon Markomanskih ratova.....	32
11. Rimska vojska i razvoj limesa za vladavine Severa i u 3. stoljeću	37
12. Rimska vojska u 4. stoljeću i kraj rimske vlasti u Panoniji	43
13. Rimske vojne postrojbe zabilježene arheološkim nalazima na dunavskom limesu u Hrvatskoj. 46	
13.1. Pomoćne postrojbe	46
13. 2. Legije.....	56
13. 3. Ostale postrojbe posvjedočene arheološkim nalazima s dunavskog limesa u Hrvatskoj koje na njemu nisu boravile	62
14. Vojni logori na dunavskom limesu u Hrvatskoj.....	64
14. 1. Batina (Ad Militare)	64
14. 2. Zmajevac (Ad Novas)	67
14. 3. Ilok (Cuccium)	71
14. 4. Osijek (Mursa).....	74
14. 5. Sotin (Cornacum)	80
14. 6. Kamenac (Aureus Mons)	83
14. 7. Lug (Albanum).....	83
14. 8. Popovac (Antianae).....	84
14. 9. Vardarac (Donatianae).....	84
14. 10. Dragojlov Brijeg.....	84
14. 11. Dalj (Teutoburgium).....	85
14. 12. Petrijevci (Mursella).....	87
Zaključak.....	89
Katalog nalaza	98
Popis izvora.....	180
Popis literature	181

1. Uvod

Rimska vojska bila je najbolja vojska starog vijeka. Ona je svojim osvajanjima proširila rimsku kulturu po Europi i Mediteranu. U mjestima koja je vojno zauzela bila je generator romanizacije stanovništva i osvojenog područja, proizvodni centar, ali i veliko tržište koje je doprinosilo ekonomskom razvoju. Značajno je obilježila povijest svakog područja gdje je boravila, a to se posebno odnosi na granicu Rimskog Carstva, koja se naziva rimskim limesom. Interakcijom rimskog svijeta s Barbarikom i drugim državama odvijala se živa razmjena ideja, kulturnih utjecaja i materijalnih dobara. To se događalo trgovinom, diplomacijom i ratovima. Granica rimskog svijeta, limes, prolazila je i kroz današnju Hrvatsku koja time ima sreću biti dionikom ove jedinstvene kulturne baštine rimske kulture. Od dva glavna dijela limesa u kontinentalnom dijelu Europe, rajnskog i dunavskog, Hrvatska je dio potonjeg, dunavskog. On se u Hrvatskoj prostire od Batine na sjeveru, u samom kutu Baranje, do Iloka, u dužini od 188 km. Upravo između ta dva mjesta postojao niz logora gdje je boravila rimska vojska, čija je prisutnost u arheološkom smislu tema ovog diplomskog rada.

Vojne postrojbe i njihovi logori bili su sastavni dio limesa kojega su čuvali. Unatoč tome, u literaturi se koristi različita metodologija pri istraživanju ove dvije teme. Kada se piše i govori o limesu, to se uglavnom odnosi na razvoj limesa kao vojno-političke cijeline koja je djelovala na granicama, s naglaskom na razvoj logora i gradova koji su bili smješteni na njemu. Arhitektura logora i njegova povijest koja se može rekonstruirati na temelju pokretnih i nepokretnih arheoloških nalaza uglavnom su popraćeni samo pregledom vojnih postrojbi koje su boravile u njemu.

Pri istraživanju vojske, legija i pomoćnih postrojbi, veći naglasak se stavlja na cjelokupnu povijest kretanja te postrojbe i datiranje promjena u smještaju. To je uglavnom popraćeno popisom arheoloških nalaza koji na te promjene upućuju ili objašnjavanjem teorijskih pretpostavki na kojima se utvrđivanje smještaja temelji.

Ovaj diplomski rad u svojoj osnovi problematici pristupa upravo tom metodologijom, koja se koristi za istraživanje vojnih postrojbi. Značajan dio rada se odnosi na povijesni okvir u kojemu je objašnjen razvoj limesa, političke i vojne situacije koje su na njega utjecale, uglavnom na području koji pokriva dunavski limes u rimskoj provinciji Panoniji. O arhitekturi vojnih logora izneseni su arheološki nalazi koji upućuju na postojanje arhitekture vojnih logora. U tom smislu ovaj rad objedinjava sve pristupe, s naglaskom na vojne postrojbe, da bi se dobila što bolja šira slika za razumijevanje prisutnosti rimske vojske na dunavskom limesu u Hrvatskoj.

Cilj ovog diplomskog rada je na temelju objavljenih arheoloških nalaza iz Hrvatske i utvrđenih

dokaza iz šireg europskog konteksta utvrditi identitet, prostorni i vremenski smještaj rimskih vojnih postrojbi za koje se zna ili pretpostavlja da su boravile da dunavskom limesu u Hrvatskoj.

Svrha rada je na jednom mjestu iznijeti sve relevantne podatke i arheološke nalaze s područja Hrvatske koji upućuju na prisutnost rimskih vojnih postrojbi kako bi se mogla dobiti bolja slika o toj problematici koja je u Hrvatskoj još uvijek arheološki neistražena. Uz rad je zbog toga priložen i katalog pokretnih nalaza, dok su nepokretni nalazi navedeni za svaku lokaciju gdje su utvrđeni vojni logori.

Rad je strukturno podijeljen na povijesna razdoblja koja su značajna za razvoj limesa i rimske vojske. Ta podjela je slična kao u drugim radovima koji se bave rimskom vojskom i koji su korišteni kao osnovna literatura¹. Uz uvodni dio rada, u kojemu je iznesena povijest rimskog političkog i vojnog djelovanja na području koje će poslije postati provincija Panonija, poglavlja su podijeljena kronološki. Svako poglavlje počinje povijesnim pregledom u kojemu su navedeni i objašnjeni najvažniji događaji koji su utjecali na razvoj limesa i djelovanje rimske vojske. U njemu su izneseni najvažniji politički događaji, ratovi, ali i smještaj legijskih postrojbi u Panoniji kako bi se dobila šira slika povijesti rimske vojske i razvoja limesa. Nakon svakog od ovih poglavlja koja se tiču šire povijesti Panonije, slijedi kratak pregled postrojbi i dokaza iz izvora ili arheoloških nalaza koji upućuju na boravak postrojbe na hrvatskom dijelu dunavskog limesa. Ovaj dio rada odnosi se usko na hrvatski dio limesa da se za određeno povijesno razdoblje dobije kompletna slika događaja u cijeloj Panoniji i kako su oni utjecali na rimske vojne postrojbe i limes u Hrvatskoj. Kratak pregled proizlazi iz podataka dobivenih iz analize nalaza iz kataloga i povijesti određenih postrojbi koja je zabilježena u literaturi.

Nakon toga slijedi poglavlje s poviješću svih postrojbi zabilježenih na dunavskom limesu u Hrvatskoj. Navedena je cjelokupna poznata povijest postrojbe i arheološki nalazi koji dokazuju njezin boravak na hrvatskom dijelu dunavskog limesa. Za svaki nalaz je objašnjeno na koji način dokazuje koliko dugo i gdje je boravila postrojba.

Unatoč tome što je glavna tema rada rimska vojska i arheološki dokazi koji upućuju na njihov smještaj, ona ne bi mogla biti zaokružena bez osvrta na vojne logore duž limesa u Hrvatskoj. U posljednjem dijelu rada iznesena je povijest svih lokaliteta za koje se smatra da su bili logori. Poseban naglasak je na poznatoj i do sada istraženoj arhitekturi logora, ali i civilnog naselja ukoliko su oni poznati. S obzirom na to da je stanje istraženosti jako slabo, podaci koji se tiču vojnih logora dobiveni indirektno (kao npr. nekropole u Zmajevcu i Iloku) su također navedeni.

Diplomski rad sadržava i katalog svih objavljenih nalaza s područja dunavskog limesa u Hrvatskoj

¹ To se najviše odnosi na: B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien, 2001 (dalje u tekstu: Lőrincz 2001).

koji spominju rimske vojne postrojbe. On se sastoji od nalaza opeka, epigrafskih spomenika i sitnog materijala. Nalazi u katalogu su podijeljeni po postrojbama koje spominju.

Rimska vojska na limesu, ali i limes općenito u Hrvatskoj nisu nikada bili predmet sustavnog arheološkog istraživanja. Niti jedan pretpostavljeni logor nije potpuno iskopan, a istraživanja su se vodila uglavnom kabinetski. Podizanje svijesti i zanimanje za limes u Jugoslaviji, a time i u Hrvatskoj, dogodio se 60-ih godina 20. stoljeća, kada je u Jugoslaviji 1960. godine održan simpozij o limesu. Taj prvi zamah u istraživanju vodili su arheolozi Muzeja Slavonije u Osijeku, Danica Pinterović i Mirko Bulat. Josip Klemenc objavio je prvi sumarni rad koji na jednom mjestu ukratko iznosi sve podatke i pretpostavke o smještaju vojnih postrojbi i njihovih logora. Nakon toga, zbog nedostatka novih istraživanja nije se došlo do novih saznanja i Hrvatska je tijekom godina napravila veliki zaostatak u odnosu na susjedne zemlje, posebice Mađarsku. U posljednjih nekoliko godina stvari kreću malo na bolje s povećanim brojem rekognosciranja i probnih iskopavanja, kao i kabinetskim radom koji se posebno tiče rimske vojske. Njemu su značajno doprinijeli radovi Mirjane Sanader i Ivana Radmana-Livaje.

Ovaj diplomski rad samo je kratak pregled objavljenih nalaza i podataka, s naglaskom na rimske vojne postrojbe, u nadi da će u budućnosti nova saznanja i istraživanja značajno upotpuniti poznavanje ove važne europske kulturne tekovine koju Hrvatska ima sreću baštiniti.

2. Prije osvajanja Panonije

Današnja Hrvatska bila je tijekom antike dio nekoliko različitih geografskih i upravnih cijelina. Kronološki gledano, ovo područje prvo je potpadalo pod širi pojam Ilirka. On je obuhvaćao područje od rijeke Raše u Istri na zapadu do rijeke Mati u Albaniji na istoku i jugu, na kojemu su po rimskom shvaćanju etnika, živjeli Iliri.² Na sjeveru je u najranije vrijeme granica bila Drava, dok će u kasnoj antici to postati Dunav, kada će pojam Ilirka opet ući u upotrebu. Ilirik je u 1. st. po. Kr. podijeljen na provincije Dalmaciju i Panoniju, od kojih je kroz potonju prolazio dunavski limes.

Panonija (grč. *Παννονία*, *Pannonía*, lat. *Pannonia*), antički je naziv za područje kojemu je na sjeveru i istoku, od Beča do ušća Save u Dunav, bila granica obala Dunava; na jugu je granica sa Dalmacijom bila malo južnije od Save i Kupe, a na zapadu je Panonija graničila s provincijom Norikom.

Grčko, a zatim i rimsko poznavanje područja koje će kasnije postati provincija Panonija, odnosno srednji tok Dunava, prije kraja republikanskog razdoblja bilo je manjkavo. Ono se uglavnom temeljilo na pričama trgovaca ili mitovima. Najraniji spomeni geografskih pojmova i naroda koji su živjeli na tom području, javljaju se među grčim povjesničarima, od kojih je najvažniji Herodot (Hdt. 5.9.1).³ Nesigurna slika koju su o sjevernom Balkanu Grci imali najbolje se očituje i u njihovom poimanju određenih geografskih aspekata tog područja. Vjerovali su da je Balkan zapravo otok, od kopna razdvojen Dunavom koji se negdje na zapadu ulijeva u Jadransko more, a sjeverno od Makedonije u Crno more.⁴ Situacija postaje još mutnija sa seobom Kelta u Karpatsku kotlinu u 4. st. pr. Kr. koja je poremetila stare trgovačke puteve koje su Grci imali s tim područjem.

Kelti u nekoliko seoba ratuju s autohtonim stanovništvom koje s vremenom potpada pod njihovu vlast. To stanovništvo uglavnom su činili su Panonci, narod koji etnički nisu bili Iliri, ali su s njima bili na određenoj razini jezično povezani.⁵ Od plemena koja se spominju imenom, najpoznatiji su Andizeti koji su živjeli na ušću Drave, te Breuci i Dezidijati koji su živjeli uz Savu i kasnije odigrali važnu ulogu u konačnom osvajanju Panonije.

Do kraja 4. st. pr. Kr. , Kelti se posve udomaćuju u jugistočnom dijelu buduće provincije Panonije. Tada započinje i keltizacija tog područja, u kojoj glavnu riječ vodi pleme Skordiska. Oni su ovladali

² <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27088>; Danijel Džino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, Cambridge, 2010, 3 (dalje u tekstu: Džino 2010)

³ *Herodotus*, preveo A. D. Godley. Cambridge, Harvard University Press, 1920.

⁴ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974, 1. (dalje u tekstu: Mócsy 1974); A. Domić Kunić, *Bellum Pannonicum (12.-11. pr. Kr.), posljednja faza osvajanja južne Panonije*, VAMZ 39, 2006, 62. (dalje u tekstu: Domić Kunić 2006)

⁵ Mócsy 1974, 12.

nad većinom autohtonih naroda i izvršili velik utjecaj na njihovu materijalnu kulturu ⁶.

U prvoj četvrtini 2. st. pr. Kr., počinje prvo ozbiljno zanimanje i počeci rimske prisutnosti u današnjoj središnjoj Hrvatskoj, odnosno području koje će kasnije postati dio provincije Panonije.

Najvažniji razlog za to je bio kopneni put koji iz sjeverne Italije vodi kopnenim putem do Nauporta (danas Vrhnika u Sloveniji), važnog prometnog čvorišta gdje počinje put plovnom rijekom koji preko Emone i Nevioduna vodi do doline Save gdje je glavna točka Segestika. Iz nje se lako dolazilo do Dunava i njime dalje u istočne provincije, kako to navodi i Strabon (Str. 4. 6.10).⁷

On nije bio važan samo zbog lakšeg administrativnog povezivanja i trgovine. Njegova važnost posebno se očituje u tome da se nalazio blizu Italije do koje se njime moglo iznimno brzo doći i zato ga je bilo potrebno osigurati. Nekoliko je događaja koji su utjecali na to da Rimljani počnu vojno djelovati u blizini tog puta do Italije. Oni se ne odnose direktno na područja koja se danas nalaze u Hrvatskoj, ali su izrazito važni za razumijevanje šire slike i rimske politike u kasnijim razdobljima.

Otkriće značajnih rudnih bogatstava na području Norika potaknulo je Rimljane da počnu ozbiljnije razmišljati o kontroli područja istočno od Alpa kako bi zaštitili svoje trgovačke puteve (tzv. Jantarni put) i područja bogata rudama.⁸

Osnutak Akvileje 181. g. pr. Kr. , početak je planiranog širenja rimskog utjecaja na Ilirik. Akvileja je služila kao trgovačko središte u koje se dopremala roba iz područja istočno od Alpa i sjeverne Italije, odakle je nastavljala svoj put u druge dijelove Sredozemlja. Ova akumulacija bogatstva i povoljnog položaja potaknula je razne okolne narode, od kojih su najvažniji bili Japodi i Taurisci, na pljačkaške pohode u Italiju. U tu svrhu, Akvileja je osim ekonomskog, postala i vojno središte gdje su bile smještene vojne postrojbe koje su intervenirale prema Ilirku, ali i branile prolaz u Italiju preko sjeveroistoka. Da bi osiguralni to područje i spriječili daljnje upade, sjeverozapadni Ilirik je preko Akvileje ušao u sferu interesa Rimske Republike.⁹

Osim ekonomskog i sigurnosnog, postojao je i geostrateški razlog rimskog zanimanja za ovo područje. On je bio vezan za postojanje dvije jake, Rimu nesklone države koje su mogle dolinom Save lako doći do Italije. To su bile helenistička makedonska država na jugu Balkana i dačka država

⁶Mócsy 1974, 7; D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek, 1978, 23 (dalje u tekstu: Pinterović 978)

⁷J. J. Wilkes, *The Danubian and Balkan Provinces*. U: Bowman, Champlin, and Lintott (ur.), *CAH 10, The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69*, 1996, 548 – 549 (dalje u tekstu: Wilkes 1996); Domić Kunić 2006, 63; Strabo, *Geography*, Horace Leonard Jones, J. R. Sitlington Sterrett, Cambridge 2005.

⁸M. Šašel Kos, *The Tauriscan gold mine : remarks concerning the settlement of the Taurisci*. Tyche 13, 1998, 207-219; Džino 2010, 35; I. Radman-Livaja, *The Roman Army*, U: B. Migotti (ur.), *BAR International Series 2393, The Archaeology of Roman Southern Pannonia, The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, Oxford, 2012, 159 (dalje u tekstu: Radman-Livaja 2012)

⁹Mócsy 1974, 31 – 32; Radman-Livaja 2012, 160 i 164

u usponu na sjeveroistoku koje su u dva navrata zaprijetile Rimu.¹⁰

Prvi pokušaj iskorištavanja kopnenog puta dolinom Save u svrhu napada na Italiju dogodio se u ratu Rimljana s Makedoncima 179. g. pr. Kr. – 174. g. pr. Kr. Tada su na poziv kralja Filipa V. germanski Bastarni napali Dardance na području današnjeg Kosova. Dardanci su u ovom ratu bili saveznici Rimljana, a tradicionalno neprijatelji Makedonaca. Bastarni su trebali osigurati siguran prolaz makedonskoj vojsci da zajedno sa svojim saveznicima, plemenom Skordiska, dolinom Save napadne Italiju. Na sreću po Rimljane, ovo se nije dogodilo jer su se Dardanci uspješno obranili.¹¹

Drugi važan događaj, koji je opet na isti način podsjetio Rimljane na panonsko područje dogodio se pri kraju Cezarove vladavine. Sredinom 1. st. pr. Kr. , dačka država doživjela je uspon pod kraljem Burebistom i zavladao velikim dijelom sjeveroistočnog Balkana. Burebista je ujedinio većinu dačkih plemena, ugrožavao grčke kolonije na Crnom moru i uspješno ratovao protiv sarmatskih plemena. Prelaskom Dunava i ugrožavanjem rimskih posada u Meziji ušao je u direktnu sferu rimskog utjecaja. Zbog toga je Cezar započeo s glasinama da priprema invaziju na Daciju kako bi uklonio prijetnju ove države u usponu. Na sreću po Rimljane, Burebista je umro 44. g. pr. Kr. , a dačka država se raspala na četiri ili pet manjih kraljevstava.¹² Ovi događaji bili su prvi primjeri koliko je važnost imalo panonsko područje zbog svoje blizine Italiji i prometnog puta dolinom Save do istočnih Alpa. Oni su ostali i u svijesti Rimljana kasnije, čime se u propagandnom smislu okoristio Oktavijan u građanskom ratu.

Unatoč tome što su ovi događaji bili važni za pravac preko Panonije u Italiju, Rimljani su u svrhu rješavanja ovih problema djelovali iz Makedonije, što je bio bliži i lakši put.

Nakon raspada dačke i uništenja makedonske države, više nisu postojale ozbiljne političke tvorevine koje su mogle značajnije zaprijetiti i upasti u Italiju. Zbog toga je ozbiljnija politika i zanimanje Rimljana prema sjeverozapadnom Iliriku u to vrijeme na kratko prestala. Osim manjih pljačkaških pohoda, prava opasnost došla je tek kasnije, u razdoblju rane Oktavijanove vladavine kada je Marko Antonije postao važan faktor u građanskom ratu.¹³ Zbog ovih geopolitičkih razloga, samom osvajanju sjeverozapadnog Ilirika su prethodile manje vojne operacije i kaznene ekspedicije, koje su u prvom redu imale svrhu da bi se lokalni narodi priveli redu.¹⁴ Operacije ovog tipa, u povijesnim izvorima zabilježene su dva puta kada je rimska vojska izravno djelovala na području koje će kasnije postati provincija Panonija.

Prvi spomen rimske prisutnosti u zapadnom dijelu Slavonije je napad rimske vojske na Segestiku,

¹⁰ Mócsy 1974, 32.

¹¹ Ibid. 10.

¹² Mócsy 1974, 21 – 23; Wilkes 1996, 549.

¹³ Mócsy 1974, 21.

¹⁴ Mócsy 1974, 32; Radman-Livaja 2012, 161.

keltski grad na mjestu današnjeg Siska. Sredinom 2. st. pr. Kr. , 159. g. pr. Kr. ili 156. g. pr. Kr. dvije konzulske vojske upale su na tlo Panonije i napali Segestiku, koju nisu osvojili. Drugi napad rimske vojske u Panoniji dogodio se 119. g. pr. Kr. Tada je tijekom Delmatskog rata, vojska kojom je zapovijedao konzul Lucije Aurelije Cota ili ako mu je bio pridružen i drugi konzul, Lucije Cecilije Metel, opet napala Segestiku, ne osvojivši je ni ovaj put.¹⁵

Ova dva napada temelje se na povijesnim izvorima, od kojih je najvažniji Apijan, koji donosi izvješće da su Rimljani dva puta napali Segestiku prije nego ju je osvojio Oktavijan (App. Ill. 3.14.)¹⁶ Unatoč tome što su zabilježeni još neki upadi Rimljana na područje današnje Hrvatske (rat protiv Liburna 84. g. pr. Kr. i opet Japoda 78. – 76. g. pr. Kr.), vrlo je vjerojatno da nisu došli dalje od Segestike.

Broj vojnika u ovim akcijama, s obzirom na prisutnost jednog konzula, procjenjuje se na otprilike dvije legije i pomoćne postrojbe, najčešće ale, što bi odgovaralo broju od nešto više od 19 000 vojnika.¹⁷

Ove vojne operacije nisu za svrhu imale osvajanje područja, koje je prepoznato kao strateški važno, nego pacifikaciju i demonstraciju sile nad narodima kako bi se spriječili upadi i pljačkaški pohodi na sjever Italije. To je bila uspješna strategija, jer je područje koje će kasnije postati Panonija bilo prilično mirno i ozbiljnije vojne intervencije nisu bile potrebne, barem ne do Oktavijanovog dolaska na vlast.

3. Oktavijanovo osvajanje

S Cezarovom smrću, započeo je građanski rat u kojemu su kao pobjednici izašli Marko Antonije i Gaj Oktavijan. Mirom u Brindiziju 40. g. pr. Kr. država je podijeljena na dva dijela, istočni i zapadni. Točka odakle je prema sjeveru i jugu povučena crta razgraničenja bila je grad Skodra, tako da su Oktavijanu pripale Italija, Galija i Hispanija, kao i područje Ilirika, budućih provincija Dalmacije i Panonije. Makedonija i područja istočno od nje pripali su Antonijevoj Istoku¹⁸

Već je istaknuta prometna važnost doline Save i Panonije koja je povezivala kopnenim putem istočne dijelove Carstva sa zapadnim, kao i put koji je tom rijekom vodio prema Italiji. To je svakako na umu imao i Oktavijan kada je odlučio započeti trajno osvajanje prostora između Save i Drave te proširiti granice države sve do Dunava. Nekoliko je geostrateških razloga koji su uvjetovali da Oktavijan započne osvajanje unutrašnjosti Ilirika.

¹⁵ Mócsy 1974, 12; Radman-Livaja 2012, 161.

¹⁶ H. White, *Appian., The Foreign Wars*, New York, 1899.

¹⁷ Radman-Livaja 2012, 161.

¹⁸ C. Pelling, *The triumviral period*, U: Bowman, Champlin, and Lintott (ur.), *CAH 10, The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69*, 1996, 18.

Prvi je bio upravo osiguravanje puta kojim ga je Marko Antonije mogao vrlo lako ugroziti. Oktavijan je morao i pojačati svoj ugled među staležima u Rimu koji su stali na njegovu stranu kao sposoban i odlučan državnik koji čuva rimsku čast, naspram Antonija koji se odao razvratu. Zbog svoje mladosti, bilo je važno da se Oktavijan iskaže kao sposoban strateg i vojskovođa nasuprot Antoniju, koji je već imao uspješnu vojnu karijeru koja ga je proslavila.¹⁹

Posljednji razlog zašto se Oktavijan morao početi zanimati za ovo područje je i problem dačke države koji je nasljedio od Cezara. Iako se jedina ozbiljna barbarska politička tvorevina raspala nakon Burebistine smrti 44. g. pr. Kr. na nekoliko manjih država koje pojedinačno nisu predstavljale ozbiljnu opasnost, glasine da se s jednim od novih kraljeva udružio Marko Antonije primorale su Oktavijana da počne razmišljati i u tom smjeru.²⁰

Narodi koji su živjeli u Dalmaciji, s kojima su Rimljani dugo i krvavo ratovali, od kojih su u prošlosti doživjeli sramotu otimanja orlova, činili su se kao dobri kandidati na kojima je mladi Oktavijan mogao postići sve zacrtane planove. Plemena koja su živjela nešto sjeveroistočnije, također su pripadala grupi koja će se naći na njegovom udaru. To se posebno odnosilo na Panonce koji su svojim pljačkaškim upadima ometali trgovinu oko Akvileje i odbijali plaćati porez.²¹

Svoje osvajanje Oktavijan započeo je 35. g. pr. Kr. napadom na tradicionalno problematične Japode i osvajanjem njihovog glavnog grada Metula (danas Viničica kod Josipdola). Tijekom juriša na tvrđavu, Oktavijan je bio prigodno ranjen i time si još više povećao ugled. Nakon osvajanja Metula, uslijedio je napad na strateški važnu Segestiku, koja se nalazila na ušću Kupe u Savu. Ovaj događaj ujedno je i datum kada je započelo osvajanje područja koje će kasnije postati Panonija s namjerom da se tamo trajno osnuje rimska uprava i prisutnost. Oktavijan je grad opsjeo sa znatnom količinom vojske. Prihvaćenom brojkom uzima se broj od osam do dvanaest legija, snagama koje su činile samo dio njegove ukupne vojske.²² Činjenica da je grad trideset dana odolijevao velikoj rimskoj sili, govori da je otpor bio žestok, a borba teška. Kada je grad osvojen Oktavijan je u budućoj Sisciji ostavio vojnu posadu od 25 kohorti. Posadom je zapovijedao Fufije Gemin, a ovaj relativno velik broj vojnika samo potvrđuje važnost položaja na Savi, koji će se uz Sirmij, pokazati ključnim za konačno osvajanje i pacifikaciju Panonije. Sa zauzećem Segestike, Rimljani su stekli položaj koji će poslužiti kao odskočna daska za daljnje operacije, kojima je cilj bio trajno osvajanje Karpatske kotline. Taj položaj se prema nekim autorima protezao od Petoviona na sjeveru, preko Siscije do Burna, gdje se dalje spuštao do Tilurija povezujući tako obrambenu liniju koja je branila gradove na

¹⁹ Radman-Livaja 2012, 161.

²⁰ Wilkes 1996, 552.

²¹ Mócsy 1974, 22.

²² M. Hoti, *Sisak u antičkim izvorima*, Opuscula Archaeologica 16, Zagreb 1992, 136 – 137; Radman-Livaja 2012, 161 – 162

obali s novim područjima na sjeveroistoku.²³ Drugi smatraju da ove dvije linije nisu bile povezane na taj način prije Batonovog rata, ali je sigurno nakon aneksacije Norika 16. pr. Kr. potez Karnunt-Ptuj-Siscija-Burn-Tilurij bio ključan za nastavak rimskog djelovanja prema unutrašnjosti Ilirika, kao i obranu gradova na obali.²⁴

Vjerojatno 27. g. po. Kr., ubrzo nakon Oktavijanovog osvajanja Segestike, Ilirik je ustrojen kao provincija rimskog naroda s jednom legijom. Ovaj status provincije upućuje na to da je to područje smatrano relativno mirnim i zbog toga nisu bile potrebne veće vojne snage što se u bliskoj budućnosti pokazalo krivim. Samo par godina kasnije, izbili su novi nemiri kada su norički i panonski pljačkaši upali u Istru, ali ih je suzbila rimska vojska pod vodstvom Publija Silija Nerve. Otprilike u isto vrijeme dogodila se i Tiberijeva pacifikacija plemena Skordiska, koji su nakon te vojne operacije postali rimski saveznici. To će se pokazati kao jedan od ključnih događaja tijekom Batonskog rata koji će zapečatiti sudbinu sjeverozapdnog Balkana kao rimske upravne jedinice.

Novi veliki sukob izbio je 13. g. pr. Kr. i trajao je do otprilike 9. g. pr. Kr. ili 8. g. pr. Kr., kada su se na valu nastavka manjih sukoba nakon pljačkaškog upada u Istru, pobunila panonska plemena između Save i Drave. Taj se rat naziva *Bellum Pannonicum* ili Panonski rat.²⁵

Vođeni nekim Batonom, ustanici koje su predvodili Breuci i Amantini pružili su jak otpor i teške borbe s Rimljanima na području međurječja.²⁶ Oktavijan, sada već August, situaciju je shvatio krajnje ozbiljno pa je zbog toga doputovao u Akvileju kako bi što brže bio informiran o tijeku događaja i kako bi mogao djelovati. Ozbiljnost situacije naglašava i činjenica da je na teren poslao svoga prijatelja Agripu. Kada je on iznenada umro zapovjedništvo je preuzeo Tiberije, koji se pokazao kao dobar izbor. On je oko 11. g. pr. Kr. priveo važnije sukobe kraju, dok su manji sukobi trajali do 9. ili 8. g. pr. Kr. Stanovništvo je nakon rata prodano u roblje, a Tiberije je u Rimu dobio trijumfalne insignije.²⁷ Tijekom ovog sukoba, Rimljani su vjerojatno prvi puta u Iliriku ozbiljno došli do srednjeg Dunava negdje na području južno od ušća Drave. Iste godine kada su završeni glavni sukobi (11. pr. Kr.), Ilirik je ustrojen kao carska provincija, što upućuje na to da su Rimljani počeli ozbiljno shvaćati nesigurnu situaciju i strateški položaj koji je ovo područje imalo. Kao granica provincije s novim statusom utvrđen je Dunav²⁸

²³ J. Šašel, Die Limes-Entwicklung in Illyricum, *Actes IXe Congrès International d'Etudes sur les Frontières Romaines*, Mamaia, Bucuresti, Köln, Wien, 1972, 195 (dalje u tekstu: Šašel 1972).

²⁴ Šašel 1972, 195; J. J. Wilkes, Augustan Limes in Illyricum? A Replay to Jaroslav Šašel. In: D. Haupt – H.G. Horn (Hgg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*. Beihefte der Bonner Jahrbücher 38, Köln –Bonn, 1977, 245-246.

²⁵ Mócsy 1974, 22; Radman-Livaja 2012, 161 – 162.

²⁶ Mócsy 1974, 33 – 34; Radman-Livaja 2012, 162

²⁷ Mócsy 1974, 34; Wilkes 1996, 551; Radman-Livaja 2012, 162.

²⁸ Mócsy 1974, 43; Domic Kunić 2006, 118.

4. Bellum Batonianum

Petnaestak godina nakon kraja Panonskog rata, Rimljani su smatrali da se situacija smirila do te mjere da je moguće započeti novačenje pomoćnih postrojbi u Iliriku za potrebe svojih ratova. U pripremi za rat protiv markomanskog kralja Maroboda, tijekom novačenja stanovništva na području Ilirka, zbog nezadovoljstva, generacija koja je izbjegla ropstvo u Panonskom ratu, podigla je 6. g. po. Kr. ustanak koji se pretvorio u jedan od najozbiljnijih sukoba i opasnosti po rimsku državu.²⁹

Ustanak je po vođama, dvama Batonima iz plemena Dezidijata i Breuka, dobio naziv Batonov ustanak ili Batonov rat (lat. *Bellum Batonianum*). U njemu su sudjelovala brojna plemena iz međurječja i južno od Save, a sam rat je imao dalekosežne posljedice za Rimljane, Ilirik i njegovo stanovništvo.

Nakon izbijanja rata, ustanici su masakrirali rimske trgovce i vojne postrojbe zatečene na području koje su kontrolirali. Iznenaden ovim razvojem događaja, Tiberije, koji se s vojskom pripremao za rat protiv Maroboda, iz Karnunta je u Sisciju odaslao legiju, kao pojačanje dok se ne organizira plan za daljnje operacije. Ta legija vjerojatno je bila *XX Valeria Victrix*. Ustanici su nastavili s pljačkom i u svojim upadima su došli do Dalmacije i Makedonije. S obzirom da je glavno poprište rata opet bilo između Save i Drave, kao najvažnije strateške točke pokazali su se Siscija i Sirmij, koje su Rimljani pod svaku cijenu htjeli zadržati pod kontrolom, kao i ne dopustiti da se sukob proširi izvan prostora omeđenog njima. Iako je postojala vrlo mala vjerojatnost da bi se ustanici mogli organizirati da napadnu Italiju, glasine i strah od toga su postojali.³⁰ Opet se pokazala važnost puta koji vodi izravno u Italiju i ozbiljnost situacije ako na tom području vlada nesigurnost.

Ustanici su bili dovoljno organizirani da kao i Rimljani prepoznaju važnost Siscije i Sirmija. Oni su 6. g. po. Kr. napali Sirmij, ali je opsadu prekinuo mezijski namjesnik Caecina Sever, koji će se pokazati kao jedna od ključnih ličnosti u gušenju ovog ustanka. Na drugoj strani, Dezidijati su obišli Sisciju i opsjeli Salonu, ali se dobro utvrđeni grad pokazao vjerojatno kao pretežak zadatak. Na povratku su ih presrele postrojbe pod vodstvom Valerija Mesale koji ih je porazio. Ova dva poraza natjerali su Dezidijate da se regrupiraju i udruže sa svojim saveznicima. Ustanici su se našli na području koje se spominje pod imenom *Alma Mons*, što odgovara današnjoj Fruškoj gori. U Sisciji se za to vrijeme po Tiberijevim vodstvom skupila ogromna vojska koja je trebala krenuti u rat s Germanima, zajedno s pojačanim iz Italije, čije novačenje je naredio August. Ustanici su opet krenuli na Sirmij, ali su ih ovaj puta porazili rimski saveznici Tračani, koje je vodio njihov kralj

²⁹ Mócsy 1974, 38; Wilkes 1996, 553 – 554; Radman-Livaja 2012; 165.

³⁰ Mócsy 1974, 38; Radman-Livaja 2012; 165.

Remetalk.³¹

Početakom 7. g. po. Kr., tri legije pod vodstvom Caecine Severa, dvije legije koje su došle kao pojačanje iz Male Azije i tračko konjaništvo pod Remetalkom, krenuli su dolinom Save prema Sisciji. Razlog za ovaj potez je vjerojatno bilo osiguravanje komunikacije između dva važna centra, ali cijena je bila visoka. Rimljani i njihovi saveznici su upali u zamku koju su im ustanici postavili negdje u Volkejskim močvarama (lat. *Hiulca palus* ili *Volcae paludes*). Unatoč poteškoćama, Rimljani su se uspjeli izvući iz loše situacije i doći do Siscije. Ovaj događaj pokazao je Tiberiju, da je borba na otvorenom polju i nuđenje bitke loša strategija. Zato je primijenio strategiju spaljenje zemlje da iscrpi ustanike i primora ih na predaju. Zbog količine vojske koja je boravila u Sisciji, ali i dačko–sarmatskih upada u Meziju koja je ostala gotovo prazna u vojnom smislu, Caecina Sever je poslan natrag da smiri situaciju i čeka kraj rata.³²

Situacija se za Rimljane poboljšala već sljedeće godine, kada se breučki Baton predao, izručio svog partnera u zapovjedništvu Pinnesa i zatražio separadni mir. Tome se usprotivio Baton Dezidijat koji je napao svog bivšeg saveznika, svrgnuo ga i s Breucima nastavio borbu. Ipak, situacija je za ustanike postala preteška, pa su Dezidijati još jednom poraženi, od strane legija koje su došle iz Male Azije pod vodstvom Plautija Silvana, a konačni udarac zadao im je Tiberije kod Andetrija (Muć). Time je ustanak bio ugušen, a konačno osvajanje Panonije završeno.³³

³¹ Mócsy 1974, 39; Radman-Livaja 2012, 164.

³² Mócsy 1974, 38; Radman-Livaja 2012, 165.

³³ Mócsy 1974, 39.

5. Rimska vojska i granica u razdoblju rane julijevsko-klaudijevske dinastije

Za područje koje je kasnije postati dio Panonije, sa sigurnošću se može reći da je *de jure* pripojeno Carstvu 11. g. pr. Kr., kada je Ilirik ustrojen kao carska provincija tijekom ili nakon Panonskog rata (*bellum Pannonium*) i kada je započela ozbiljnija rimska prisutnost.³⁴ *De facto* se to dogodilo tek nakon kraja Batonskog ustanka (*bellum Batonium*) koji je završio 9. g. po. Kr. Nedugo nakon njega, Ilirik je podijeljen i na njegovom području su osnovane dvije nove provincije, Dalmacija i Panonija. Službeni datum kada se ova administrativna podjela dogodila nije poznat, ali prevladava mišljenje da se radi o razdoblju od 8. do 12. g. po. Kr.³⁵

S konačnom pacifikacijom i upravnom organizacijom, počela je prava romanizacija ovog područja. Rimska vojska prestala je biti okupator i postala je zaštitnik nove provincije. Ona se tijekom vremena počela premještati iz unutrašnjosti prema granici koja je postavljena na Dunavu. Ovaj proces trajao je dugo i tekao postepeno, tako da za Augusta i Tiberija nije započela ozbiljnija gradnja utvrda i postavljanje vojnih jedinica na samu rijeku. Vjerojatno su postojale neke postrojbe koje su služile kao predstraža ozbiljnim jedinicama u unutrašnjosti. O njima se malo zna, ponajprije jer su povijesni izvori prilično šturi, a epigrafski i arheološki dokazi o njihovom identitetu ne postoje. Te vojne jedinice su se vjerojatno sastojale od rimskih saveznika ili postrojbi iz drugih dijelova Carstva i djelovale donekle slično kao augzilijari kasnijih razdoblja. Za razliku od njih, ove najranije postrojbe nisu bile na toliko visokoj organizacijskoj razini da bi funkcionirale kao sastavni dio rimske vojske.³⁶

Postrojbe o čijem imenu i položaju se više zna u ovom razdoblju su legije. S krajem Batonovog ustanka, nije više bilo potrebe za velikom količinom vojske koja je sudjelovala u njegovom gušenju i većina njih su premještene u druge provincije.³⁷ Za tri legije se pouzdano zna da su imale logor u Panoniji (Tac. *Ann.* 1.16 – 30.)³⁸, ali njihov posve točan smještaj još se ne može utvrditi.

Legio VIII Augusta se s najvećom sigurnošću može smjestiti u Poetovion, gdje su pronađeni značajni epigrafski dokazi, koji upućuju na njezin boravak³⁹.

³⁴ Mócsy 1974, 34; Džino 2010, 132; Radman-Livaja 2012; 163.

³⁵ E. Ritterling, s. v. *Legio*, *RE* XII, Stuttgart, 1924 – 1925, 1186–1289 (dalje u tekstu: *RE* XII (1924-1925)); Mócsy 1974, 39; druga teorija drži da se ova podjela dogodila znatno kasnije, za vrijeme Tiberijeve vladavine, oko 19. – 20. g. po. Kr. Ona se temelji na podacima iz izvora koji navode da je August razmišljao o podjeli Ilirika, ali ga je u tome spriječila smrt. Zbog tog iznenadnog obrata Tiberije se morao vratiti upravo iz Ilirika, gdje je vjerojatno organizirao upravu i provodio census, istovremeno s Germanikom koji je to obavljao u Galiji, vidi Džino 2010, 160.

³⁶ Radman-Livaja 2010, 166 – 167

³⁷ Radman-Livaja 2012, 169.

³⁸ *Complete Works of Tacitus*. Tacitus, preveli i uredili A. J. Church. W. J. Brodribb, S. Bryant, New York, 1942.

³⁹ Jerome H. Farnum, *The Positioning of the Roman Imperial Legions*, *BAR International. Series* 1458, Oxford, 2005, 21 i 66 (dalje u tekstu: Farnum 2005); *RE* XII (1924-1925), s. v. *Legio* (E. Ritterling Radman-Livaja 2012, 169; *CIL*

Legio XV Apollinaris je svoj logor imala negdje u sjevernoj Panoniji, ali pitanje gdje točno je još uvijek otvoreno. U literaturi je dugo bilo prihvaćeno da je logor ove legije bio u Emoni, ali ta hipoteza je danas odbačena. Tek od 49. g. po. Kr. se može smjestiti u Karnunt, a prije toga položaj njezinog logora je nepoznat.⁴⁰

Legio IX Hispana je treća legija koja je bila smještena u Panoniji. Smatra se da je imala logor u Sisciji do 43. g. po. Kr. kada je otišla u Britaniju. Postoji mogućnost da je bila i u Sirmiju, koji je također bio ključna točka nakon Batonovog ustanka.⁴¹

S gušenjem tog ustanka, nastupio je mir, ali to nije bio kraj svih vojnih aktivnosti Rimljana na Dunavu, koje su ipak u ovom razdoblju bile malobrojne. Među njima se ističe djelovanje Gneja Kornelija Lentula protiv Dačana.

Lentul je bio sposoban vojskovođa koji je dobio zadatak da (vjerojatno oko 11. g. po. Kr.) primiri dačka plemena koja su upadala na rimsko područje. Pohod je bio uspješan, a Lentul je pobjedio Dačane i Sarmate. Ovim pohodom je primorao barbare na poštivanje granice vojnom intervencijom, a nakon njega je osnovao nekoliko manjih utvrda na Dunavu kako bi spriječio daljnje upade. Ovakvi potezi su u Augustovoj vladavini bili rijetkost, a Lentul je jedina osoba koja je na taj način djelovala na južnom dijelu srednjeg Dunava.⁴²

Njegov pohod dobro ocrtava politiku i prilike koje su se odvijale u ranom razdoblju vladavine julijevsko-kladijevske dinastije: vojne intervencije su bile iznimka, utvrde na Dunavu rijetke, a Rim je bio zadovoljan da se neprijatelj zadržava dalje od granice.

Puno važnija politička praksa, koja se provlači kroz veliki dio povijesti 1. st. po. Kr. i koju su primjenjivali svi carevi julijevsko-kladijevske dinastije, bila je ona diplomatska. Da bi uštedjeli na vojnim izdacima, August i njegovi nasljednici su se koristili diplomatskim potezima i sklapanjem sporazuma s barbarskim kraljevstvima kako bi osigurali mir na granici.⁴³

Najbolji primjer primjene ove politike bilo je ugovaranje preseljenja velikog broja pripadnika sarmatskog plemena Jaziga u Karpatsku kotlinu, između Tise i Dunava. To se dogodilo vjerojatno nakon Lentulove kampanje (ili nešto kasnije, 17. g. po. Kr. – 20. g. po. Kr.)⁴⁴ i imalo je značajan utjecaj na budući odnos snaga tijekom 1. st. po. Kr. Da bi smanjili opasnost od Dačana, koji su vladali velikim dijelom Karpatske kotline i bili opasni susjedi na Dunavu, Rimljani su odlučili

III 10878 = *AIJ* 371, *CIL* III 10879 = *AIJ* 381, *CIL* III 4060 = 10869 = *AIJ* 260, *AIJ* 262,

⁴⁰ Everett L. Wheeler, *Legio XV Apollinaris, From Carnuntum to Satala and beyond*, U: Le Bohec and Wolf 2000
Yann Le Bohec and Catherine Wolff (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 2000, 271 – 272 (dalje u tekstu: Everett L. Wheeler 2000); Marjeta Šašel Kos, *The 15th legion at Emona – some thoughts*, ZEP 109 – 243.

⁴¹ Mócsy 1974, 42 – 43; Wilkes 1996, 570; Farnum 2005, *The Positioning of the Roman Imperial Legions*, 66; Džino 2010, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, 167 – 168; Radman-Livaja 2012, 169 – 170.

⁴² Mócsy 1974, 36.

⁴³ Mócsy 1974, 34; Džino 2010, 158; Radman-Livaja 2012, 163 – 164.

⁴⁴ Mócsy 1974, 39.

naseliti uglavnom prijateljski nastrojen narod između granice na Dunavu i dačke države. U Potisje su naselili Jazige, koji su s vremenom uspjeli potjerati Dačane iz ravnice natrag u brdovita područja Karpatata.⁴⁵ Na taj način otklonili su opasnost ratobornog naroda čija je država bila ozbiljna prijetnja i stvorili saveznike s druge strane granice.

Nesuglasice među stručnjacima u pitanju razmještaja i prisutnosti vojnih jedinica, ali i rimske uprave uopće tijekom ranog razdoblja julijejsko-kladijevske dinastije, unio je jedan dio Augustovog postumnog životopisa, *Res Gestae Divi Augusti*.

U njemu stoji da je August granice države proširio do Dunava, što bi u širem smislu uključivalo i današnju Transdanubiju. S obzirom na rimsku politiku tog razdoblja koja se oslanjala više na diplomatska nego na vojna rješenja, sigurno je da ta granica koja se spominje nije bila osigurana vojskom u pravom smislu riječi: logorima, utverdama, promatračnicama i organiziranim postrojbama. Neke pomoćne postrojbe vjerojatno su postojale, ali kao vrsta predstraže. Utjecaj Rima kao države vrlo vjerojatno se nije odnosio na cijeli tok Dunava u Panonij, kako to spominje *Res Gestae*, nego na manji dio južno od ušća Drave.⁴⁶ Okolnosti na koje upućuju povijesni izvori i nedostatak čvrstih arheoloških dokaza o ozbiljnijoj vojnoj okupaciji granice na Dunavu, znatno smanjuju kontekst tvrdnje kojom se August hvali u svom životopisu. On bi se najbolje mogao sažeti tako da se prihvati mišljenje da je proglašena granica na Dunavu postojala, da je uspješno održavana više diplomatskim nego vojnim putem i da vojska smještena u Panoniji nije branila granicu na Dunavu nego provinciju čija je granica određena na toj rijeci.⁴⁷ Ako se Augustove riječi tako protumače, onda njegova tvrdnja nije kriva, samo je potrebno preciznije definirati kontekst na temelju povijesnih i arheoloških dokaza.

Upravna i vojna slika Panonije u ovom najranijem razdoblju rimske vladavine tim područjem može se ukratko zaključiti time da je u 1. st. po. Kr. osnovana provincija u kojoj su bile smještene legijske postrojbe, a na granici provincije koju je činila rijeka Dunav, rimska vlast je postojala na dijelu južno od ušća Drave. Pretpostavlja se da su tamo bile smještene manje predstraže koje su pazile na barbare s kojima se vodila diplomatska politika s rijetkim vojnim intervencijama.

Na hrvatskom dijelu Panonije koji će kasnije postati dunavski limes, iz ovog razdoblja arheološki je potvrđena samo jedna postrojba, *ala II Hispanorum Arvacorum* koja je boravila u Mursi 14. – 42. g. po. Kr. Ona se spominje na nadgrobnom spomeniku Sveitrija Nigera. Indirektno na boravak vojske u tom ranom razdoblju upućuju nalazi rane sigilatne keramike iz Murse i činjenica da je ista postrojba već za kasne Tiberijeve i rane Kladijeve vladavine posvjedočena u Teutoburgiju.

⁴⁵ Mócsy 1974, 36; Džino 2010, 168.

⁴⁶ Mócsy 1974, 48; E. Tóth, *The Occupation of Pannonia*, U: Zsolt Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 20 (dalje u tekstu: Tóth 2003).

⁴⁷ Mócsy 1974, 36.

Slika 1. Rimske postrojbe na hrvatskom dijelu dunavskog limesa u vrijeme rane julijevsko-klaudijevske dinastije

6. Rimska vojska i razvoj limesa u razdoblju kasne julijevsko-klaudijeve dinastije

Rimska diplomatska politika za granicu na Dunavu ostala je uglavnom ista tijekom cijele vladavine julijevsko-klaudijeve dinastije. S obzirom da vladavina ove dinastije obuhvaća veliko vremensko razdoblje (u Panoniji točno 60 godina ako se njezino najranije pretpostavljeno osnivanje stavi u 9. g. po. Kr. kada su se panonski ustanici predali), očekivano je da su se tijekom vremena dogodile određene promjene koji se tiču vojnog djelovanja i smještaja postrojbi.

S vladavinom Klaudija (41. g. po. Kr. – 54. g. po. Kr.) rimska vojna prisutnost u Panoniji se počinje pojačavati. Ovaj trend, koji je započeo sredinom 1. st., svoj vrhunac će doživjeti za vladavine dinastije Flavijevaca.⁴⁸ Od Klaudija se položaji postrojbi mogu bolje pratiti nego za Augustove i Tiberijeve vladavine, iako neke sumnje još postoje.

Od legijskih jedinica čije je kretanje poznato, od Klaudijeve vladavine mogu se utvrditi sljedeće promjene u njihovom rasporedu. Ukoliko je bila smještena u Sisciji, *legio IX Hispana* je svoj panonski logor zamjenila onim u Britaniji 43. g. po. Kr., gdje je sudjelovala u osvajanju.⁴⁹

Petovion je 45. g. po. Kr. naselila *legio XIII Gemina*, a napustila ga je *legio VIII Augusta*, koja je dobila novu službu u Meziji.⁵⁰ Kroz Panoniju je možda prošla i *legio VII Claudia pia Fidelis*, koja je od 62. po. Kr. novi smještaj našla u Viminaciju (današnji Kostolac pokraj Požarevca). U Karnuntu je barem od 49. g. po. Kr. boravila *legio XV Apollinaris*, ali je za Nerona otišla na Istok u rat protiv Parta i ostala tamo tijekom Prvog židovskog ustanka. Zamjenila ju je *legio X Gemina* do 71. g. po. Kr. kada se *legio XV Apollinaris* vratila s Istoka⁵¹

Od sredine 1. st. po. Kr. javljaju se i prvi znaci koji bi ukazivali na prisutnost rimske vojske na samoj rijeci Dunavu.⁵² Arheološki se arhitektonske strukture utvrda iz ovog razdoblja mogu teško utvrditi i za njih manjka konkretnih dokaza.⁵³ Na njihovo postojanje upućuju skromni nalazi keramike i novca, ali i značajan broj epigrafskih spomenika koji spominju pomoćne postrojbe i veterane. Mjesta koja su na temelju epigrafskih nalaza mogla biti utvrde pomoćnih postrojbi prije flavijeve dinastije su Arrabona, Brigetij i Lussonij u Mađarskoj⁵⁴, a u Hrvatskoj Teutoburgij,

⁴⁸ Z. Visy, *The Roman Army in Pannonia*, U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 17 (dalje u tekstu: Visy 2003).

⁴⁹ Farnum 2005, 7.

⁵⁰ Ibid. 22 i 67.

⁵¹ Mócsy 1974, 48; Wheeler 2000, 271; Tóth 2003, 23; Farnum 2005, 7 i 22; Radman-Livaja 2012, 170.

⁵² Mócsy 1974, 49; Tóth 2003, 22 – 24.

⁵³ Iznimka bi bio *Vetus Salina* (današnji Adony u Mađarskoj) gdje postoji vjerojatnost da se radi o utvrđi prije Flavijevaca; Mócsy 1974, 49.

⁵⁴ Mócsy 1974, 49 – 50; Prije se smatralo da u ovu skupinu spada i Akvink, ali nove datacije epigrafskih nalaza datum pomiču iz kasne Tiberijeve u ranu Vespazijanovu vladavinu, u: Tóth 2003, 22 – 23.

Kukij i Mursa.⁵⁵

Od kasne Kaliguline i rane Klaudijeve vladavine, u Panoniji počinje i prvo novačenje stanovništva u rimske pomoćne postrojbe. Uvriježeno je mišljenje da je novačenje počelo odmah nakon Batonovog ustanka. Za tu tvrdnju dokazi su malobrojni i teško se poklapaju s rimskim pacificiranjem naroda u Panoniji nakon vojnog sukoba, koja se sastojala u tome da se odraslo muško stanovništvo proda u roblje, a ne da se naoruža. Tiberije je to napravio nakon Panonskog rata, a s obzirom na težinu sukoba koji je uslijedio za ustanka Batona, vjerojatno se ta praksa ponovila. Epigrafski dokazi iz nešto kasnijeg razdoblja daju puno bolju sliku o tome kada je regrutacija započela i tko je rimskoj vojsci pristupio. Najraniji spomeni da je panonsko stanovništvo primljeno u pomoćne postrojbe ukazuju na to da su tek od kraja Tiberijeve vladavine pojedinci pristupali vojnim jedinicama i to onima koje su regrutirane u drugim dijelovima Carstva. Razlog za to je vjerojatno da prije nije bilo dovoljno dobrovoljaca (ili muškog stanovništva uopće) da bi se mogle regrutirati npr. breučke ili panonske postrojbe.⁵⁶

Vojne diplome, koje se mogu posvjedočiti od 52. g. po. Kr. , navode da su prve postrojbe organizirano novačene od panonskog stanovništva nastale najranije tijekom kasne Kaliguline ili rane Klaudijeve vladavine, a najveći broj njih je unovačen tek za Nerona. Događaj koji se vremenski poklapa s početkom novačenja je osvajanje Britanije pa je moguće da su ta dva događaja povezana. Ove se pretpostavke uglavnom oslanjaju na saznanja iz vojnih diploma, što znači da je novačenja možda bilo i ranije, ali za to ne postoje drugi čvrsti dokazi i ne uklapa se u rimsku politiku koju su imali tijekom osvajanja.⁵⁷

Proces prelaska iz unutrašnjosti na rijeku kao granicu, koji je tek za Flavijevaca doživio puni zamah, za julijevsko-klaudijeve dinastije još je uvijek tekao postepeno. U njezinom kasnijem razdoblju, od Klaudija, s većom se sigurnošću može govoriti o osvajanju tih područja na kojemu počinje rimska uprava i stvaraju se preduvjeti za vojnu okupaciju rijeke kao granice.⁵⁸ U ovom razdoblju se mogu posvjedočiti i prve postrojbe unovačene od lokalnog stanovništva. Kao i razmještaj postrojbi na rijeku, ovaj proces također je tekao postupno.

Na području hrvatskog dijela granice na Dunavu za kasne julijevsko-klaudijeve dinastije arheološki se može potvrditi smještaj ukupno dvije postrojbe.

U Mursi je 41. – 118/119. g. po. Kr. boravila *cohors II Alpinorum equitata*. Nju spominje nadgrobni spomenik Velagena Ulatija kojega su podigli njegovi suborci, Prim i Longin

Indirektno boravak ove postrojbe u Mursi potvrđuje to da je 42. g. po. Kr. u Dalj došla *ala II*

⁵⁵ Mócsy 1974, 49 – 50.

⁵⁶ Tóth 2003; 24; Radman-Livaja 2012, 169.

⁵⁷ Radman-Livaja 2012, 167 – 169.

⁵⁸ Mócsy 1974, 48 – 49; Tóth 2003, 22; Visy 2003, 19.

Hispanorum Arvacorum i tamo ostala do 85. g. po. Kr. Ona je potvrđena nalazom dva epigrafska spomenika koje su podigli nepoznati vojnik te postrojbe i Tit Klaudije Valerije. Uz njih, iz Dalja potječu i nalazi ranocarske kontramärke.

Slika 2. Rimske postrojbe i logori na hrvatskom dijelu dunavskog limesa u razdoblju kasne julijejsko-klaudijejske dinastije

7. Rimska vojska i razvoj limesa u razdoblju flavijejske dinastije

Razdoblje vladavine flavijejske dinastije Rimskim Carstvom ključno je za razvoj dunavskog limesa u Panoniji. Vladari ove dinastije unijeli su korjenite promjene kako u rasporedu i broju postrojbi, tako i sveukupnoj politici Rimljana prema granici na Dunavu i Barbariku.

S Flavijevcima je započelo značajno premještanje legija i pomoćnih jedinica na same obale Dunava. Te promjene mogu se pratiti već od Vespazijana, ali su svoj vrhunac doživjele za vladavine njegova sina, Domicijana. Vojska iz unutrašnjosti provincije počinje graditi utvrde i logore na rijeci s čime počinje organizirana vojna okupacija granice. Ovaj proces ustrojavanja limesa koji je tada započeo, tekao je postepeno i trajao skoro pedeset godina. Rimska granica (lat. *limes*) u pravom smislu riječi, dobila je svoj konačan izgled u prvoj polovici 2. st. po. Kr., za vladavine Hadrijana (117. g. po. Kr. – 138. g. po. Kr.)⁵⁹

Ove promjene nisu bile iznenadna odluka novih vladara, nego posljedica nekoliko političko-vojnih kriza koje su se dogodile tijekom druge polovice 1. st. po. Kr., kako na široj pozornici Carstva, tako i na dunavskoj granici.

Rimsko Carstvo je nakon Neronove smrti pogodio građanski rat, u kojemu su se tijekom 69. g. po. Kr. promjenila četiri cara. Ključni trenutak tog rata bio je upad samoproglāšenog cara Vitelija iz Galije u Italiju. Vitelije je zapovijedao značajnim vojnim snagama iz Galije i sa Rajne, među kojima su prisutni bili čak i Germani.⁶⁰ S Istoka je prema Italiji krenuo drugi pretendent na prijestolje, Vespazijan. Uz njega su pristale legije iz Sirije, ali događaj koji je odlučio tijek rata bio je sastanak zapovjednika panonskih legija i prokuratora provincije u Petovionu, koji su odlučili stati na Vespazijanovu stranu i na taj način doveli novu dinastiju na vlast.⁶¹

Ovaj događaj jasno je ukazao na nedostatke koje mogu stvoriti postrojbe smještene u provincijama iz kojih se može brzo doći do Italije. Njihova zadaća osvajanja, pacificiranja i održavanja mira u ovom razdoblju je već postala zastarjela, pa je bilo korisnije premjestiti ih na granicu, kako zbog vanjske, tako i zbog unutarnje sigurnosti.⁶²

Nakon Vespazijanovog dolaska na vlast, Dunav i provincija Panonija bili su neko vrijeme mirni. Za

⁵⁹ Mócsy 1974, 81; L. Keppie, *The army and the navy*, U: Bowman, Champlin, and Lintott (ur.), *CAH 10, The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69*, Oxford 1996, 395 – 396 (dalje u tekstu: Keppie 1996); J. J. Wilkes, *The Danube Provinces*, U: A. K. Bowman, P. Garnsey, and D. Rathbone (ur.), *CAH 11, The High Empire, A.D. 70 – 192*, Oxford, 2000, 602 (dalje u tekstu: Wilkes 2000); Lőrincz 2003, 25; M. Sanader, *Rimske legije i njihovi logori na hrvatskom dijelu panonskog limesa*, *Opuscula Archaeologica* 27, 2003, 465 (dalje u tekstu Sanader 2003a) Radman-Livaja 2012, 167.

⁶⁰ Keppie 1996, 395.

⁶¹ Mócsy 1974, 41 – 42; Keppie 1996, 395.

⁶² Mócsy 1974, 81.

vladavine njegova mlađeg sina Domicijana (89. – 96. po. Kr.) dogodila su se dva presudna vojna događaja koji će trajno utjecati na promjenu rimske politike na dunavskoj granici.

Na području Mezije, s druge strane Dunava, oko 85. g. po. Kr. godine dolazi do uspona dačke države pod kraljem Dorpanejom, protiv kojega Domicijan poduzima vojne pohode kao odgovor na dačke upade. Ti pohodi su u početku bili katastrofalni za Rimljane koji su izgubili jednu legiju (*V Alaudae*) i namjesnika provincije Opija Sabina. Domicijan je brzo osobno došao i doveo situaciju u red, ali kada je prepustio komandu novom zapovjedniku, Korneliju Fusku, Rimljani su opet teško poraženi. Tek 88. g. po. Kr. su Dačani konačno poraženi, a 89. g. po. Kr. je sklopljen za Rimljane nepovoljan mir.⁶³

Odmah poslije kraja ovog rata, izbio je novi sukob koji je, za razliku od Dačkog rata, više utjecao na razvoj limesa u Panoniji, nego u Meziji. Germansko pleme Luga zatražilo je rimsku pomoć protiv Sveva, koji su na to odgovorili udruživanjem sa sarmatskim plemenom Jaziga i upali u Panoniju 89. g. po. Kr. To je bio početak tzv. Sarmatsko-svevskog rata. I u ovom sukobu Rimljani su doživjeli težak poraz, u kojem je uništena *legio XXI Rapax*. Domicijan je morao opet osobno doći i privesti sukob kraju, nakon kojega je 92. g. po. Kr. ili 93. g. po. Kr. proslavio *ovatio*.⁶⁴

Ovi unutarnji i vanjski sukobi ukazali su na to da je stara, julijevsko-klaudijevska diplomatska politika osiguravanja granice neodrživa u novim okolnostima. Flavijevski vladari, od kojih je najvažniji za ovaj proces bio Domicijan, počeli su korjenite promjene sustava.

Rimska država je odustala od augustovske diplomatski orijentirane politike i okrenula se aktivnijoj vojnoj okupaciji, prisutnosti i utjecaju na Dunavu, ali i preko njega. Pasivan pristup zamijenili su aktivnim demonstriranjem moći i snage, koji je trebao poslati jasnu poruku narodima s druge strane rijeke. Teški porazi u kojima je rimska vojska izgubila dvije legije, uz koje su vjerojatno bile i pomoćne postrojbe, za posljedicu su imali to da je te postrojbe trebalo nadomjestiti, ali i povećati njihov broj koji je očito u ranijem razdoblju bio nedostatan. Iznenađni upadi preko rijeke od strane neprijatelja s kojima diplomacija nije uspjevala (ponajprije Dačanima), primjer su zašto je došlo do promjene u tome da vojska iz unutrašnjosti smjesti svoje logore i utvrde na rijeku. Svi ovi događaji kao posljedicu su imali to da se dogodio potpuni zaokret u politici prema barbarima, promijeni smještaj vojske u provinciji i na kraju da Panonije postanu jedne od najvažnijih vojnih provincija Carstva.⁶⁵

Navedene promjene odnose se uglavnom na razmještaj vojnih postrojbi, ali za Flavijevaca se na limesu događa i značajna građevinska djelatnost. Počinje gradnja brojnih utvrda, koje se mogu bolje

⁶³ Mócsy 1974, 83 – 84.

⁶⁴ Mócsy 1974, 82 – 85.

⁶⁵ Fitz 1962, 25; Mócsy 1974, 84 – 89; J. J. Wilkes 2000, 603 – 602.

arheološki potvrditi, što nije slučaj za ranija razdoblja.⁶⁶ U ovom vremenu potvrđeni su logori pomoćnih postrojbi u mjestima *Cannabiaca*, *Ad Flexum*, Arrabona, Brigetij, Albertfalva, *Vetus Salina*, Lussonij, *Ad Militare*, Teutoburgij, Kukij i Malata.⁶⁷ Vrlo vjerojatno je zbog opasnosti od Dačana, u blizini Sirmija također bio logor, možda čak i legijski, ali se on teško može arheološki potvrditi. Ovakav porast broja utvrda duž toka Dunava upućuje na to da je unutrašnjost provincije ostala prazna što se tiče vojske. Datum gradnje ovih utvrda stavlja se u dugo vremensko razdoblje koje se prelijeva i u Trajanovu vladavinu, 89. g. po. Kr. – 103. g. po. Kr. Takve informacije osim iz arheoloških nalaza, postoje i u izvorima koji nastanak dunavskog limesa u Panoniji stavljaju upravo u ovo vrijeme, kao posljedicu svevsko-sarmatskih i dačkih ratova.⁶⁸

Legije su također doživjele velike promjene, kako u smještaju, tako i broju. Uz legiju u Petovionu, za potrebe sarmatsko-svevskog rata u Panoniju dolazi *legio XXI Rapax*, za čiji se logor smatra da je bio oko Murse ili Murselle. Nakon njezinog uništenja 92. g. po. Kr., na istom mjestu ju je možda zamjenila *legio XIII Gemina*. *Legio I* i *II Adiutrix* došle su u Panoniju 86. g. po. Kr. i bile smještene negdje u okolini Sirmija. Prva je svoj trajni logor 89. g. po. Kr. dobila u Brigetiju, a Druga u Akvinku. U Akvinku je kratko boravila i *legio III Flavia*. *Legio XIII Gemina* je iz Petoviona tijekom 90-ih godina 1. st. po. Kr. otišla u Vindobonu, čime se završio proces premještanja vojske iz unutrašnjosti, koja je ostala prazna u vojnom smislu, na granicu.⁶⁹ Na kraju flavijejske vladavine, Panonija je s dvije postala provincija s četiri legije: *Legio I Adiutrix* u Brigetiju, *legio II Adiutrix* u Akvinku, *legio XIII Gemina* u Vindoboni, *legio XV Apollinaris* u Carnuntu, a tijekom Domicijanovih vojnih pohoda, još su tri legije kroz nju prošle (*legio XIII Gemina*, *legio III Flavia* i *XXI Rapax*).

Broj pomoćnih postrojbi na granici se znatno povećao i one su bile smještene u novosnovanim logorima na Dunavu koji su sagrađeni od 89. do 102. g. po. Kr.⁷⁰

Na hrvatskom dijelu dunavskog limesa, za Flavijevaca od prije borave *cohors II Alpinorum* u Mursi i *ala II Hispanorum Arvacorum* u Dalju.

U Kornak, današnji Sotin, dolazi *ala I civium Romanorum* i tamo je smještena 69. – 101. g. po. Kr.

⁶⁶ Keppie 1996, 381.

⁶⁷ Mócsy 1974, 88; R. Pusztai, U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 65; E. Szonyi, U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 69; K. Szirmai U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 105 – 106; Z. Visy, U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 111 – 113; Visy 2003, U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 123 – 124.

⁶⁸ Mócsy 1974, 88 – 89.

⁶⁹ Mócsy 1974, 86 – 88; B. Lőrincz, *The Linear Frontier Defence System and its Army*, U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 25 (dalje u tekstu: Lőrincz 2003); Sanader 2003a, 465; Farnum 2005, 10 i 71.

⁷⁰ Fitz 1962, 25; Lőrincz 2003, 25.

Postrojba koja je boravila u Kornaku u to vrijeme indirektno je potvrđena nalazima keramike i vojne opreme. Epigrafski dokazi koji bi mogli imenovati postrojbu nedostaju, ali je ipak uvriježeno da je to bila upravo *ala I civium Romanorum*.

Slika 3. Rimske postrojbe i logori na hrvatskom dijelu dunavskog limesa u razdoblju flavijejske dinastije

8. Rimska vojska i razvoj limesa u razdoblju Trajanove vladavine

Nakon kratkotrajne vladavine Nerve (96. – 98. g. po. Kr.), na vlast je došao drugi od tzv. "Pet dobrih careva", Marko Ulpije Trajan (98. – 117. g. po. Kr.). On je nastavio gradnju i politiku vojne okupacije granice na Dunavu koju su započeli Flavijevci. Za njegove vladavine nastao je plan kako bi dunavski limes trebao izgledati što se tiče rasporeda utvrda i organizacije obrane. Trajan je taj plan proveo skoro u cijelosti, izuzev nekih manjih premještaja postrojbi i gradnje koje je kraju priveo Hadrijan (117. – 138. g. po. Kr.)⁷¹

Došavši na vlast, Trajan je odlučio stati na kraj Dačanima, koji unatoč porazu od strane Domicijana nisu prestali raditi zadavati probleme Rimljanima, ponajviše u Meziji. S Dačanima Carstvo nije moglo uspostaviti diplomatske sporazume kao s Jazigima ili Germanima, a predstavljali su i veliku opasnost jer su s vremena na vrijeme uspijevali stvoriti stabilnu barbarsku državu s čvrstom centraliziranom vlašću.

Ratovi s Dačanima, koje su Rimljani vodili u dva navrata (102. – 103. g. po. Kr. i 105. – 106. g. po. Kr.) rezultirali su velikim promjenama u broju i smještaju vojnih postrojbi. Polazna točka ovog osvajanja bila je Mezija, ali velike promjene dogodile su se i u Panoniji. Razlog tomu je ponajviše odluka da u osvajanju Dacije sudjeluju legije koje su bile u blizini, a njih privremeno zamjene nove dopremljene sa Zapada. Iz provincije Panonije na taj način su otišle ili kroz nju prošle *legio XIII Gemina*, *legio XIII Gemina*, *legio XV Appolinaris*, *legio I i II Adiutrix*. Na mjesto zadnje dvije su u Brigetij i Akvink došle *legio XI Claudia pia fidelis* i *legio X Gemina*. Nakon Dačkih ratova u Panoniju dolazi i *legio XXX Ulpia* koja boravi u Brigetiju 106. - 122. g. po. Kr.⁷²

Važno je napomenuti i da je u ovom razdoblju zbog rata porastao i broj pomoćnih postrojbi. Tako se u diplomama iz 100. g. po. Kr. spominju dvadeset jedna pomoćna postrojba, naspram njih devet koje su zabilježene 93. g. po. Kr.⁷³

Ovolika količina vojnih jedinica koja putuje po potrebi od logora do logora smanjuje se i ustaljuje nakon Partskog rata, u kojemu sudjeluju veksilacije skoro svih panonskih legija, pri kraju Trajanove vladavine.⁷⁴ Nakon toga se stanje u Panoniji smiruje i ubrzo nakon Trajanove smrti poprima oblik koji će zadržati do početka Markomanskih ratova⁷⁵

Panoniju je tijekom Trajanove vladavine obilježila važna upravna promjena koja je bila produkt

⁷¹ Mócsy 1974, 106.

⁷² Mócsy 1974, 92, Sanader 2003a, 465; Farnum 2005, 9 i 25.

⁷³ Mócsy 1974, 91; *CIL* XVI, 39 i 46.

⁷⁴ Farnum 2002, 9.

⁷⁵ Fitz 1962, 28; Mócsy 1974, 90 – 92; Sanader 2003a: 465.

specifične geostrateške situacije u kojoj se provincija nalazila. Najranije 103. g. po. Kr., a najkasnije 107. g. po. Kr., Trajan je Panoniju podijelio na dvije provincije. Zapadna koja je obuhvaćala područje od granice s Norikom do malo iza Brigetija dobila je ime *Pannonia Superior* (Gornja Panonija), a istočna od te crte do Dunava *Pannonia Inferior* (Donja Panonija). Glavni gradovi novih provincija bili su Karnunt i Akvink. Ove dvije provincije ustanovljene su zbog specifične situacije u kojoj se nalazio taj dio limesa, ali i zbog veće efikasnosti uprave provincije koja je zauzimala veliko područje i u kojoj je smještena velika količina vojske. *Pannonia Superior*, koja se protezala od Vindobone do Brigetija, nasuprot sebe imala je germanske narode Markomane i Kvade. Svrha vojske i uprave ove provincije bila je da pazi i čuva granicu od tog neprijatelja. S druge strane, *Pannonia Inferior* suočavala se sa Sarmatima, narodom koji je zahtijevao posve drugačiji pristup, kako u diplomatskom, tako i vojnom smislu. Ova razlika još je postala očitija nakon osnutka provincije Dacije, kada je taj narod fizički razdvojen novom provincijom na dva dijela pa je jedan njegov dio je ostao u Potisju, a drugi u Olteniji.⁷⁶

Provincijama je upravljao namjesnik konzularnog (*Pannonia Superior*) i pretorskog ranga (*Pannonia Inferior*). Svakoj je bila dodijeljena vojna snaga s obzirom na njezinu veličinu i broj kolonija, što je bila posebna politika koje se držao Trajan. Tako je Gornja Panonija u kojoj su bile tri kolonije (Siscija, Petovion i Savarija) dobila tri legije (*XIII Gemina* u Vindoboni, *XV Apollinaris* u Karnuntu i *XXX Ulpia* u Brigetiju, a Donja Panonija s jednom kolonijom (Sirmij) jednu (*X Gemina* u Akvinku).⁷⁷

Ova raspodjela legija na prvi pogled se ne čini logična jer iako je Gornja Panonija imala skoro tri puta veću površinu, dužina granice koju je branila bila kraća. Zbog toga je u Donjoj Panoniji bilo smješteno više pomoćnih postrojbi koje su bile razmještene u utvrdama duž granice. Tako su u Gornjoj Panoniji bile smještene sveukupno tri legije, pet ala (od kojih su dvije bile milijarije) i do sedam kohorti. U Donjoj Panoniji su uz jednu legiju bile smještene šest ala (od kojih jedna *milliaria*) i do trinaest kohorti.⁷⁸

Povećanje broja postrojbi može se primjetiti i na dijelu limesa u Hrvatskoj.

U Mursi je za Trajana boravila *cohors II Alpinorum equitata*, a postoji mogućnost da je kratko boravila veksilacija legije. To bi bila *legio X Gemina*, koja je u Mursi spomenuta na natpisu Gaja Julija Verekunda i tri opeke.

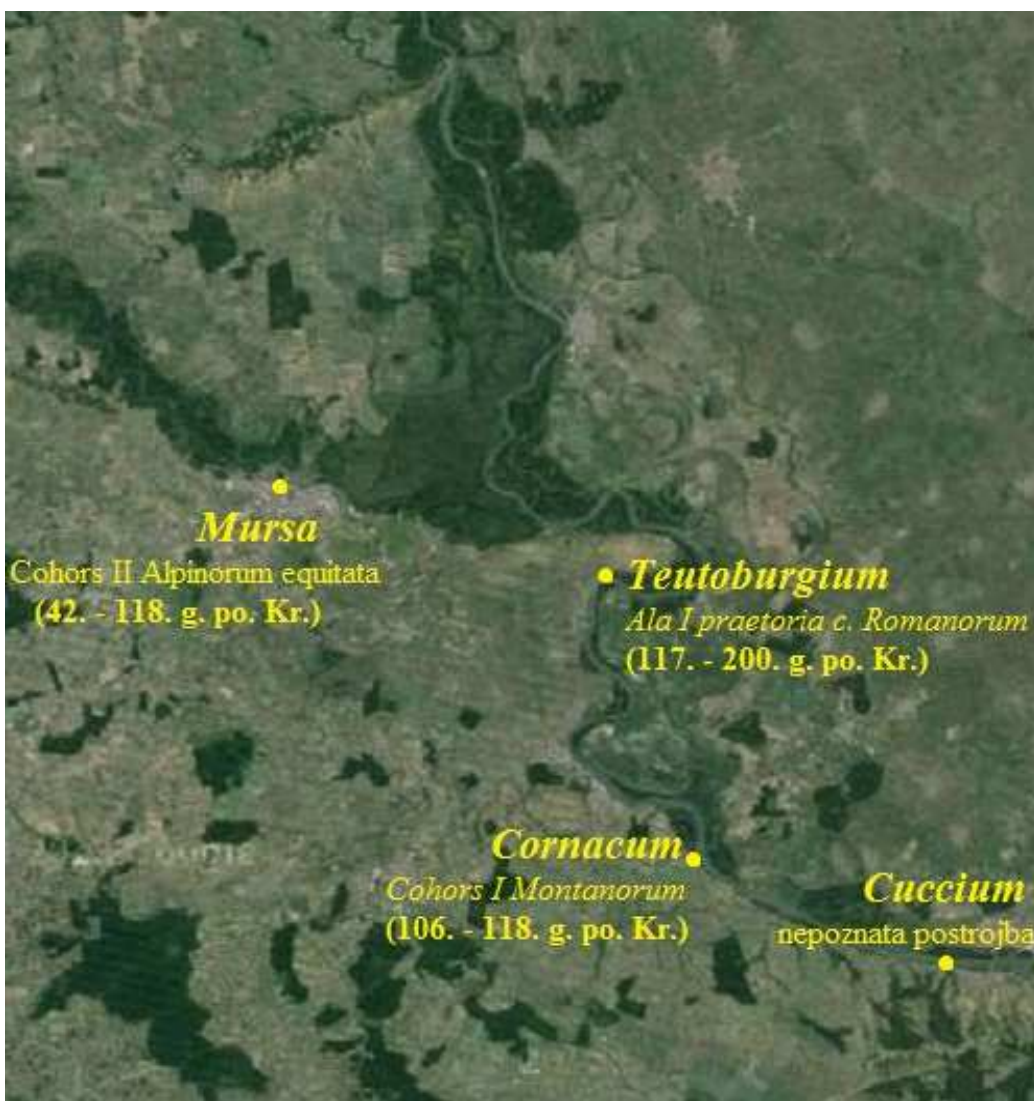
U Teutoburgiju je 117. – 200. g. po. Kr. bila smještena *ala I praetoria civium Romanorum* koja se spominje na nadgrobnom spomeniku Marka Ulpija Supera i vojnoj diplomi nađenoj u Sotinu.

⁷⁶ Fitz 1962, 28; Mócsy 1974, 92 – 93; Wilkes 2000, 581; Lőrincz 2003, 25 – 26; Radman-Livaja 2012, 172.

⁷⁷ Mócsy 1974, 94; Wilkes 2000, 581 – 582; Lőrincz 2003, 25.

⁷⁸ Lőrincz 2003, 25 – 26.

U Kornaku je *ala I civium Romanorum* je boravila do 101. g. po. Kr. , a u razdoblju 106. – 180. g. po. Kr) *cohors I Montanorum*. Ona je smještena u Kornak na temelju kriptotopografskog načela navođenja postrojbi na vojnim diplomama.

Slika 4. Rimske postrojbe i logori na hrvatskom dijelu dunavskog limesa u razdoblju Trajanove vladavine

9. Rimska vojska i razvoj limesa od Hadrijana do Marka Aurelija

S dolaskom cara Hadrijana na vlast razvitak dunavskog limesa je završio. Proces koji traje od flavijevske dinastije do kraja u djelo provodi Hadrijan.

Nakon kratkotrajnog rata s Jazigima i Roksolanima koji je izbio odmah po Trajanovoj smrti, a uzrok mu je bio nezadovoljstvo ovih naroda jer su fizički podijeljeni novom provincijom Dacijom, stanje na dunavskom limesu se konačno smiruje i konsolidiraju se vojne postrojbe koje su na njemu smještene. Većina utvrda koje su bile u planu još za Trajana su dovršene, a nakon pobjede Kvinta Marcija Turba nad Jazigima i Sarmatima, prestaje značajno kretanje legija i njihov broj se u Panoniji ustaljuje.⁷⁹

Razmještaj koji Hadrijan organizira će ostati uglavnom nepromijenjen do kasne antike. Legije koje su sudjelovale u osvajanju i pacificiranju Dacije odlaze, a u Panonijama ostaju *legio X Gemina* u Vindoboni, *legio XIII Gemina* u Karnuntu, *legio I Adiutrix* u Brigetiju i *legio II Adiutrix* u Akvinku.⁸⁰

Ovaj razmještaj se na prvi pogled čini neproporcionalan jer su tri legije dodijeljene Gornjoj Panoniji koja je organizirana da čuva granicu od Germana, a samo jedna Donjoj koja je bila zadužena za obranu od Sarmata. Pri tome treba uzeti u obzir da su u Gornjoj Meziji bile smještene još dvije legije (*legio III Flavia* u Singidunu i *legio VII Claudia Pia Fidelis* u Viminaciju) koje su trebale pomoći u slučaju ozbiljnijih sukoba. Osim legija, manji premještaji događaju se i među pomoćnim postrojbama. Primjećuje se da se broj pomoćnih postrojbi smanjuje i one se razmještaju po utverdama u Meziji i Daciji u kojoj imaju zaduženje čuvati red u novonastaloj provinciji. Ukupna vojna snaga Panonija u ovom razdoblju je otprilike 27000 vojnika u Gornjoj i 18000 vojnika u Donjoj Panoniji, što je skoro 10% ukupne vojne snage Carstva.⁸¹

Od Hadrijana do Marka Aurelija u Panonijama je bilo mirno i nije bilo ni velikih ni malih sukoba. Nalazi ostava novca koje se datiraju u 130-e godine 2. st. po. Kr. mogle bi biti indikator manjih perioda nesigurnosti, ali sigurno se ne radi o ozbiljnom ratu ili upadu barbara koji se mogu potvrditi arheološki ili da se o njima može saznati iz povijesnih izvora.⁸²

S Trajanom je Carstvo doseglo svoj teritorijalni vrhunac, granica je poprimila svoj konačan oblik, a uništenje Dačke države uklonilo je najopasnijeg neprijatelja u Barbariku. Hadrijanovo dovršenje organiziranja limesa i konačno razmještanje postrojbi postavila je Carstvo kao dominantnu vojnu i političku silu na Dunavu. Ovakva situacija za rezultat je imala povratak diplomatskoj politici prema

⁷⁹ Mócsy 1974, 109; Lőrincz 2003, 26 – 27; Sanader 2003a, 465.

⁸⁰ Mócsy 1974, 99.

⁸¹ Mócsy 1974, 99; Lőrincz 2003, 28.

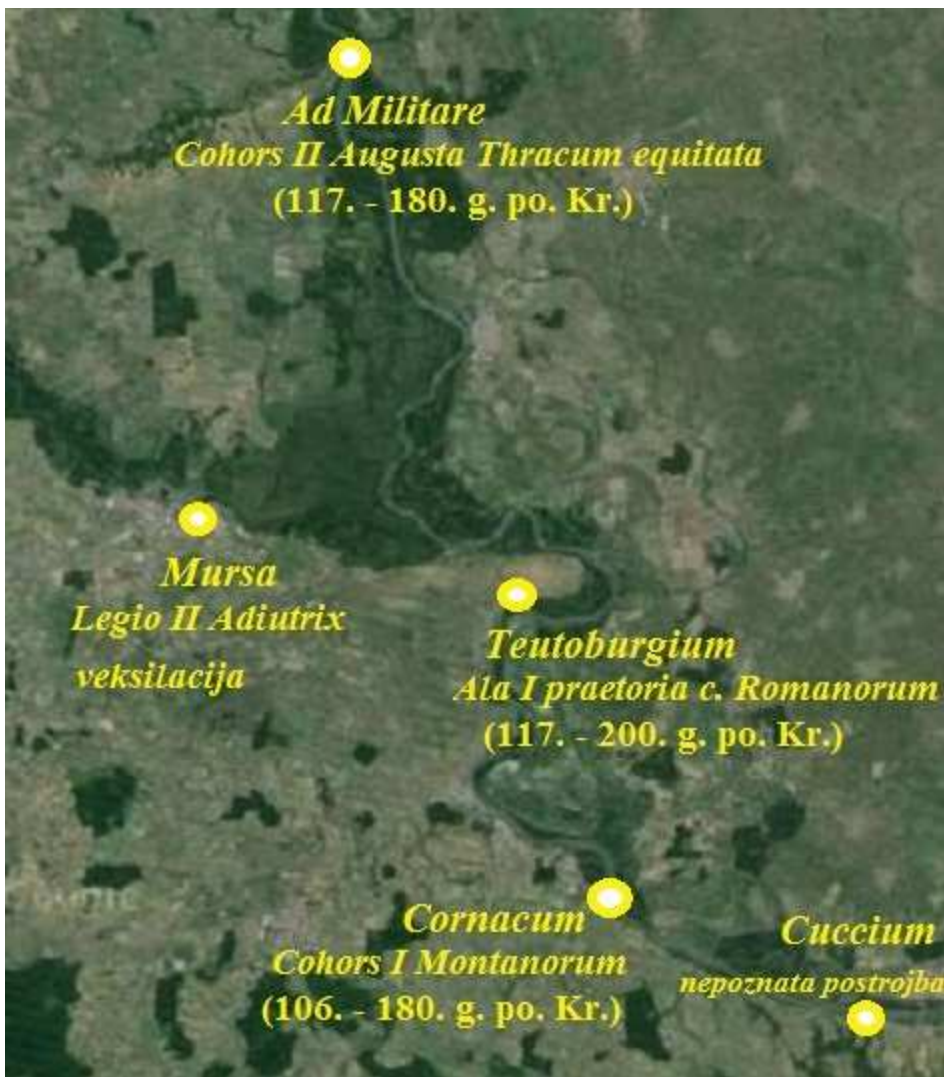
⁸² Mócsy 1974, 103 – 105; Lőrincz 2003, 28; Sanader 2003a, 465; Tóth 2003; 22; Farnum 2005, 71.

barbarima koja se može djelomično usporediti s onom julijevsko-klaudijevske dinastije. Razlika je u tome što su u 1. st. po. Kr. Rimljani nastupali s pozicije očuvanja mira i osiguravanja granice koja nije bila posve okupirana, a sada s pozicije moći. Rimljani postavljali markomanske i kvadske kraljeve, a još veću kontrolu su imali nad stepskim Sarmatima u Potisju, koji su živjeli u ravnici i bili politički razjedinjeni. Ova situacija može se potvrditi i na temelju arheoloških nalaza, koji uključuju kovanje serije novca s formulom "*Rex Quadis datus*" (hrv. "kralj Kvadima dodijeljen").⁸³ Takva politika imala je uspjeha dok god su vojna moć na granici i unutarnja stabilnost Carstva mogle držati barbare mirnima. Onog trenutka kada se pozornost usmjerila na druge dijelove države i vojna prisutnost na granici oslabila, zajedno sa seobama daleko izvan utjecaja Carstva, dogodila se katastrofa Markomanskih ratova.⁸⁴

Na dunavskom limesu u današnjoj Hrvatskoj od Hadrijana do Marka Aurelija borave ukupno tri pomoćne postrojbe i veksilacija legije. U Teutoburgiju se nalazi *ala I praetoria civium Romanorum*. *Cohors I Montanorum* boravi u Kornaku. U današnjoj Batini, koja se u antici zvala *Ad Militare* je smještena 118. - 180. g. po. Kr. *cohors II Augusta Thracum equitata*. Ona je potvrđena samo na temelju kriptopografskog načela navođenja vojnih postrojbi na diplomama. U ovom razdoblju je vjerojatno je u Mursi boravila veksilacija posade iz Akvinka, koju je činila *legio II Adiutrix*. Ona je zabilježena na jednom natpisu koji navodi da je car Hadrijan dao toj postrojbi obaviti neku gradnju, vjerojatno u čast podizanja naselja na rang kolonije.

⁸³ Barkóczy 1980, 95; Fitz 1980, 29.

⁸⁴ Fitz 1962, 28-32.

Slika 5. Rimske postrojbe i logori na hrvatskom dijelu dunavskog limesa u razdoblju od početka Hadrijanove vladavine do Marka Aurelija

10. Rimska vojska i razvoj limesa za vladavine Marka Aurelija i neposredno nakon Markomanskih ratova

Od vladavine Hadrijana do Marka Aurelija u Panonijama je bilo prilično mirno i tijekom tog razdoblja traje ekonomski razvitak i procvat obje provincije. Rimska država iznutra je bila stabilna, što se odražavalo i na stanje preko granice, gdje je sudjelovala u unutarnjoj politici barbarskih kraljevstava. Ovakvo stanje moglo je trajati dok je vojna prisutnost na granici bila jaka, barbarima su vladali kraljevi skloni Rimljanima koji su održavali klijentske sporazume i otvorena pitanja su riješavana diplomacijom.⁸⁵

Stabilnost prve polovice 2. st. po. Kr. koja je uslijedila nakon Hadrijana i duge vladavina Antonina Pija uvjerila je Rimljane da je ovakvo stanje održivo i da promjene sustava koji funkcionira nisu potrebne. To će se u nadolazećem razdoblju pokazati kao kriva pretpostavka koja će otkriti sve slabosti tzv. linearnog sustava obrane tijekom Markomanskih ratova.⁸⁶

Uzroci ovog sukoba koji je uzdrmao Carstvo i bio uvod u Krizu trećeg stoljeća su okolnosti koje su se događale izvan utjecaja Carstva. Nesigurnosti koje su utjecale na porast pritiska barbara na limes bili su produkt seoba koje su se događale u sjevernoj i srednjoj Europi. Germanski narodi Gota, Vandala, Langobarda i drugih počeli su se seliti iz sjeverne Europe i područja današnje Skandinavije prema jugu. Ti novi narodi počeli su vršiti pritisak na Markomane i Kvade, ali i Jazige u Potisju prema limesu.⁸⁷

Potaknuti ovim novim razvojem situacije, barbarski narodi uz limes zatražili su dopuštenje da se nasele na području Carstva u zamjenu za vojnu službu, ili da njihov teritorij postane nova provincija. Postoje indikacije, kao što je novačenje dvije nove legije (*II i III Italica*), da su Rimljani planirali pristati na okupaciju novog područja i osnovati dvije nove provincije, ali negdje između provedbe tog plana i početka rata Mark Aurelije i Lucije Ver su odustali od toga.⁸⁸

Moguće je da je na to utjecalo ponašanje barbara kojima je dopušteno naseljavanje i koji su izigrali dogovor okupacijom Ravene gdje su bili smješteni, ali i rimskom kratkovidnošću koja je podcijenila opasnosti koje su mogle proizaći iz novonostalnih odnosa među barbarima sjeverno od limesa.⁸⁹

Rat je izbio sa 166. na 167. g. po. Kr. nakon što su pregovori s barbarskom delegacijom od

⁸⁵ Mócsy 1974, 183 – 184 ; L. Barkóczi, *History of Pannonia*, U: L. Alfonz i G. T. Radan, *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, 96 (dalje u tekstu: Barkóczi 1980).

⁸⁶ Barkóczi 1980, 96.

⁸⁷ Mócsy 1974, 185; Barkóczi 1980, 95 – 96; . R. Birley, *Hadrian to the Antonines*, in: A. K. Bowman, P. Garnsey, and D. Rathbone (ur.), *CAH 11, The High Empire, A.D. 70 – 192*, Oxford 2000, 166 (dalje u tekstu: Birley 2000).

⁸⁸ Mócsy 1974, 187; Lőrincz 2003, 28-29.

⁸⁹ Mócsy 1974, 188.

jedanaest naroda predvođenih markomanskim kraljem Ballomarom propali, a Rimljani više nisu mogli diplomacijom odgađati sukob koji im je bio krajnje nezgodan jer su obje Panonije bile značajno vojno oslabljene zbog ratova s Partima. Veksilacije skoro svih panonskih legija, a *legio II Adiutrix* u punom sastavu sudjelovale su Partskom ratu. Ovakvo pražnjenje provincije i prebacivanje težišta na Istok jasno pokazuje da Rimljani nisu smatrali da postoji ozbiljna opasnost od izbijanja novog rata na Dunavu.⁹⁰

U prvoj fazi rata, koji je obilježen borbom protiv Germana (kasnije se težište prebacilo na Jazige u Potisju), Rimljani su doživjeli težak poraz, a Markomani i Kvadi su nastavili pustošiti Panoniju. Vrhunac krize bilo je opsjedanje Akvileje i pustošenje grada Opitergija, zbog čega se u Italiji proširila velika panika. Stanje se dodatno pogoršalo kada je 168. g. po. Kr. izbila kuga koja je jednako pogodila i Rimljane i barbare.⁹¹ S okupljanjem carske vojske Germani su se počeli povlačiti i Rimljani su započeli svoj protunapad koji je vođen uz velike žrtve, tako da se od 172. g. po. Kr. težište ratovanja prebacilo na Markomaniju i Sarmatiju. Nastavak operacija na kratko je prekinula pobuna namjesnika Sirije Avidija Kasija, kojega su podržali namjesnici skoro svih istočnih provincija.⁹² S manjim periodima primirja, teške borbe nastavile su se sve do 179. g. po. Kr., kada je rimska pobjeda bila skoro konačna, a Jazigima i Markomanima su nametnuti teški uvjeti mira.⁹³

Posljedice ovog rata za pogođene provincije bile su ogromne i dugoročne, a najteži udarac pretrpile su Panonije, posebno Gornja. Gospodarski procvat koji je trajao skoro pola stoljeća je naglo prekinut, područja su doživjela ogromna razaranja u infrastrukturnom i u ljudskom smislu. To se može i arheološki potvrditi, jer na velikom broju utvrda i naselja se pojavljuje sloj koji upućuje na uništavanje i spaljivanje. U ovom vremenu stradavaju gradovi, logori, manje utvrde, a gotovo posve nestaju vile. Izvori govore da su na kraju rata barbari morali vratiti desetke tisuća zarobljenika i veliku količinu stoke koja je oteta (D.C. *LXXI*. 16. 2.).⁹⁴ Ovakvi gubici u ljudskim resursima su bili teško nadoknadivi, što je za posljedicu imalo da se struktura stanovništva u Panonijama skoro u potpunosti promjenila. Italici i domaće stanovništvo gotovo nestaje, a zamjenjuju ih doseljenici iz drugih dijelova Carstva, pa čak i germanska plemena kojima je dopušteno naseljavanje u sklopu mirovnih sporazuma.⁹⁵

⁹⁰ Mócsy 1974, 183- 184; Barkóczy 1980, 96; Birley 2000, 166.

⁹¹ Mócsy 1974, 187; Barkóczy 1980, 97; Birley 2000, 167; Farnum 2002, 10.

⁹² Mócsy 1974, 190 – 194; Barkóczy 1980, 98; Birley 2000, 173.

⁹³ Barkóczy 1980, 98.

⁹⁴ H. B. Foster, J.Zonaras, *Dio's Rome: An Historical Narrative Originally Composed in Greek during the Reigns of Septimus Severus, Geta and Caracalla, Macrinus, Elagabalus and Alexander Severus: And Now Presented in English Form*, New York, 1905 ; s ovime se slaže i Mócsy, vidi Mócsy 1974, 193.

⁹⁵ Mócsy 1974; 190; J. Fitz, *Administration and army*, U: L. Alfonz i G. T. Radan, *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, 134, (dalje u tekstu: Fitz 1980).

Napad na Italiju značajno je psihološki utjecao na Carstvo, pa je već nakon protjerivanja barbara osnovana nova vojna granica koja je trebala spriječiti daljne upade u Italiju. To je bio gusti sustav utvrda i zidova nazvan *Praetentura Italiae et Alpium*, koji je funkcionirao odvojeno od limesa na Dunavu kao poseban granični sustav.⁹⁶

Marko Aurelije postavio je u Markomaniju i Sarmatiju ogromnu količinu vojske koja je trebala održavati red i službeno započeti okupaciju novih područja. Navodi se da je okupacijska sila brojala 40 000 vojnika, što je vjerojatno pretjeran broj. On ipak dobro oslikava da je očuvanje mira i spriječavanje daljnjih sukoba bilo od iznimne važnosti. Ta vojska započela je i s gradnjom utvrda i infrastrukture za dugoročni smještaj u onome što su možda trebale postati nove provincije.⁹⁷

Dion Kasije navodi da ovo osnivanje novih provincija zapravo nije bilo u planu da se zaista provede nego da je Rim sa zaključenim sporazumima želio osigurati mir, ali da se on još uvijek trebao temeljiti na klijentskim i diplomatskim odnosima između Carstva i barbara.(D.C. LXXI. 20. 2.) Još jedna mogućnost je da je Marko Aurelije okupirao germanska područja kako bi ih kaznio, a ne započeo organizaciju provincije).⁹⁸ Drugi izvori smatraju da se aneksiranje novih područja nije dogodilo jer je Marko Aurelije umro i nije stigao dovršiti svoj plan (Hdn. I. 5. 6; Hist. Aug. *Marcus*, 24. 5.).⁹⁹

S njegovom smrću, na vlast je došao Komod, koji je osim manjih pohoda po Germaniji, posve odustao od okupacije i pripajanja Markomanije i Sarmatije Carstvu. Komod je odlučio što prije sklopiti mir i vratiti se linearnom sustavu obrane granice. S velikim elanom započeo je sustavno obnavljanje porušenih utvrda i naselja. One su sada znatno ojačane i bile su izgrađene od kamena, a na malim razmacima su postavljene promatračnice. One su morale puno budnije motriti na prelazak barbara i događanja na rijeci, kao i brzo dojavljivati o njihovim upadima. Iako su ove mjere povećale obrambene kapacitete Carstva, to je i dalje bio povratak sustavu koji se pokazao kao neuspješan.¹⁰⁰

Marko Aurelije i Komod svojim su nasljednicima ostavili Carstvo izmoreno od ratovanja, koje se nije teritorijalno proširilo i nije garantiralo trajno rješenje problema. Teške borbe koje su tajale skoro petnaest godina, značajno su oslabile i neprijatelje s druge strane Dunava. To se ponajviše odnosi na Markomane i Kvade, koji su najteže stradali u ovim sukobima. Njihovi gubici bili su toliko veliki da je njihovo djelovanje odgođeno za jednu generaciju i nisu smatrani ozbiljnijom prijetnjom u bliskoj budućnosti. Teško, ali ipak u nešto manjem obimu, stradala su i sarmatska

⁹⁶ Mócsy 1974, 187 – 188 Birley 2000, 168 i 171; Lőrincz; 2003, 29.

⁹⁷ Mócsy 1974, 191; Barkóczy 1980, 98; Birley 2000, 174; Lőrincz 2003, 29.

⁹⁸ Mócsy 1974, 193.

⁹⁹ *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire*, prev. E.C. Echols, Berkeley 1961; *Scriptores Historiae Augustae with an English Translation by David Magie*, prev. David Magie, Cambridge, 1967-1968.

¹⁰⁰ Mócsy 1974, 196; Barkóczy 1980, 99; Birley 2000, 174; Lőrincz; 2003, 29.

plemena u Potisju. Ove nove okolnosti nakon Markomanskih ratova snažno su utjecale na budući razvoj događaja tijekom 3. stoljeća. Težište sukoba i upada barbara prebacit će se na istočnu granicu Panonije i najteže razarnje podnijet će Donja Panonija i Dacija, koje će doživjeti ogromne promjene u administrativnom smislu kako bi se to područje prilagodilo novim prilikama koje su prijetile izvana.¹⁰¹

Od vojnih postrojbi koje su tijekom ovog razdoblja bile smještene u Panoniji, može se primjetiti njihov značajan porast u broju. On je bio najveći tijekom samog rata, ali i nakon njega se mogu primjetiti promjene. S obzirom da su Panonije teško stradale, u nju dolaze postrojbe iz drugih dijelova Carstva. To se ponajviše odnosi na istočnjačke postrojbe koje su uključivale strijelce i konjanike.¹⁰²

U ovom razdoblju, na hrvatskom dijelu dunavskog limesa, *Ad Militare* je logor u kojemu je *cohors II Augusta Thracum equitata*. U Teutoburgiju je *ala I praetoria civium Romanorum*, dok je u Kornaku smještena *cohors I Montanorum*. U Kukiju, današnjem Iloku, na temelju nalaza nadgrobnog spomenika veterana Marka Aurelija Serena, se smatra da je 180.–233. g. po. Kr. možda boravila *cohors I Lusitanorum*.

¹⁰¹ Fitz 1962, 37, 83 i 102; Barkóczy 1980, 101; Radman-Livaja 2012, 18.

¹⁰² Mócsy 1974, 195.

Slika 6. Rimske postrojbe i logori na hrvatskom dijelu dunavskog limesa u razdoblju od Marka Aurelije i neposredno nakon Markomanskih ratova

11. Rimska vojska i razvoj limesa za vladavine Severa i u 3. stoljeću

Nakon ubojstva Komoda i njegovog nasljednika Helvija Pertinaksa, proslavljenog zapovjednika iz Markomanskih ratova, izbio je novi građanski rat. Početak i kraj tog rata značajno će utjecati na budućnost rimske države i može se smatrati presedanom u načinu prijenosa vlasti koji je uslijedio u 3. stoljeću. Novi car postao je Afrikanac Septimije Sever, namjesnik Gornje Panonije koji je pobijedio Didija Julijana u Rimu, Pescenija Nigera na Istoku i Klodija Albina u Galiji. Septimije Sever, pod krinkom osvete za smrt omiljenog zapovjednika Pertinaksa, brzo je okupio panonske legije (izostala je samo *legio X Gemina* zbog čuvanja granice) i s njima u punoj snazi uz pomoć veksilacija svih ostalih legija iz Mezija, Dacija i Germanija stigao u vrlo kratkom vremenu do Rima i preuzeo vlast. Nakon 124 godine, carem je ponovo postao čovjek kojega su na vlast izravno dovele legije.¹⁰³

Ovaj razvoj događaj imao je velike posljedice tijekom Krize trećeg stoljeća, kada su panonske postrojbe igrale glavnu ulogu u obrani Carstva, ali i postavljanju svojih kandidata na carsko prijestolje. Septimije Sever ni nakon osvajanja vlasti se nije prestajao oslanjati na panonsku vojsku. Tijekom svojih pohoda na Istok protiv Parta, jezgru njegove vojske činile su panonske legije i njihove veksilacije. Postoji mogućnost da su neke postrojbe (možda *legio II Adiutrix*) sudjelovale i u njegovom zadnjem pohodu u Britaniji.¹⁰⁴

Septimije Sever učvrstio je centralnu vlast nakon građanskog rata, a njegovi vojni pohodi bili su uglavnom ofenzivne prirode. Carstvu je pripojio Mezopotamiju nakon što je spalio glavni grad Parta, Ktesifont. Stanje u Panoniji je bilo mirno, na što ponajviše upućuje činjenica da je mogao vojsku iz tih provincija koristiti za pohode u drugim dijelovima Carstva. Razlog tomu su i teški gubici koje su Germani i Sarmati pretrpili tijekom Markomanskih ratova. Manji sukobi dogodili su se 196. – 200. g. po. Kr. , ali su i brojčano oslabljenje postrojbe zbog sudjelovanja u ratu s Partima, uspjele pobijediti barbare koji su upali na dačko i panonsko područje. Na povratku s Istoka 202. g. po. Kr. , Septimije Sever obišao je dunavske provincije i poduzeo obnovu utvrda i gradova. Neke postrojbe koje su odbile barbare dok je car bio na Istoku dobile su počasnu titulu *Antoniniana*. Tada je na duže vrijeme vraćena vojska koja je izbivala iz provincije i započelo je novo prosperitetno razdoblje Panonija.¹⁰⁵

¹⁰³ Fitz 1962, 89- 91; Mócsy 1974, 197; Fitz 1980, 126; Brian Campbell, *The Severan dynasty*, U:A. K. Bowman, P. Garnsey, and A. Cameron (ur.), *CAH 12, The Crisis of the Empire, A.D. 193 – 337*, Oxford 2005, 2-8 (dalje u tekstu: Campbell 2005).

¹⁰⁴ Fitz 1962, 40 i 106; Mócsy 1974, 200; Radman-Livaja 2012, 181.

¹⁰⁵ Fitz 1962, 45 i 94 – 96; Barkóczy 1980, 101 – 102; Radman-Livaja 2012, 181.

Septimija Severa 211. g. po. Kr. naslijedio je njegov stariji sin Marko Aurelije Antonin Karakala, koji je nastavio politiku nagrađivanja i oslanjanja na vojsku kako bi osigurao mirnu vladavinu. Vanjska politika koju je morao voditi bila je drugačija nego za vladavine njegova oca. U ovom razdoblju počele su nove seobe Gota koji s istoka potiskuju druge narode prema limesu, ponajprije oslabljene Sarmate i Kvade, ali i relativno nove doseljenike u Karpatskoj kotlini, Vandale i Karpe. Te migracije za posljedicu su imali premještaj sukoba i pritiska s Gornje na Donju Panoniju koji će se odražavati tijekom cijelog 3. stoljeća, ali i kasnije. Posebno teška situacija i kritična točka gdje su se najviše osjetile posljedice ovih seoba je koljeno Dunava od Brigetija do Akvinka, područje nasuprot Sarmatije.¹⁰⁶

Ovaj proces započeo je sukobima s barbarima 212. – 214. g. po. Kr. koji su teško pogodili Donju Panoniju i prouzročili velika razaranja. Moguće da su neke legije i pomoćne postrojbe upravo tijekom ovih sukoba dobile počasni naziv *Antoniniana*. Ovo su bili prvi ozbiljniji sukobi za vrijeme dinastije Severa, nakon kojih je opet uslijedilo razdoblje mira. Karakala je poduzeo značajne mjere nakon tih ratova u smislu obnove utvrda, sklapanja oštrijih mirovnih sporazuma s barbarima i strože kontrola granice.¹⁰⁷

Ovi sukobi i razaranja koje je doživjela Panonija primorali su Karakalu da poduzme administrativne promjene kako bi se dio dunavskog limesa na koljenu koji je postao novo težište sukoba ojačao. Tako je 213. g. po. Kr. granica između Gornje i Donje Panonije je promijenjena pa je Brigetij pripojen Donjoj Panoniji. Na taj način je manji dio koji je bio pod najvećim udarima barbarskih napada potpao pod upravu namjesnika jedne provincije, koja je sada s dvije legija dobila konzularni rang. Osim administrativne, ova promjena imala je i značajne promjene u broju prisutnih postrojbi. S obzirom na to da se nakon Markomanskih ratova stanje na sjeveru promijenilo i Markomani su prestali igrati odlučujuću ulogu, pažnja se premjestila na granicu u Donjoj Panoniji. Zbog toga se broj vojnika u ove dvije provincije zamjenio u odnosu na Hadrijanovo razdoblje. U Gornjoj Panoniji je ostalo oko 17 000 vojnika s dvije legije u Vindoboni i Karnuntu, a u Donjoj oko 30 000 vojnika, s legijama u Brigetiju i Akvinku. Arheološki se može potvrditi i značajna arhitektonska djelatnost na ovom dijelu limesa koju je poduzeo Karakala.¹⁰⁸

Posljedni car ove dinastije bio je Aleksandar Sever (222. g. po. Kr. – 235. g. po. Kr.) za čije vladavine je bilo relativno mirno u Panoniji. Izvan nje, s druge strane limesa, Goti su ponovo bili u pokretu i pritiskali narode u Karpatskoj kotlini, što će izazvati nove sukobe i razaranja nešto kasnije

¹⁰⁶ Fitz 1962, 99 – 100; Barkóczy 1980; 101.

¹⁰⁷ Fitz 1962, 73 – 80; Mócsy 1974, 198; Barkóczy 1980, 101.

¹⁰⁸ Fitz 1962, 73 i 101; Mócsy 1974, 198 – 199; Barkóczy 1980, 103; Fitz 1980, 126; Lőrincz 2003, 30.

u 3. stoljeću.¹⁰⁹

Nasljeđe Severa bilo je od ogromne važnosti za Panonije, ali i Carstvo općenito. Njihov dolazak na vlast i oslanjanje na vojsku bio prvi korak u ozbiljniju krizu koja je uslijedila nakon kraja dinastije. Septimije Sever napravio je presedan iskoristivši panonsku vojsku za napad na Rim, što je ponovo pokazalo važnost Panonija, ogromnih postrojbi koje su tamo bile smještene i kratak put do Italije koji te postrojbe prijeđu u mjesec dana. Ovo je imalo velike posljedice jer je panonska vojska uvijek bila u stanju pripravnosti ili na bojištu, što ih je ujedno činilo i odlično obučenim postrojbama koje mogu donijeti prevagu u slučaju građanskog rata. Iz ovih razloga, od Severa panonska vojska dobiva odlučujuću političku ulogu u biranju careva i prilagođavanju politike svojim interesima. Treba istaknuti da ti interesi često nisu bili uvijek novčane prirode da pod prijetnjom pobune postrojbe dobiju bolje nagrade nego iz potrebe da carem postane sposoban vojni zapovjednik koji bi dobro vodio obranu granice i Carstva. Osim obrane granice, panonskoj vojsci u interesu je bilo i jedinstvo Carstva, ponajviše iz ekonomskih razloga. Provincije koje su često, a posebno nakon Markomanskih ratova trpile razaranja, nisu mogle ekonomski uzdržavati toliku količinu vojske. Zbog toga su se morali oslanjati na resurse drugih provincija. Ukoliko bi se one odmetnule od Carstva (kao npr. Galsko ili Zenonbijino Palmirsko Carstvo) granica bi se vrlo teško mogla braniti duže vrijeme. Ne čudi da su zbog svih ovih razloga, koji su posljedica severovske politike, carevi u 3. stoljeću najčešće bili Panonci iz vojnih krugova, proglašavani od strane svojih postrojbi. Ovakav utjecaj političke struje iz područja dunavskog limesa, od Severa se počinje nazivati iliriskim, a područje svih provincija (Panonija, Dalmacije i Mezija) iz kojih su ti vojni carevi dolazili obuhvaćeno je terminom Ilirik.¹¹⁰

Razdoblje od Aleksandra Severa do Galijena (235. – 253. g. po. Kr) bilo je relativno mirno u Panonijama, dok je većinu barbarskih napada podnijela Dacija, za koju se polako počinje smatrati da je postala teret koji otežava obranu granice.¹¹¹

Pravi problemi počinju 258. g. po. Kr. kada seobe Gota koje su počele za Aleksandra Severa dodatno pritišću sarmatska plemena u Potisju prema limesu. Ona počinju upadati u rimski teritoriji, a pridružuju im se i germanski Kvadi. Ovi ratovi (258. – 262. g. po. Kr) nanijeli su tešku štetu Donjoj Panoniji koja je najviše stradala. Napad Jaziga i Roksolana može se utvrditi arheološki na područjima u blizini legijskih logora Akvinka i Brigetija. Ovi događaji bili su plodno tlo da vojska u teškoj situaciji opet uzme organizaciju obrane u svoje ruke i proglasi svoga cara. Nekoliko uzurpatora (Ingenuus i Regalijan) bili su proglašeni od strane panonske vojne elite, ali ih je legalni

¹⁰⁹Barkóczy, 1980, 103.

¹¹⁰Mócsy 1974, 204– 205; J. Drinkwater, *Maximinus to Diocletian and the "Crisis"*, U:A. K. Bowman, P. Garnsey, and A. Cameron (ur.), *CAH 12, The Crisis of the Empire, A.D. 193 – 337*, Oxford 2005, (dalje u tekstu Drinkwater 2005).

¹¹¹Barkóczy 1980, 104.

car Galijen uspio ukloniti.¹¹²

Nakon 262. g. po. Kr. uslijedio je mir u Panonijama, ponajviše zbog međusobnih sukoba barbara koji su nastanjivali Karpatsku kotlinu.¹¹³

To mirnije razdoblje dalo je Galijenu vremena da provede reformu vojske i administracije kako bi smanjio utjecaj panonske struje kako na granici, tako i na carsko prijestolje koje je često bilo dodijeljivano izvan Rima. Galijen je odlučio maknuti senatore iz zapovjedništva nad legijama i njihovu ulogu u tome je preuzeo viteški stalež. Razlog ovomu bio je više rezultat praktične nego političke prirode. Namjera nije bila smanjiti utjecaj Senata koji u vlasti ionako nije ozbiljno sudjelovao, nego to da bi se spriječila česta proglašavanja zapovjednika carevima. Kandidat viteškog staleža imao bi manji legitimitet i podršku nego senator. Galijen je proveo i značajnu promjenu u razmještanju vojske, tako da od njegove vladavine u Panonijama nalazimo veksilacije postrojbi iz drugih dijelova Carstva. Ove postrojbe su bile pojačanje i trebale su djelovati zajedno s panonskom vojskom, ali ujedno i oslabiti njihovu homogenost pri donošenju odluka koje su bile političke prirode. Osnivanje ovih odreda i korištenje veksilacija različitih legija početak je promjene načina djelovanja rimske vojske koja se iz statične pretvara u mobilniju silu koja bi lakše odgovarala na sve češće upade u provincije. Uz veksilacije pomoćnih postrojbi, u Panoniju i Meziju su premještene dvije legije (*V Macedonica* i *XIII Gemina*) iz Dacije. Unatoč teškom razaranju koje se dogodilo, značajna obnova i ulaganje u Panonije nije se dogodilo. Ovo se tumači time da su druge provincije (ponajprije Dacija) teže stradale tijekom 3. stoljeća i općenitim nedostatkom sredstava potrebnih za obnovu. U sklopu reformi Galijena, važno je istaknuti i osnivanje kovnice u Sisciji oko 262. g. po. Kr. , čija je svrha bila redovita opskrba novcem svih provincija na dunavskom limesu, a posebno Panonija, Mezija i Dacija, koje su najteže bile pogođene zbivanjima tijekom krize.¹¹⁴

Od Galijena do Dioklecijana se čini da je stanje bilo relativno mirno u Panoniji. Jedine važnije borbe bile su one s Gotima koje je pobijedio Klaudije II. i Aurelijanovi ratovi sa Sjevima i Sarmatima. Za Aurelijana se napustila Dacija, koja je postala pretežak teret za obranu. Posljedica je bilo ojačavanje granice na Dunavu s dvije legije i mir koji je uslijedio jer su barbari naselili nova područja koja su im dala dovoljno prostora da neko vrijeme ne moraju napadati limes.¹¹⁵

S Dioklecijanom započinje novo razdoblje rimske povijesti, koje se naziva *dominat*. Dolazak ovog vojnog cara na vlast imao je za Panonije povoljnih posljedica. Dioklecijan je uspješno ratovao s barbarima i poduzeo velike infrastrukturne pothvate na obnovi limesa. Dodatno je podijelio

¹¹² Mócsy 1974, 203 – 204; Barkóczy 1980, 104; Lőrincz 2003, 30; Radman-Livaja 2012, 181.

¹¹³ Mócsy 1974, 211; Barkóczy 1980, 105.

¹¹⁴ Mócsy 1974, 205; Barkóczy 1980, 105; Fitz 1980, 127 – 128; Radman-Livaja 2012; 181.

¹¹⁵ Mócsy 1974, 211; Radman-Livaja 2012; 181.

Panonije kako bi se postigla administrativna učinkovitost i teritorijalno prilagodila situacija stanju na granici. Gornja Panonija podijelila se na Prvu i Savsku (*Pannonia Prima* i *Pannonia Savia*) koje su imale sjedišta u Savariji i Sisciji. Donja Panonija podijelila se na Valeriju i Drugu (*Pannonia Valeria* i *Pannonia Secunda*) koje su imale sjedišta u Sopijanima i Sirmiju.¹¹⁶

U Panoniju Sekundu potpao je i hrvatski dio dunavskog limesa, na kojemu su za Severa i u 3. stoljeću potvrđeno ukupno pet postrojbi i jedna za koju postoje snažni dokazi.

Najsjeverniji logor bio je *Ad Militare*, gdje boravila 180. g. po. Kr. – 250. g. po. Kr. *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*. Ona se spominje na građevinskom materijalu pronađenom u Batini i korelacijama s drugim mogućim logorima, gdje su s većom sigurnošću potvrđene druge postrojbe.

Na položaju Dragojlov Brijeg, nalaz zavjetne pločice koja pripada vojnom znakovlju, mogla bi upućivati da je tamo bila smještena *cohors I Alpinorum peditata*, kao i natpis prefekta te postrojbe Kastina iz Bilja i nalazi opeka koje bi mogle biti pečatirane od te postrojbe

U Teutoburgiju je do 200. g. po. Kr. bila *ala I Pretoria civium Romanorum* kada ju je zamjenila *ala I civium Romanorum*. Ona se spominje na zavjetnom natpisu veterana Veturija Dubitata. Drugi nalaz koji bi mogao upućivati na ovu postrojbu je posvetni natpis Marsu. On se vjerojatno odnosi na tu istu postrojbu s obzirom da se datira u vrijeme kada je njezin boravak tamo pretpostavljen.

U Kornaku je od 180. g. po. Kr. do početka 3. st. po. Kr. logor imala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*. Ona je posvjedočena velikim brojem pečatiranih opeka i tegula. Za njih se mislilo da ih je izradila *cohors II Aurelia Dardanorum Antoniniana*. Dvojbu je riješio natpis iz Dalja (kat.br.) koji spominje i time potvrđuje da je na ovom području boravila upravo *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*. U Kukiju je možda bila smještena *cohors I Lusitanorum*.

¹¹⁶ Fitz 1980, 128; Radman-Livaja 2012, 182.

Slika 7. Rimske postrojbe i logori na hrvatskom dijelu dunavskog limesa u razdoblju dinastije Severa i u 3. stoljeću

12. Rimska vojska u 4. stoljeću i kraj rimske vlasti u Panoniji

Građanski rat koji je urušio tetrarhiju omogućio je da na vlast dođe Flavije Valerije Aurelije Konstantin. Njegova vladavina u Panoniji obilježena je novim ojačavanjima limesa, obnovom utvrda i reorganizacijom vojske na mobilnu i statičnu. Ono što je djelomično započeo Galijen završio je Konstantin. Rimska vojska podijeljena je prema funkciji na dvije skupine: *limitanei* i *comitatenses*. Na limesu i utverdama na rijeci postavljene su postrojbe koje su pratile događaje na rijeci i služile kao predstraža (*limitanei*), kojima je zapovijedao *dux*. U unutrašnjosti se nalazila većina vojske koja bila mobilna i putovala po potrebi gdje je trebalo (*comitatenses*), kojima je zapovijedao *magister militum*.¹¹⁷

Zbog svoje važnosti, posebnu ulogu imala je bivša Donja Panonija, sada Valerija i Sekunda, koje su postale gotovo trajno sjedište careva.¹¹⁸

Konstantinova vladavina bila je za Panoniju relativno mirna, ali već za njegovih nasljednika stvari kreću na gore. Građanski rat između Konstancija II. i Magnencija koji je kulminirao bitkom kod Murse 351. g. po. Kr. ostavio trajne posljedice ne samo u Panoniji koja je bila opustošena, nego i za cijelo Carstvo jer su gubici u ljudstvu bili ogromni.¹¹⁹

Ubrzo nakon toga, u drugoj polovici 4. stoljeća, uslijedile su nove nevolje u obliku kontinuiranih barbarskih napada na Carstvo, koji su u velikoj mjeri uključivali sarmatska i germanska plemena koja su živjela s druge strane Dunava.¹²⁰

Vladavinu valentinijanske dinastije obilježile su teškoće i posljednji ozbiljni pokušaji da se održi stabilno stanje u provinciji. Valentinijan je poduzeo velike građevinske pothvate da se obnove utvrde i imao nekoliko uspješnih vojnih pohoda. Poslije katastrofe kod Hadrijanopola 379. g. po. Kr., Carstvo je definitivno izgubio svaku mogućnost da djeluje ofenzivno i postalo je primorano barbarama naseljavati unutar Carstva kao federate.¹²¹

Najvažniji izvor za rimsku vojsku u ovom razdoblju je *Notitia Dignitatum*, lista činova, utvrda i postrojbi koje su služile u vojsci. *Notitia* je nastala oko 395. g. po. Kr. i uz manje kasnije dodatke, opisuje stanje koje je vladalo 395. – 420. g. po. Kr. u Istočnom i Zapadnom dijelu Carstva. Uz neke kronološke nedosljednosti i podatke o broju postrojbi, *Notitia* je dokument koji treba koristiti s velikom pažnjom pri rekonstruiranju smještaja vojske na dunavskom limesu. Njezina vrijednost je

¹¹⁷ Farnum 2005, 13; P. Kovács, *The Late Roman Army*, U: Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 33 (dalj u tekstu: Kovács 2003).

¹¹⁸ Barkóczy 1980, 111; Radman-Livaja 2012, 182 – 183.

¹¹⁹ H. Gračanin, *Bitka kod Murse i njezin odjek*, *Scrinia Slavonica* 3, 2003, 9-29 (dalje u tekstu: Gračanin 2003); Radman-Livaja 2012, 182 – 183.

¹²⁰ Mócsy 1962, 576; Barkóczy 1980, 115-116. Radman-Livaja 2012, 182.

¹²¹ Barkóczy 1980, 115 – 117; Radman-Livaja 2012, 182 – 183.

najprije u tome što je jedini izvor za ovo razdoblje i može dati neku općenitu sliku o tome gdje su bile koje postrojbe.

Kraj četvrtog i početak 5. stoljeća obilježilo je naseljavanje barbarskih naroda uz granicu koju su čuvali zajedno s pomoćnim postrojbama. Provinciju tada zahvaćaju teške ekonomske nevolje, iseljava se stanovništvo, a vojska putuje na udaljena bojišta Carstva koje je na umoru. Datum kada je rimska uprava u Panoniji prestala nije poznat i vjerojatno se ne može odrediti. Zadnji pokušaj organiziranja bilo kakve uprave dogodio se 455. g. po. Kr. S urušavanjem civilne uprave, prestalo je i vojno prisustvo u ovoj provinciji. Nakon četiri stoljeća, s povlačenjem vojske koja je odigrala ključnu ulogu u svim aspektima života ove provincije, završila je vojna povijest u ovom dijelu Carstva, barem do Justinijanovog razdoblja, kada je Sirmij opet igrao važnu ulogu, ali to ovaj rad ne obuhvaća.¹²²

U ovom kasnom razdoblju rimske povijesti, vojne postrojbe prisutne na dunavskom limesu u Hrvatskoj donosi samo *Notitia*. Ove postrojbe uglavnom su pomoćne jedinice čija imena više skoro da i nemaju veze s prijašnjim posadama. Pojednostavljeni nazivi jasno ukazuju na to da je sustav doživio korjenite promjene, a pomoćne postrojbe ranijih razdoblja pretvorene su gotovo u numere. Unatoč opadanju kvalitete i organizacije te vojske, njihov relativno velik broj znak je da su neke posade na dunavskom limesu ipak postojale još u vrijeme kada je pisana *Notitia Dignitatum*.

Iz nje tako saznajemo da je logor *Ad Militare* imao konjaničku posadu koju su činili *equites Flavianenses*. *Ad Novas*, današnji Zmajevac je bio logor u kojemu su boravili *equites Dalmatae* i *auxilia Novensia*. *Aureus Mons* je logor gdje je *legio VI Herculia* imala svoju veksilaciju.

Albanum, današnji Lug, bio je logor u kojemu su boravila konjanička postrojba *equites Dalmatae*.

Mursa je u ovom razdoblju nakon tri stoljeća opet dobila na vojnoj važnosti i tamo je *legio VI Herculia* smjestila svoju veksilaciju, a luku je imala i riječna flota, *classis Histrica*. Teutoburgij je bio logor u kojemu je *legio VI Herculia* je tamo imala svoju veksilaciju, a prisutne su bile i pomoćne postrojbe *equites promoti* i *cuneus equitum Dalmatarum*. Kornak se spominje kao logor u kojemu su bili smješteni *equites Dalmatae*, *cuneus equitum scutariorum* i *equites promoti*.

¹²² Mócsy 1974, 342-350; Barkóczy 1980, 117-118; Radman-Livaja 2012, 183.

Slika 8. Rimske postrojbe i logori na hrvatskom dijelu dunavskog limesa u 4. i 5. st. po. Kr.

13. Rimske vojne postrojbe zabilježene arheološkim nalazima na dunavskom limesu u Hrvatskoj

13.1. Pomoćne postrojbe

Ala II Hispanorum Arvacorum (14. – 42. g. po Kr.)

Ala II Hispanorum Arvacorum vezuje se za Panoniju vrlo rano, prije nastanka limesa u pravom smislu. Već u prvoj polovici 1. stoljeća smatra se da je bila u Panoniji i to vrlo vjerojatno u Mursi, današnjem Osijeku. Ta tvrđnja može se potkrijepiti i arheološkim dokazima, sigilatnom keramikom i nadgrobnom stelom konjanika Sveitrija Nigera koji je služio u ali tijekom prve polovice 1. st. po. Kr. (kat. br. 38).¹²³

Iz stele se može isčitati da je pokojnik živio 37, i služio 17 godina, što je vidljivo iz broja plaća (lat. *stipendius*) koje je primio. Ovo bi značilo da je umro tijekom službe i da je pokopan na mjestu gdje je njegova postrojba bila smještena. Uz Sveitrija Nigera, na spomeniku su upisana imena njegovih rođaka, Marcela i Publija, koji se ne mogu izravno povezati s vojnom službom.

Boravak rimske vojske blizu Dunava u tako ranom razdoblju sigurno je značajan za povijest razvoja limesa u Hrvatskoj. Nadgrobna stela prilično je čvrst dokaz boravka u Mursi, koji se poklapa s pretpostavkom da su u ovom najranijem razdoblju povijesti vojske u Panoniji većinom bile smještene mobilne konjaničke postrojbe i to u unutrašnjosti.¹²⁴ Ova prilično rana datacija temeji se i na tome da je postrojba potvrđena na drugom mjestu već za Klaudija, što dodatno pridonosi tvrdnji da je ranije, vjerojatno za Tiberija ili možda čak Augusta bila u Mursi.

Indirektno na mogućnost boravka neke postrojbe ukazuju nalazi rane sigilatne keramike iz vremena Tiberija, koja se veže za radionice majstora Lucija Gelija i Gaja Murija.¹²⁵

Iz Murse potječe i nalaz pehara iz radionice Akasta Aka koji pripada luksuznoj robi augustovskog razdoblja. Ovi pehari se često, uz nalaze druge sigilatne keramike povezuju s kretanjim vojske, što je dobro potvrđeno u logorima Dangstetten i Haltern. U slučaju Murse, zbog okolnosti (latenska jama s autohtonom keramikom) i iznimnosti nalaza, ovaj primjerak Aco pehara nije povezan s

¹²³ D. Pinterović, *Limesstudien in der Baranja und in Slawonien*, AI 9, 1968, 68 (dalje u tekstu: Pinterović 1968); Pinterović 1978, 45; Lőrincz 2001, 21 i 49.

¹²⁴ J. Fitz, *A Military history of Pannonia from the Marcomann Wars to the death of Alexander Severus (180-235)*, *AAntHung* 14, 1962, 25 (dalje u tekstu: Fitz 1962).

¹²⁵ B. Vikić-Belančić, *Keramika i njen udio u trgovinskom prometu južne Panonije u rimsko carsko doba*, *Arheološki Vestnik* 19, 1968, 510 – 511; D. Gabler, *Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten*, *AAntHung* 23, 1971, 83-91; Pinterović 1978, 36 – 37.

prisutnošću vojske nego italskog stanovništva koje se u augustovskom razdoblju tamo doselilo i boravilo.¹²⁶

Krajem Tiberijeve ili početkom Klaudijeve vladavine, *ala II Hispanorum Arvacorum* promijenila je logor i iz Murse otišla nešto zapadnije, u Teutoburgij, današnji Dalj.

Cohors II Alpinorum equitata (41. g. po. Kr. – 118/119. g. po. Kr.)

Cohors II Alpinorum equitata jedna je od ukupno četiri kohorte Alpinaca koje su unovačene.¹²⁷ Smještaj u Panoniji potkrepljuju vojne diplome koje ovu kohortu navode među postojbama iz Panonije s pravom na časni otpust.¹²⁸

Na području Hrvatske ova postrojba zabilježena je na nadgrobnoj steli vojnika Velagena Ulatija, koji je u njoj služio kao konjanik (kat. br. 42). Nalaz se datira u 1. stoljeće i potječe iz Murse, što odgovara pretpostavci da je ova postrojba tamo imala svoj logor. Osim Velagena, na spomeniku su navedena imena Prima i Longina, nasljednika koji su podigli spomenik. Za Prima i Longina, koji su bili Velagenovi suborci, navedeni su i njihovi činovi. Iz natpisa se saznaje da je Prim služio kao centurion, a Longin kao *custos armorum beneficarius*, časnik koji je održavao oružje i organizirao da bude u svakom trenutku spremno za upotrebu. Ovi podaci i izrazito vojni karakter natpisa prilično su siguran dokaz da je postrojba bila smještena upravo u Mursi, a ne da su Velagenovi ostaci poslani s drugog mjesta da tu bude pokopan. Uz to, Velagen je umro tijekom službe za koju je primio je šesnaest plaća pa je vjerojatno da je sahranjen tamo gdje je postrojba u trenutku njegove smrti boravila.

Tijekom 1. st. postojba je možda kratko boravila u Germaniji. Na to upućuje samo jedan nadgrobni spomenik iz Kölna pa ovu pretpostavku treba uzeti s rezervom.¹²⁹

S obzirom na vremenski i prostorni smještaj postrojbe tijekom 1. stoljeća, točnije za Klaudijeve vladavine, vrlo je vjerojatno da je *cohors II Alpinorum equitata* u Mursi zamjenila prijašnju posadu koju je činila *ala II Hispanorum Arvacorum*. Ona je iz Murse otišla otprilike u to vrijeme. U Mursi se *cohors II Alpinorum equitata* zadržala do početka 2. stoljeća, otprilike do 118. ili 119. g. po. Kr. , kada ju vjerojatno napušta i odlazi u logor *Ad Flexum* (Mosonmagyaróvár), koji je pripao Gornjoj Panoniji nakon podjele provincije za Trajana. Taj prelazak je možda povezan s micanjem većeg broja postrojbi i legija nakon ratova Kvinta Marcija Turba i smirivanja stanja na granicama. U utvrđi *Ad Flexum* je postrojba boravila veći dio 2. stoljeća, vjerojatno do početka Markomanskih

¹²⁶ A. Tonc i S. Filipović, Novi osvrt na ACO pehar iz Osijeka, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 2010, 512–514 (dalje u tekstu: Tonc i Filipović 2010).

¹²⁷ J. E. H. Spaul, *Cohors*², *BAR International Series* 841, Oxford, 2000, 265 (dalje u tekstu: Spaul 2000)

¹²⁸ Lőrincz 2001, 27.

¹²⁹ Spaul 2000, 265.

ratova, kada njezin novi logor postaje *Cirpi* (današnji Dunabogdany). Tamo se zadržala barem do sredine 3. stoljeća, kada joj se gubi trag.¹³⁰

Ala II Hispanorum Arvacorum (42. g. po. Kr. – 85. g. po. Kr)

Krajem Tiberijeve ili početkom Klaudijeve vladavine, ova postojba promjenila je logor i iz Murse otišla nešto zapadnije, u Teutoburgij, današnji Dalj. U Panoniji je njezin smještaj potvrđen nalazima vojnih diploma koje ju spominju među postrojbama koje su služile u Panoniji.¹³¹

Njezina prisutnost u Teutoburgiju je zabilježena prilično čvrstim arheološkim dokazima koje čine dvije nadgrobne stele i kontramarke. Prva stela koja ju spominje je ona Tita Klaudija Valerija, Brittovog sina, podrijetlom Hispanca, na kojoj su navedena i imena njegove žene Klaudije Januarije i kćerke Klaudije Hispanile (kat. br. 39). Njihovi gentiliciji jasno ukazuju na to da su Tit Klaudije Valerije i njegova obitelj dobili građansko pravo za vladavine cara Klaudija. Zabilježeno je da je Tit Klaudije Valerije živio 50 godina i primio 30 plaća. To bi značilo da se nakon završene vojne službe odlučio umiroviti u blizni mjesta gdje je bio stacioniran kao vojnik.

Druga stela (kat. br. 40) koja spominje ovu postrojbu ne donosi toliko podataka o pokojniku čije se ime ne zna sa sigurnošću. Neke restitucije navode ime Kominije, ali taj dio natpisa je uništen. Mjesto nalaza i datacija služe kao dokaz da je je *ala II Hispanorum Arvacorum* bila smještena u Teutoburgiju tijekom 1. st. po. Kr.

Najraniji nalazi ranocarskog vremena iz Dalja koji bi mogli upućivati na boravak je kontramarka (kat br. 41) koja nosi oznake ove postrojbe. Ona se nalazi na kovanicama i datira kasno Tiberijevo ili rano Klaudijevo razdoblje, s time da se ipak naginje ranijoj dataciji.¹³² Kontramarka indirektno ukazuje da je *ala II Hispanorum Arvacorum* dosta rano boravila u Mursi, odakle je došla u Teutoburgij.

Na temelju navedenih arheoloških dokaza, povijest ove postrojbe može se prilično točno rekonstruirati. Njezin boravak u Panoniji, barem do 85. g. po. Kr. potvrđen je na nalazima vojnih diploma. Prvo je bila utaborena u Mursi. Tamo se zadržala vjerojatno od 14. g. po. Kr. do početka vladavine cara Klaudija. Tada je otišla u Teutoburgij, što je potvrđeno nalazima kontramarki i i dvjema nadgrobnim stelama iz Dalja. Nakon 85. g. po. Kr. , smještaj ove postrojbe je manje poznat. Vrlo vjerojatno je nastavila svoju službu u provinciji Meziji, jer se u Panoniji više ne spominje.¹³³

¹³⁰ Spaul 2000, 265; Lőrincz 2001, 25; Radman-Livaja 2012, 171 i 176.

¹³¹ Lőrincz 2001, 21 i 154–155.

¹³² P. Kos, *Ein pannonischer Gegenstempel der Ala II Arvacorum*, *Germania* 62, 1984, 51.

¹³³ Lőrincz 2001, 21; D.B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian* (49. B.C.-A.D. 79), Harare 1982, 67 i 95 (dalje u tekstu: Saddington 1982).

Ala I civium Romanorum (69. g. po. Kr. – 101. g. po. Kr.)

Ala I civium Romanorum na području dunavskog limesa u Hrvatskoj boravila je u dva navrata na različitim mjestima. Sudjelovala je u svim važnim ratovima koji su se vodili na području dunavskog limesa, ali i istočnih provincija u 3. stoljeću.

U Panoniji se na diplomama javlja za Flavijevaca, u vladavini Vespazijana. Smatra se da je postrojba boravila u današnjem Sotinu, antičkom Kornaku. U Kornaku je provela cijelo vrijeme svoje službe, do 101. g. po. Kr., kada s carem Trajanom odlazi u Prvi dački rat. Nakon osvajanja Dacije u njoj se zadržava vjerojatno kao jedna od postrojbi koje osiguravaju ustrojavanje nove provincije.¹³⁴

Za tvrdnju da je postrojba boravila u Kornaku ne postoje epigrafski dokazi nego samo nalazi ranocarske sigilatne keramike i konjanička oprema. Da je postrojba djelovala u blizini, kao dokaz se navodi međaš iz obližnjeg Beočina¹³⁵ koji je podigao prefekt Tit Klaudije Prisk. Ovi nalazi mogu upućivati na to da je u Kornaku boravila neka konjanička postrojba, ali je u nedostatku jasnih epigrafskih dokaza., nemoguće znati točno koja.¹³⁶

Spomenik Marka Ulpija Supera iz Dalja, koji se datira u kasno Trajanovo razdoblje (kat. br. 43), može značiti da je neposredno nakon povratka iz rata kratko vrijeme bila smještena tamo.

Međutim, sigurno je da nedugo po povratku iz Dacije ostaje blizu granice, u današnjem Surduku u Srbiji, antičkom Ritiju. Tamo je bila smještena u veoma kratkom razdoblju 113/114. g. po. Kr. – 118. g. po. Kr., kada seli u obližnje Nove Banovce (lat. *Burgenae*), gdje boravi do 138. g. po. Kr. Postoji mogućnost da je ovaj premještaj povezan s napadom sarmatskih plemena početkom Hadrijanove vladavine. Kada se situacija s novom provincijom Dacijom smirila, ala je premještena sjevernije, u današnji Dunajuvaros (lat. *Intercisa*), gdje je boravila dok nije s carem Anoninon Pijom krenula na pohode u Mauretaniju. Njezin boravak tamo zabilježen je nadgrobni spomenikom. Po povratku iz ratova u Mauretaniji, logor ale je, barem od 176. g. po. Kr., *Ad Latus* (današnja Alsica). Oko 200. g. po. Kr. ponovo dolazi na dunavski limes u Hrvatskoj. Njezin novi logor je Teutoburgij, gdje mijenja posadu koju je činila *ala I praetoria civium Romanorum*.¹³⁷

¹³⁴ Lőrincz 2001, 18; Radman-Livaja 2012, 176.

¹³⁵ *ILJ* 3013, Lőrincz 2001, str. 183, kat. br. 84.

¹³⁶ M. Ilkić, *Pečati na antičkim opekama i krovnim crepovima iz Sotina (Cornacum)*, *VAMZ* 38, 2005, 29 – 30 (dalje u tekstu: Ilkić 2005), Lőrincz 2001, 18 i 183.

¹³⁷ Lőrincz 2001, 18; Ilkić 2005, Ilkić, *Rimska vojna diploma iz Sotina (Cornacum)*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 26, 2009, 150 – 151 (dalje u tekstu: Ilkić 2009).

Ala I praetoria civium Romanorum (117. g. po. Kr. – 200. g. po. Kr.)

Ala I praetoria civium Romanorum došla je u Panoniju iz provincije Donje Germanije. Pretpostavlja se da se to dogodilo za vrijeme Flavijevaca, za vladavine Domicijana, oko sredine 80-ih godina 1. st. po. Kr. U početku se na diplomama navodila samo kao *ala pretoria*, ponekad i bez oznake broja postrojbe.¹³⁸

Po dolasku u Panoniju, boravila je negdje na području Srijema uz granicu s dačkom državom. Do 92. g. po. Kr. ili 93. g. po. Kr. , imala je službu u Siriju. Od 110. g. po. Kr. se opet može potvrditi njezin smještaj u Panoniji, ali sada s novim počasnim naslovom u imenu, *civium Romanorum*. Moguće je da je taj naslov dobila kao nagradu za uspješnu službu tijekom dačkih ratova¹³⁹

Stela Marka Ulpija Supera, pronađena u Dalju (kat. br. 43) navela je stručnjake da logor ove postrojbe smjeste u Teutoburgij.¹⁴⁰ Taj spomenik se datira u kasno Trajanovo razdoblje i po tome se uklapa u pretpostavku da se ala vratila u Panoniju početkom 2. stoljeća. Tome pridonosi i činjenica da je Marko Ulpije Super živio trideset i dvije godine, primio šesnaest plaća i umro tijekom službe. Nadgrobni spomenik spominje i Marka Ulpija Simila, seskviplarija. Izrazito vojni kontekst ovog nalaza snažan je dokaz da je ova postrojba boravila upravo u Teutoburgiju.

Cohors I Montanorum (106. g. po. Kr. – 180. g. po. Kr.)

Ova postrojba zabilježena je po cijelom Carstvu pod različitim imenima. Postavlja se pitanje je li jedna postrojba putovala toliko ili ih je bilo više (npr. pješачka i konjanička) pa je pri popisivanju dolazilo do zabune. Spominju se četiri kohorte s ovim imenom, a neki autori smatraju da ih je bilo barem dvije.¹⁴¹

Cohors I Montanorum zabilježena je na nekoliko natpisa iz Dalmacije, točnije Ivoševaca kod Kistanja gdje se u antici nalazio logor u kojemu je boravila *legio XI*, koja je 42. g. po. Kr. dobila počasni naziv *Claudia pia Fidelis*. Tijekom vladavine Flavijevaca, kohorta od 70. g. po. Kr. dolazi u Panoniju i boravi u današnjem Klosterneuburgu do 92. g. po. Kr. Nakon toga seli u Alberfalvu pokraj Akvinka. U tom razdoblju možda sudjeluje u Domicijanovim Dačkim ratovima. Nakon toga, smatra se da je došla u Kornak oko 106. g. po. Kr. i tamo boravila sve do kraja Markomanskih ratova što obuhvaća vremensko razdoblje od 106. do 180. g. po. Kr. Ova tvrdnja temelji se na

¹³⁸ Lőrincz 2001, 23; Ilkić 2009, 152.

¹³⁹ Lőrincz 2001, 23; Ilkić 2009, 152.

¹⁴⁰ Lőrincz 2001, 23.

¹⁴¹ J. Šašel, *Cohors I Montanorum*, Opera selecta, Situla 30, Ljubljana 1992, 478 – 481; Ilkić 2005, 154; Šašel 1992, 478-481; O.Tentea, F. Matei-Popescu, *Alae et Cohortes Daciae et Moesiae*.AMN 39-40/I, Cluj i Napoca, 289.

nalazu jedne vojne diplome iz 148. g. po. Kr. , gdje je postrojba navedena na jedanaestom mjestu, što bi odgovaralo smještaju u Sotinu. To mišljenje je u najvećoj mjeri prihvaćeno. Na području Hrvatske ova postrojba zabilježena je na diplomi iz Sotina (kat. br. 1). Tamo se nalazi na četvrtom mjestu po redosljedu što opet otežava ubikaciju po kriptotopografskom načelu. Uz nedostatak epigrafskih dokaza, vrlo je teško dokazati da je ona tamo boravila. Otežavajuća okolnost je i što se za Anontinina Pija spominje u Siriji, što vjerojatno ima veze s gore navedenim nedoumicama oko broja postrojbi. Nakon Markomanskih ratova *cohors I Montanorum* je otišla u logor *Ad Latus*, današnji Kolked.¹⁴²

Cohors II Augusta Thracum equitata (118. g. po. Kr. – 180. g. po. Kr.)

Cohors II Augusta Thracum equitata na području dunavskog limesa u Hrvatskoj nije potvrđena arheološkim materijalom. Kohorta se pojavljuje u provinciji Donjoj Panoniji od 118. g. po. Kr. i u literaturi se navodi da je *Ad Militare* već onda bio logor ove postrojbe. Njezin smještaj se puno bolje može pratiti na temelju vojnih diploma od sredine 2. st. po. Kr. Slijedeći kriptotopografsko načelo navođenja postrojbi po logorima od sjevera prema jugu, na diplomama iz 157. i 158. g. po. Kr.¹⁴³, sigurno je od tada, a vrlo vjerojatno i ranije, *Ad Militare* bio logor ove postrojbe. Ona je tamo bila do kraja Markomanskih ratova, do 180. g. po. Kr., kada ju u mijenja *cohors II Asturum et Calaecorum*.¹⁴⁴

Cohors I Lusitanorum (180. g. po. Kr. – 233. g. po. Kr.)

Cohors I Lusitanorum zabilježena je u Panoniji još sredinom prvog stoljeća, na diplomi iz 61. g. po. Kr.¹⁴⁵ Njezino boravište u tom ranom razdoblju je nepoznato i teško utvrdivo. To dodatno otežava mišljenje nekih autora da je postojala još jedna postrojba s tim imenom koja je služila u Gornjoj Meziji. Bolja slika stječe se nakon podjele Panonije, od 106. g. po. Kr. , kada se pretpostavlja da je postrojba boravila u Marici, današnjoj Szazhalombatti, do otprilike 119. g. po. Kr. Nakon toga preselila je u Altin. Tamo je na temelju kriptotopografske ubikacije potvrđena na nizu vojnih diploma. U Altinu se zadržala veći dio 2. stoljeća, barem do kraja Markomanskih ratova. Nakon tog

¹⁴² Lőrincz 2001, 39; Ilkić 2005, 154; Radman-Livaja 2012, 177.

¹⁴³ Lőrincz 2001, 163, kat. br. 27 i 28.

¹⁴⁴ C. Cichorius, *Cohors, RE IV*, Stuttgart 1900, 338 (dalje u tekstu Cichorius 1900); A. Radnóti, L. Barkóczy, *The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A.D.*, *AAntHung* 1/3-4, 1951, 201 i 214-215 (dalje u tekstu: Radnóti i Barkóczy 1951); Fitz 1962, 66; Mócsy 1962, 624; Spaul 2000, 367; Lőrincz 2001, 43, 89-90, 104.

¹⁴⁵ *CIL XVI 2*

razdoblja javlja se mogućnost da je postrojba boravila na dijelu dunavkog limesa u Hrvatskoj. Smatra se da je nakon 180. g. po. Kr. njezin novi logor *Alsica* (Szekszard).¹⁴⁶ To se temelji na kriptotopografskom načelu s vojne diplome iz 200. g. po. Kr.¹⁴⁷ Dva nalaza iz Hrvatske mogli bi biti bolji dokazi da je boravila upravo na ovom dijelu limesa, a ne u Mađarskoj.

Prvi nalaz je žrtvenik (kat. br. 83) posvećen Jupiteru kojega su podigli Tračani iz gore navedene postrojbe. Žrtvenik je pronađen u Sotinu, početkom 20. stoljeća, ali je tijekom vremena izgubljen. Jedino što je ostalo od njega je neznanstvena objava i skica natpisa. Ako je vjerovati u autentičnost podataka vezanih za ovaj natpis, to bi moglo upućivati da je *cohors I Lusitanorum* možda kratko vrijeme boravila u Kornaku.¹⁴⁸

Puno bolji dokaz za tvrdnju da je *cohors I Lusitanorum* došla u hrvatski dio Donje Panonije je relativno nov nalaz iz Iloka, otkriven 2000. godine (kat. br. 83). Radi se o nadgrobnoj ploči Marka Aurelija Serena, veterana koji je napredovao do čina centuriona. Ploča se datira u kraj 2. i početak 3. st. po. Kr. Bio je rodom iz Gornje Mezije, gdje je stekao građansko pravo, a umro je i pokopan u Kukiju.

Ovaj nadgrobni spomenik baca novo svjetlo na smještaj postrojbe nakon Markomanskih ratova i mogao bi upućivati da je ona bila smještena, barem neko vrijeme, u Kukiju. Ukoliko je tako, taj boravak je trajao od 180. do 233. g. po. Kr., od kada je zabilježena među postrojbama Aleksandra Severa tijekom ratova s Perzijancima.¹⁴⁹

Ala I civium Romanorum (200.g. po. Kr. – 250. g. po. Kr.)

Ova postrojba već je boravila na hrvatskom dijelu dunavskog limesa i to u Kornaku, 69. g. po. Kr. - 101. g. po. Kr. , kada je sudjelovala u Dačkim ratovima. Nakon što je promijenila nekoliko logora (Ritij, Burgena, Intercisa, *Ad Latus*) i sudjelovala u ratu u Mauretaniji, oko 200. g. po. Kr. dolazi u Teutoburgij.¹⁵⁰ Tu je posvjedočena s dva važna arheološka nalaza: oltarom posvećenom Mitri i bazi kipa Marsa Victora.

Oltar posvećen Mitri spominje Veturija Dubitata, veterana ove ale. S obzirom da je doživio kraj svoje službe i mirovinu, Veturije Dubitat vjerojatno je ostao živjeti u blizini mjesta gdje je služio vojsku (kat. br. 44).

Drugi natpis iz Dalja spominje Gaja Aurelija Martina, prefekta neke vojne postrojbe (kat. br. 45).

¹⁴⁶ Lőrincz 2001, 37 – 38.

¹⁴⁷ Ibid. 166.

¹⁴⁸ Ilkić 2005, 154 - 155.

¹⁴⁹ A. Rendić-Miočević, *Nadgrobna ploča Marka Aurelija Serena iz Iloka (Cuccium)*, *Opuscula Archaeologica* 33, 2010, 79 - 104

¹⁵⁰ Lőrincz 2001, 18.

Mjesto na natpisu gdje treba stajati ime te postrojbe je oštećeno i ne može se sa sigurnošću znati je li to *ala I civium Romanorum* ili postrojba koja je ranije boravila u Teutoburgiju, *ala I praetoria civium Romanorum*. Vjerojatnije je to *ala I civium Romanorum*, s obzirom da je pokojnik nosio carski gentilicij Aurelija, koji je možda dobio za vladavine Karakale, dakle nakon što je po pretpostavki logor napustila *ala I praetoria civium Romanorum* i kada taj gentilicij postaje jedan od najpopularnijih.¹⁵¹ Tome pridonosi i sama činjenica da se na kraju natpisa spominje *ala I civium Romanorum*.

Ova dva nalaza jedini su čvrsti epigrafski dokazi koji potvrđuju boravak ove postrojbe na području dunavskog limesa u Hrvatskoj. Posebnu važnost ima njihov vojni karakter koji spominje božanstvo (Marsa Viktora) popularno među vojnicima i njihove činove u postrojbi. Prisutnost neke ale indirektno potvrđuju i brojni nalazi vojne opreme koju su koristile konjaničke postrojbe.

Ala I civium Romanorum je sredinom 3. stoljeća s carem Tebonijanom Galom ratovala u Siriji, poslije čega se možda opet vratila u Panoniju.¹⁵²

Cohors II Asturum et Calaecorum equitata (180. g. po. Kr. – 250. g. po. Kr.)

Kao što se iz imena može zaključiti, ova postrojba izvorno je hispankog podrijetla. Od vremena Flavijevaca do Trajana, ova kohorta imala je logor na nepoznatom mjestu u Panoniji. To je potvrđeno na tri vojne diplome gdje se spominje među postrojbama koje su služile u vojsci Panonije¹⁵³. Postoji mogućnost da je za vladavine Vespazijana ili Tita, bila smješтана u Ritiju. Nakon podjele provincije na Gornju i Donju Panoniju i kraja Drugog dačkog rata, logor ove kohorte smješta se u Vardomb, antičkog imena *Ad Statuas*. To se temelji na kriptotopografskom smještaju postrojbi navednih u vojnim diplomama, od kojih je jedna iz Hrvatske, nađena u Sotinu (kat. br. 1). Unatoč tome što se navođenje postrojbi na diplomama s obzirom na geografski smještaj počelo primjenjivati tek sredinom 2. st. po. Kr., smatra se da je postrojba još ranije imala logor u kastelu *Ad Statuas*. Tamo je ostala veći dio drugog stoljeća, najvjerojatnije do 180. g. po. Kr.¹⁵⁴ Nakon kraja Markomanskih ratova, Lőrincz smatra da je postrojba mogla biti smješтана u današnjoj Batini, u antici *Ad Militare*. Ta tvrdnja potkrijepljena je nalazima pečata na tegulama i opekama (kat. br. 2 - 8). U Batini se ova postrojba zadržala do sredine 3. stoljeća. Tvrdnja da se logor ove postrojbe duže vrijeme nalazio u Lugiju, danas je odbačena. Na tom mjestu je potvrđena prisutnost postrojbe koja

¹⁵¹ L. J. F. Keppie, *Understanding Roman Inscriptions*, Baltimore, 1991, 28 ; B. Salway, *What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700*, *The Journal of Roman Studies* 84, 1994, 137 – 138.

¹⁵² Lőrincz 2001, 18.

¹⁵³ *CIL XVI* 4 i 31; Lőrincz 2001 156, kat. br. 11.

¹⁵⁴ Lőrincz 2001, 29,98, 61, 100, 104; Spaul 2000, 81.

je nosila ime *cohors VII Breucorum civium Romanorum*, a nije otkriven drugi logor u kojemu bi mogla biti smještena *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*.¹⁵⁵

Cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis (180. g. po. Kr. – 233. g. po. Kr.)

Ova postrojba je sudeći prema svom imenu bila u početku sastavljena od Dačana, brojala je tisuću ljudi i imala uza sebe konjanički odred. Po carskom gentiliciju unovačena je u 2. st. po. Kr. To se dogodilo 170. - 180. g. po. Kr., dok se na temelju vojne diplome iz 193. g. po. Kr. smatra da je osnovana nešto ranije, 168. g. po. Kr. Boravak ove postrojbe je dugo vremena bio nejasan i mišljenja su se različito tumačila. Sigurno je da u provinciji Gornjoj Panoniji boravi od svog osnutka i to u Petovionu.¹⁵⁶

Na temelju nalaza iz Hrvatske, koji su tumačeni i čitani na različite načine, nije bilo sigurno je li u pitanju *cohors II Aurelia Dacorum miliaria*, *cohors I Aurelia Dardanorum Antoniniana* ili *cohors II Aurelia Dardanorum Antoniniana*.

Prve nalaze, dvije tegule iz Sotina objavio je Josip Brunšmid (kat. br. 49 - 50). Njihove pečate je pripisao postrojbi *cohors I Aurelia Dardanorum Antoniniana*. Njezin logor bio je u Orahovcu i o njoj se malo zna. Puno više tragova i podataka ostavila je *cohors II Aurelia Dardanorum Antoniniana*. Ona je provela većinu svoje povijesti u Gornjoj Meziji. Logor je imala u današnjoj Ravnoj (lat. *Timacum minus*), gdje je zabilježen velik broj tegula s pečatom ove kohorte.¹⁵⁷

Nova saznanja pružio je žrtvenik posvećen Herkulu iz Dalja¹⁵⁸, koji se do Domovinskog rata čuvao u Gradskom muzeju u Vukovaru (kat. br. 46). Na njemu se spominje Tit Flavije Magijan, tribun postrojbe *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*. Ovaj nalaz naveo je autore da prihvate vjerojatniju mogućnost da je Kornaku bila smještena upravo *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*. U svakom slučaju, ovaj natpis ukazuje da je postrojba djelovala u užoj okolini Kornaka. Prilog ovoj tvrdnji u novije vrijeme je i velik broj novih nalaza, od kojih se ističe dvadeset i osam opeka i tegula za koje se smatra da označuju ovu postrojbu (kat. br. 51 - 78).¹⁵⁹

Uz velik broj opeka i tegula, važni su i nalazi dvije olovne plombe (kat. br. 47 - 48). Njihova funkcija bila je pečaćenje važnih pisama ili posuda, što znači da su bile vezane za administraciju koja se morala obavljati na jednom mjestu, vrlo vjerojatno logoru gdje je postrojba bila smještena.

¹⁵⁵ Cichorius 1900, 248; Radnóti i Barkóczi 1951, 201 i 213; Fitz 1962, 64-65; Lőrincz 2001, 29, 61,98,100, 104; Spaul 2000, 81.

¹⁵⁶ Lőrincz 2001, 34

¹⁵⁷ Spaul 2000, 349 - 350.

¹⁵⁸ Ili čak iz Sotina kako to spominje bilješka Antuna Dorna, vidi Ilkić 2005, 25; u stranoj literaturi je uglavnom uvriježeno da natpis potječe iz Vukovara, vidi Lőrincz 2001, 246.

¹⁵⁹ Ilkić 2005, 24 - 26.

Danas je uglavnom uvriježeno da je u Kornaku boravila *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis* od 180. g. po. Kr. nadalje, vjerojatno do sredine 3. st. po. Kr. Na temelju jednog žrtvenika koji nepobitno spominje gore navedenu postrojbu, olovnih plombi i velike količine materijala s jednog mjesta koji ju vrlo vjerojatno spominju, veće je mogućnost da je ona boravila u Sotinu, nego da su tegule uvezene iz Gornje Mezije, gdje iako su se proizvodile u velikoj količini i dalje su koncentrirane na uskom području.¹⁶¹ Unatoč tome, u novijoj literaturi i dalje se može naći podatak da se radi o kohorti Dardanaca.¹⁶²

Cohors I Alpinorum peditata

Cohors I Alpinorum peditata zabilježena je Panoniji na brojnim vojnim diplomama i smatra se da je već od Flavijevaca u njoj imala logor. Najčešće se njezino prvo boravište smješta u Petovion gdje je možda došla iz Germanije.¹⁶³

Problem s ubiciranjem i praćenjem povijesti ove postrojbe je u tome što tek od 143. g. po. Kr. dobiva naziv *peditata*, čime ju se može pouzdano razlikovati od istoimene postrojbe s konjaništvom, koja je dobila naziv *equitata*. U Petovionu je boravila do otprilike 92. g. po. Kr. Od 105. g. po. Kr. postrojba služi na granici sa Sarmatima, u Lussoniju. Tamo se zadržala veći dio 2. stoljeća do Sarmatskih i Markomanskih ratova, nakon kojih je došla u Altin oko 180. g. po. Kr. i tamo boravila do 250. g. po. Kr.¹⁶⁴

Na temelju nalaza iz Hrvatske, moguće je da je kohorta na hrvatski dio dunavskog limesa došla ranije, početkom 3. st. po. Kr. Dokaz za to je nalaz zavjetne pločice lokalitea Dragojlov brijeg (kat. br. 36). Pločica spominje postrojbu, koja je nosi počasni naziv *Antoniniana*. S obzirom da se radi o carskom imenu, vjerojatno ju je dobila za Severa, točnije Karakale ili Elagabala, kada se pločica i datira. Velika važnost pločice je u njezinoj funkciji. Nju je dao izraditi prefekt kohorte Alije Eksuperat i ona pripada vojnom znakovlju, koje se čuvalo u principiji, zgradi zapovjedništva. Nalaz takvog karaktera od iznimne je važnosti jer s velikom sigurnošću potvrđuje postojanje vojnog logora neke postrojbe. Jedini problem je što se radi o slučajnom nalazu koji je privatno dospio u Arheološki muzej u Zagrebu, bez konteksta o tome odakle točno potječe.¹⁶⁵ Unatoč tome, dobar je

¹⁶⁰ Ilkić 2006, 64 – 66.

¹⁶¹ Lőrincz 2001, 34; M. Ilkić, *Antičke plombe iz Sotina (Cornacum)*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 48, 2006, 57 – 58 (dalje u tekstu: Ilkić 2006); Radman-Livaja 2012, 177.

¹⁶² Spaul 2000, 350.

¹⁶³ Lőrincz 2001, 28; Spaul 2000, 262 – 263.

¹⁶⁴ Lőrincz 2001, 28.

¹⁶⁵ I. Radman-Livaja, *Rimska brončana pločica iz Baranje*, Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu XXXVI, 2003, 113-

indikator postojanja logora negdje na dunavskom limesu u Hrvatskoj, možda upravo na Dragojlovom Brijegu.

Drugi nalazi, s istog lokaliteta, također bi mogli biti snažni dokazi toga da je u Dragojlovom Brijegu bio logor. Radi se o rimskoj teguli koje, ovisno o čitanju pečata, spominju dvije različite postrojbe. Prva je *cohors I Ulpia Pannoniorum*, a druga *cohors I Alpinorum peditata* (kat. br. 37).¹⁶⁶

Cohors I Ulpia Pannoniorum boravila je većinom u Gornjoj Panoniji. Kratko vrijeme je boravila u Meziji, odakle se vraća u Gornju Panoniju tijekom 3. stoljeća, u Solvu.¹⁶⁷ Zbog toga je manje vjerojatno da se radi o njoj, a ne o postrojbi koja je potvrđena već navedenom zavjetnom pločicom, *cohors I Alpinorum peditata*.

Dodatni argument je i natpis koji spominje cara Septimija Severa i cezare Karakalu i Getu, nađen u Bilju i datiran u sam kraj 2. i početak 3. stoljeća. To je počasni spomenik koji je caru podigao prefekt postrojbe imena *cohors I Alpinorum peditata*, Kastin (kat. br. 35). Ovaj nalaz bi ukazivao da je postrojba ili njezina veksilacija boravila u blizini Dragojlovog brijega, gdje je mogla biti smještena.

Uzimajući sve u obzir, postoje materijalni dokazi da je u hrvatskom Podunavlju boravila *cohors I Alpinorum peditata*, dok se to za postrojbu *cohors I Ulpia Pannoniorum* pretpostavlja na temelju pečata koje autori različito tumače. Vjerojatnije je, ukoliko ti pečati stvarno pripadaju potonjoj postrojbi, da se radi o uvezenoj robi koju je ona proizvodila iz nekog drugog mjesta.

13. 2. Legije

Legio III Flavia Felix

Ovu legiju osnovao je 70. g. po. Kr. Vespazijan od ostataka *legionis IV Macedonicae* i dao joj počasni naziv *Felix* (hrv. Sretna). U Burnu u Dalmaciji je boravila 71. – 86 g. po. Kr. Nakon toga odlazi u Meziju i Daciju gdje sudjeluje u Domicijanovim i Trajanovim Dačkim ratovima do 120. g. po. Kr. Tada se smješta u legijski logor u Singidunu, gdje će se zadržati sve do kasne antike, najkasnije do 337. g. po. Kr. kada je još moguće pratiti njezino kretanje. U međuvremenu, sudjeluje zajedno s ostalim panonskim legijama u građanskom ratu na strani Septimija Severa protiv Pescenija Nigera.¹⁶⁸

133 (dalje u tekstu: Radman-Livaja 2003); Radman-Livaja 2012, 174.

¹⁶⁶ Minichreiter 1989b, 182; Ilkić 2009, 157.

¹⁶⁷ Lőrincz 2001, 40.

¹⁶⁸ Farnum 2005, 19.

Nalazi ove legije na dunavskom limesu u Hrvatskoj su dvije zavjetne are beneficijara i jedan nadgobni spomenik pronađeni u Mursi (kat. br. 106 – 108), koji se datiraju neposredno prije početka Markomanskih ratova.

Are ne spominju samo postrojbu, nego i činove koje su ti vojnici imali što pomaže pri utvrđivanju mjesta boravka postrojbe. Oba imaju vrlo rane gentilicije (Julije i Flavije) što znači da su vjerojatno bili italskog podrijetla. U svojoj postrojbi su služili kao beneficijari. To su bili vojnici koji su zbog svojih posebnih zadaća često djelovali izvan mjesta gdje je bila legija i bili su pošteđeni teških poslova koje su morali obavljati njihovi sudruzi. Beneficijari su često putovali po provinciji u svrhu obavljanja nekog posla ili zadaće. Ona je mogla uključivati i boravak na granici, gdje su skupljali podatke i pazili na kretanja barbara. Njihova služba trajala je godinu, pola godine ili do obavljanja zadatka na koji su bili poslani. Po uspješnom završetku, često su podizali spomenike za sretno ispunjenje zavjeta Jupiteru.¹⁶⁹

Spomenik iz Sotina (kat. br. 108) spominje vojnika Marka Domicija, rodom iz Viminacija, koji je umro tijekom službe i pokopan je u Kornaku. Njegova sudbina vjerojatno se isto odnosi na službu u blizini granice gdje je boravio dok je legija bila utaborena u Singidunu, iako nije nemoguće da je možda veksilacija boravila nekim poslom u Kornaku. Problem s ovim natpisom je restitucija u kojoj se na više mjesta spominje postrojba koja ima počasni naziv *Flavia Firma* (hrv. Flavijevska Postojana).¹⁷⁰ To bi se odnosilo na legiju koja je cijelu svoju službu provela na Istoku, u Maloj Aziji i Siriji.¹⁷¹

Uzimajući sve u obzir, nalazi s limesa sigurno odgovaraju tome da su ovi beneficijari, čija je legija bila smještena u Singidunu i djelovala u okolici, nakon uspješno obavljenog zadatka ispunili zavjet Jupiteru dok su boravili u Mursi. Moguće da su putovali negdje na potezu od Singiduna do Akvinka, motreći na kretanja barbara ili obavljajući neki službeni posao. Slično je vjerojatno bilo i s Markom Domicijem.

Zaključak koji se može izvesti je da su pojedinci iz legije koja je nosila ime *III Flavia Felix* boravili stjecajem okolnosti u Mursi, a glavnina postrojbe i veksilacija ostali su u Akvinku i Singidunu, djelujući u okolici.

Legio II Adiutrix

Legio II Adiutrix osnovana je 70. g. po. Kr. od peregrina ravske flote. Njezin naziv u prijevodu

¹⁶⁹ Pinterović 1978, 60.

¹⁷⁰ To se uglavnom odnosi na baze podataka, vidi EDCS-29400008 i lupa 3094; Brunšmid je vjerojatno točno objavio prijepis, vidi Brunšmid 1909, str.175, kat. br. 372 i *CIL* III 10250.

¹⁷¹ Farnum 2005, 23 – 24.

znači "Pomoćna". Zbog podrške budućem caru Vespazijanu na kraju građanskog rata dobila je počasni naziv *Pia Fidelis*. Ova legija služila je prvo u Germaniji i Britaniji, 70. g. po. Kr. – 86. g. po. Kr. Nakon toga premještena je u Akvink gdje je bila smještena do 101. g. po. Kr. kada sudjeluje u Dačkim ratovima i pacifikaciji nove provincije. Od 120. g. po. Kr. njezin logor do razdoblja kasne antike postaje Akvink. Unatoč tome što je tamo trajno smještena, ona u cijelom sastavu ili veksilacijama sudjeluje u mnogobrojnim sukobima na istoku. Trajan je koristi u svojim Partskim ratovima 114. g. po. Kr. – 116. g. po. Kr. , za Hadrijana guši Prvi židovski ustanak, s Lucijem Verom ratuje na istoku 162. g. po. Kr. – 166 g. po. Kr. Nakon Komodove smrti ova legija odabire pravu stranu u novom građanskom ratu i sa Septimijem Severom ratuje protiv Pescenija Nigera u Maloj Aziji. Kasnije s Karakalom i Galijenom ratuje protiv Sasanida.¹⁷²

Unatoč ovim brojnim istočnjačkim epizodama, legija je trajno vezana za Donju Panoniju i bila je najvažnija vojna postrojba u toj provinciji.

Legio II Adiutrix na hrvatskom dijelu dunavskog limesa spomenuta je na ukupno dvadeset nalaza, od kojih su pet epigrafski spomenici, a ostalo opeke. Najveći broj opeka dolazi iz Batine (kat. br. 116 – 130), gdje u antici bio kastel *Ad Militare*, a ostatak iz Osijeka (kat. br. 114 - 115). Nalazi opeka ne moraju nužno značiti da je neka postrojba bila prisutna na prostoru gdje su one nađene. To ima posebnu težinu zbog toga što je *legio II Adiutrix* u Panoniji boravila dugo i svoje proizvode je izvozila diljem provincije Donje Panonije.¹⁷³ U tom smislu treba gledati i nalaze opeka iz Hrvatske. Puno bolji dokazi prisutnosti neke legije su epigrafski spomenici, kojih je u hrvatskom dijelu dunavskog limesa nađeno ukupno pet i svi su iz Murse.

Prvi natpis spominje Pontija Antonina, vojnog tribuna koji je služio u postrojbama *Legio I i II Adiutrix* i *cohors I Ulpia Traiana Cugernorum* (kat br. 110). Ovaj spomenik je zavjetnog karaktera koji završava formulom *votus solvit libens merito*, što znači da je Pontije Antonin u Mursi još bio živ da podigne spomenik u čast nekom božanstvu kojemu zahvaljuje za uspješno izvršen posao. Kao visoki činovnik više postrojbi, vjerojatno je poslom ili ratom prolazio ovim područjem 2. st. po. Kr. , uspješno obavio zadatak i zahvalio se bogovima kada se našao u Mursi. Moguće da je pri tome bio sam, ali i sa odredima navedenih postrojbi.¹⁷⁴

U Mursi su nađena i jedan nadgrobni spomenik je od nepoznatog vojnika čije ime i godine nisu poznate. U natpisu se spominju mjeseci pa je moguće da je umro tijekom službe. (kat. br. 111)

Posebno je zanimljiv nadgrobni spomenik Marka Aurelija Diomeda, kojemu su roditelji podigli grob. Iz natpisa je vidljivo da je otac imena Marko Aurelije Ahil, veteran iste legije i u njoj je služio

¹⁷² Farnum 2005, 16 – 17.

¹⁷³ Pinterović 1978, 47.

¹⁷⁴ Pinetorvic 1978, 48.

kao *custos armorum*. Budući da je Marko Aurelije Ahil bio veteran, vjerojatno je u Mursi gdje je živio nakon umirovljenja podigao grob sinu koji je stradao vjerojatno služeći drugdje s legijom. Zanimljivo je da su njihovi kognomeni izrazito grčkog podrijetla, a toj tvrdji pridonosi i činjenica da se koristi formula *karissimo* umjesto *carissimo*, što bi značilo da je otac unovačen negdje na Istoku, vjerojatno tijekom brojnih ekspedicija ove legije protiv Parta i Sasanida.¹⁷⁵

Nadgrobni spomenik Tita Aurelija Avita i njegove žene Ulpije Apijane ima najveću umjetničku vrijednost i predstavlja poprsja bračnog para na steli (kat. br. 113). Iz natpisa se saznaje da je Tit Flavije Avit doživio duboku starost od 76 godina i za života si osigurao grobno mjesto. Kao veteran je vjerojatno nakon službe došao u Mursu gdje dobio komad zemlje ili novčanu nagradu.

Ovi natpisi puno kazuju o vojnim prilikama u Mursi koja je sigurno odigrala važnu ulogu tijekom 2. stoljeća, no ipak ne mogu biti sigurna potvrda da je u njoj boravila ova cijela legija. Jedini mogući dokaz da je možda prošla kroz Mursu je zavjetni natpis Pontija Antonina, koji je mogao putovati kao pojedinac i želio istaknuti svoj čin.

U Mursi je ipak nađen dokaz da je barem veksilacija ove legije boravila u njoj. To je ujedno i najvažniji natpis za mursijsku povijest koji spominje cara Hadrijana (kat. br. 109). Uz potpunu carsku nomenklaturu i magistrature, iz natpisa je vidljivo da je Hadrijan 133. g. po. Kr. naručio nekakvu gradnju koju je trebala obaviti *legio II Adiutrix*. Vjerojatno se radilo o nekoj javnoj zgradi koju je trebala izgraditi veksilacija legije povodom osnutka kolonije.¹⁷⁶

Iz ovog pregleda je vidljivo da u Mursi postoje odlični nalazi koji puno govore o povijesti grada ali i najvažnije vojne postrojbe Donje Panonije. Brojni nalazi opeka i natpisi veterana govore o tome da su pojedinci nakon službe živjeli u Mursi i potvrđuju veliku proizvodnu djelatnost legije. Natpis Pontija Antonina mogao bi upućivati da je legija prošla kroz Mursu, iako je moguće i da je on kao pojedinac prolazio nekim poslom. Natpis cara Hadrijana, je siguran dokaz da je barem dio ove postrojbe u nekom trenutku oko 133. g. po. Kr., boravio u Mursi, iako ne kao vojna posada.

Legio X Gemina

Legio X Gemina osnovana je prije 59. g. pr. Kr. i sa Cezarom je ratovala u Galiji kada je nosila ime *legio X Equestris*. Nakon Akcija dobiva naziv *Gemina*. Za Domicijana je dobila počasni naziv *Pia fidelis Domitiana*, a nakon njegove smrti ustalilo se ime *X Gemina Pia Fidelis*. U Panoniji prvi puta boravi 63 – 69. g. po. Kr. u Carnuntu. Nakon toga služi u Germaniji do 101. g. po. Kr. kada dolazi u Akvink, gdje mijenja *legionis II Adiutrix* koja ratuje u Daciji. Od 120. g. po. Kr. do kasne antike

¹⁷⁵ Pinterović 1978, 106.

¹⁷⁶ Ibid. 59 i 105.

smještena je u Vindoboni.¹⁷⁷

Na hrvatskom dijelu dunavskog limesa ova legija se spominje na ukupno pet nalaza od kojih su četiri opeke s pečatom iz Murse i Cerića kod Vinkovaca, a jedan je nadgrobni natpis.

Upravo je ovaj natpis ključan za pitanje boravka ove legije na području Murse. Natpis (kat br. 132) spominje vojnika Gaja Julija Verekunda, Gajevog sina, iz plemena Klaudija, podrijetlom iz Juvava, današnjeg Salzburga. S obzirom da legija već nosi naslov *Pia Fidelis*, natpis se može datirati poslije Domicijanove vladavine, 101 – 120. g. po. Kr. kada legija boravi u Donjoj Panoniji. Gaj Julije Verekund primio je dvadeset plaća, što znači da je umro tijekom službe.

Na temelju ovih nalaza u literaturi je uvriježeno mišljenje da je barem veksilacija ove legija boravila u Mursi.¹⁷⁸ U novijoj stranoj literaturi se Mursa kao logor cijele legije ne spominje.¹⁷⁹

Postrojba u kojoj je služio Gaj Julije Verekund je iz drugih natpisa zabilježena Paetova cenutija, poznata iz Sirmija. To je vjerojatno bila veksilacija koja je poslana iz Akvinka gdje je legija privremeno boravila na kritične položaje tijekom Trajanovih Dačkih ratova¹⁸⁰. S obzirom da su manji dijelovi legije i sudjelovali u tim ratovima, moguće je da je glavnina vojske imala logor u Akvinku, dok su dijelovi boravili na važnim mjestima i sudjelovali malim brojem jedinica u invaziji Dacije. Vjerojatno je tijekom tih pomicanja i događanja, poginuo i Gaj Julije Verekund, dok se nalaz opeka može objasniti da se proizvodnja vršila pod nadležnošću legijskih majstora i činovnika. Na temelju ovih nalaza, može se zaključiti da je u Mursi vjerojatno kratko boravila veksilacija ove legije koja je poslana na kritična mjesta dok je rat s Dačanima vođen u blizini.

Legio XIV Gemina Martia Victrix

Ovu legiju osnovao je Cezar 57. g. pr. Kr. i nakon bitke kod Akcija 31. g. pr. Kr. pridruženi su joj ostaci postrojbi koje su doživjele gubitke i zbog toga je dobila naziv *Gemina* (hrv. Združena). Sudjelovala je gušenju ustanka Icena zbog čega je dobila počasni naziv *Martia Victrix* (hrv. Ratnička Pobjednička). Njezina povijest u Panoniji počinje krajem 1. stoljeća gdje dolazi iz Germanije. Od 70. g. po. Kr. legija je smještena u Mogantiku do 102. g. po. Kr. od kada je do kraja Dačkih ratova u Petovionu.¹⁸¹ Za kratko razdoblje između premještaja u ova dva logora, smatra se

¹⁷⁷ Farnum 2005, 21 – 22.

¹⁷⁸ J. Klemenc, *Nov rimski vojnički natpis iz Murse*, *VHAD* 15, 1928, 271 – 275 (dalje u tekstu: Klemenc 1928); J. Klemenc, *Limes u Donjoj Panoniji*, U: *Limes u Jugoslaviji I*, Zbornik radova sa simposiuma o Limesu 1960. godine, Beograd 1961, 19 (dalje u tekstu: Klemenc 1961); D. Pinterović, *Problemi u istraživanju limesa na sektoru Batina Skela-Ilok*, *OZ* 12, 1969, 65 (dalje u tekstu: Pinterović 1969).

¹⁷⁹ Farnum 2005, 23.

¹⁸⁰ Klemenc 1961, 19; Pinterović 1978, 46.

¹⁸¹ Farnum 2005, 23.

da je ova legija možda boravila u Murselli ili Mursi.¹⁸² Od 120. g. po. Kr. legija ima svoj stalni logor u Karnuntu.

Za hipotezu da je možda boravila na hrvatskom dijelu dunavskog limesa postoji samo jedan arheološki dokaz, mišljenje eminentnih stručnjaka¹⁸³ i nedostatak arheoloških istraživanja koja bi ju konačno potvrdila ili opovrgnula. U Petrijevcima je pronađena jedna opeka s pečatom ove legije (kat. br. 138), na temelju koje je postavljena teorija o tome da je nakon poraza koji je doživjela *legio XXI Rapax* 93. g. po. Kr. kao pojačanje u Panoniju došla *XIV Gemina Martia Victrix* i svoj logor imala u Murselli do kraja 1. stoljeća. Unatoč tome što u Petrijevcima postoji rimski sloj, samo istraživanje bi moglo dati konačan odgovor na to je li tamo postojao logor i ako jest, koja je postrojba bila u njemu smještena. Iako teorija počiva na razumnim argumentima, pogotovo ako se uzme u obzir nemirno razdoblje koje je tada vladalo u južnoj Panoniji (Domicijanovi i Trajanovi Dački ratovi) i da između Singiduna i Akvinka nije bilo legijskog logora, nedostatak dokaza ovo pitanje još ostavlja otvorenim.

Iz Osijeka potječe jedan natpis vojnog karaktera koji je nepovezan s pitanjem postojanja logora i tiče se vjerojatno veksilacije ove legije koja je nekom službom prošla kroz Mursu. Razlog tomu je datacija spomenika koji se smješta u kraj 2. i početak 3. stoljeća kada je legija već više od pola stoljeća boravila u logoru u Karnuntu. Natpis je izrazito vojnog karaktera (kat. br. 137) i spominje Aurelija Sekunda, centuriona *XIV Geminae Martiae Victricis* i njegove sinove, Aurelija Anijana i Maksimijana, centuriona i signifera iste postrojbe. Aurelije Sekund umro je tijekom službe u četrdesetoj godini, znači prije isteka obaveznog roka. S obzirom da su mu spomenik podigli sinovi, također časnici, moguće je da je možda veksilacija, a ne pojedinac boravila u Mursi gdje je Aurelija Sekunda zatekla smrt.¹⁸⁴

Legio XIV Gemina Martia Victrix zabilježena je malobrojnim nalazima na području dunavskog limesa u Hrvatskoj. Samo nova istraživanja mogu utvrditi ako je ta ili bilo koja druga legija boravila u Murseli, a na temelju epigrafskih nalaza, postoji mogućnost je da je veksilacija te legije bila u ili prošla kroz Mursu.

Legio VI Herculia

Ovu legiju osnovao je Dioklecijan 294. g. po. Kr. Ime je dobila po tituli Herkula koju je nosio Dioklecijanov suvladar Maksimijan, nasuprot Dioklecijanu, koji je nosio titulu Jupitera. Legija je

¹⁸² Pinterović 1978, 106; Fitz 1980, 125-140; Radman Livaja 2003, 170.

¹⁸³ *RE* XII (1924-1925), 1277-1279, 1736, 1788-1789; Klemenc 1928, 271-275; Pinterović 1978, 104 - 106; Fitz 1980, 130; Sanader 2003, 466; Radman Livaja 2012, 170.

¹⁸⁴ Pinterović 1978, 105.

služila u Drugoj Panoniji (lat. *Pannonia Secunda*). Smatra se da je legija u početku imala logor u okolici Sirmija.¹⁸⁵ Nakon, toga, njezin smještaj nije poznat i u literaturi je predloženo više mjesta gdje je ova postrojba mogla imati logor, uključujući i dunavski limes u Hrvatskoj.

Danica Pinterović smatra da na temelju nalaza opeke u Petrijevcima, postoji mogućnost da je ta legija boravila upravo u Murselli.¹⁸⁶ S obzirom da je u vrijeme Dioklecijana broj vojnika u legijama bio smanjen i da je već duže razdoblja rimska vojska funkcionirala tako da je po potrebi slala veksilacije u kritična područja, odgovor gdje je bio logor ove legije možda nije jedno mjesto. Velik broj opeka s pečatom ove legije na području limesa u Hrvatskoj znači da je ona sigurno bila smještena u blizini, odakle je proizvodila i izvozila građevinski materijal.

Notitia Dignitatum navodi da su *Aureus Mons*, Mursa i Teutoburgij bili sjedišta prefekta ove legije, što bi vjerojatno uključivalo i njezine veksilacije.¹⁸⁷ Najnovija istaživanja s područja Sotina otkrila su velik broj opeka zbog čega je Sotin postao mjesto gdje je nađeno najviše opeka s pečatom te legije.¹⁸⁸ To je snažan dokaz da se radi o intenzivnoj građevinskoj djelatnosti u kasnoj antici.¹⁸⁹

Iz okolice Batine, potječe posvetni natpis caru Galeriju s početka 4. st. Njega je posvetila *legio VI Herculia*. Ovaj nalaz potvrđuje da je legija bila izrazito prisutna na ovom dijelu limesa još prije sastavljanja Noticije, a posebno je zanimljiv navod da natpis potječe iz sela Draž u Baranji, koje se nalazi na otprilike pola puta između Batine i Kamence, gdje je boravio prefekt te legije¹⁹⁰

Za sada, ako je vjerovati povijesnim izvorima i arheološkim nalazima, dijelovi ove legije bili su smješteni na dunavskom limesu u Hrvatskoj, a legija je proizvodila velik broj opeka koje su korištene u čitavoj okolici kao građevinski materijal. Po Noticiji to su Mursa, Teutoburgij i *Aureus Mons*.

13. 3. Ostale postrojbe posvjedočene arheološkim nalazima s dunavskog limesa u Hrvatskoj koje na njemu nisu boravile

Ove postrojbe posvjedočene su manjim brojem nalaza i njihov smještaj potvrđen je s većom sigurnošću na drugim mjestima.

Legio I Noricorum osnovana je oko 300. g. po. Kr. od strane cara Dioklecijana. Cijelu svoju službu

¹⁸⁵ Farnum 2005, 20.

¹⁸⁶ Pinterović 1978, 106.

¹⁸⁷ *Not. Dign. Occ.* XXXII.45 i *Not. Dign. Occ.* XXXII.47

¹⁸⁸ Ilkić 2005, 22 – 23.

¹⁸⁹ *Ibid.* 23.

¹⁹⁰ Vidi u bazi podataka HD016147

provela je u Noriku, odakle su vjerojatno stigle opeke s njezinim pečatom u Panoniju. Logor ove legije bio je u mjestu *Favianis*, današnji Mautern. Dio legije je boravio i u logoru *Ad Iuvense*.¹⁹¹

Legio II Italica osnovana je 165. g. po. Kr. u svrhu priprema za rat ili aneksiju Markomanije i borbi na dunavskom limesu. Njezin logor bio je u Noriku (današnja Ločica ob Savinji, Albing i Laurijak). Početkom 4. stoljeća spominje se u Numidiji.¹⁹² Na hrvatskom dijelu dunavskog limesa vezana njezin zavjetni natpis Jupiteru je iz Dalja (kat. br. 161), danas u Aljmašu, koji spominje konzularnog beneficijara Gaja Opija Bebija. On je u vjerojatno u sklopu svoje funkcije putovao po provinciji i nakon uspješno obavljenog posla ispunio zavjet Jupiteru.

Legio V Macedonica osnovana je 43. g. pr. Kr. od strane konzula Gaja Vibija Panse Ketronijana. Nakon odlaska iz Viminacija 62. g. po. Kr. sudjelovala je u operacijama na Istoku i na povratku 72. g. po. Kr. bila je utaborena u Meziji (Oesk i Troesmis). Tamo je provela skoro cijelu službu, a spominje se čak do 6. st.¹⁹³ Vjerojatno je riječnim putem građevinski materijal iz Mezije stigao u Panoniju.

Legio VII Claudia pia Fidelis osnovana je 59. g. pr. Kr. i do 42. g. po. Kr. bila poznata kao *VII Paterna* i *VII Macedonica*. Njezin logor bio je Tilurij u Dalmaciji od 9. g. po. Kr. do 62. g. po. Kr. kada odlazi u Viminacij, današnji Kostolac pokraj Požarevca. Tamo ostaje, uz manje izlete u Dačke ratove, sve do kasne antike. S obzirom na njezin izrazito dug boravak u blizini limesa, ne čude nalazi građevinskog materijala u njezinoj okolini i vjerojatno nisu znak njezinog boravaka na mjestu gdje su zabilježeni pa tako ni na hrvatskom dijelu dunavskog limesa.

Cohors III Alpinorum služila je u Dalmaciji, gdje je pronađena velika količina natpisa te kohorte. Različiti autori smatraju da je u Panoniju došla krajem 2. ili početkom 3. stoljeća, navjerojatnije u današnju Baratfoldpuszta, antička *Quadrata*, a krajem 3. stoljeća da je bila u Sisiciji.¹⁹⁴ Nalazi nađeni na različitim mjestima i u malo broju, vjerojatno znače da je kohorta proizvodila manju količinu građevinskog materijala koji je došao do limesa dok je ona boravila u Panoniji.

Cohors VII Breucorum sigurno je od Antonina Pija potvrđena u Lugiju. Veliki broj građevinskog materijala koji spominje ovu postrojbu posljedica je rada velike ciglane ove postrojbe koja je svoje proizvode dostavljala za potrebe gradnje duž velikog dijela limesa.¹⁹⁵ U tom smislu treba gledati i nalaze iz Hrvatske.

¹⁹¹ Farnum 2005, 16.

¹⁹² Ibid. 17.

¹⁹³ Farnum 2005, 19.

¹⁹⁴ Spaul 2000, 267 – 268; Lőrincz 2001, 51.

¹⁹⁵ Lőrincz 2001, 31.

14. Vojni logori na dunavskom limesu u Hrvatskoj

Na dunavskom limesu u Hrvatskoj skoro da nije bilo sustavnih istraživanja lokaliteta koja bi dala odgovore na pitanja o smještaju logora, njihovoj veličini i postrojbama koje su boravile u njima. Najvažniji rezultati, povijest i podaci dobiveni posredno ili neposredno o rimskim postrojbama izneseni su u ovom poglavlju.

14. 1. Batina (*Ad Militare*)

Mjesto Batina nalazi se na desnoj obali Dunava, 28 kilometara istočno od Belog Manastira, u samom sjeveroistočnom kutu Baranje. Položaj Gradac, uzvišenje koje se nalazi na sjevernom dijelu modernog naselja, glavni je arheološki lokalitet u Batini. Gradac ima oblik nepravilnog pravokutnika i dimenzije 220 × 200 metara. S njega potječu brojni nalazi prapovijesnih kultura od brončanog do ranog željeznog doba, koji su završili u mnogim stranim muzejima. Područje Gradca prekriveno je vinogradima, iz kojih je uslijed poljoprivrednih radova pronađeno mnogo nalaza bez jasnog arheološkog konteksta. Znatna devastacija dogodila se i prilikom izgradnje memorijalnog kompleksa "Batinska bitka" kipara Antuna Augustinčića.¹⁹⁶

Batina kao rimski lokalitet prepoznat je prvenstveno kao mjesto gdje se nalazio rimski vojni logor *Ad Militare*. Ova ubikacija temelji se na nalazu rimskog miljokaza (*CIL* III 3296) iz doba Opelija Makrina koji spominje naselje *Ad Militare* koje se nalazilo 136 *m. p.* (*millia passum*) od Akvinka. Na postojanje rimskog logora, osim sporadičnih nalaza, ukazivale su i stare austro-ugarske karte iz 18. stoljeća, na kojima je ucrtan Gradac dok još nije bio toliko prekriven poljoprivrednim zemljištima. Na tim kartama upisane su i oznake *Arx* i *Turris*, što nedvojbeno upućuje na to da su već onda prepoznate karakteristike vojnog logora. *Ad Militare* kao kastel spominje i *Notitia Dignitatum*.¹⁹⁷

U Batini je potvrđeno da su boravile postrojbe *cohors II Augusta Thracum equitata* (118. – 180. g. po. Kr.) i *cohors Asturum et Callaecorum equitata* (180. – 250. g. po. Kr.). *Notitia Dignitatum* donosi podatak da su u kasnoj antici u Batini posadu imali *equites Flavianenses*. Osim ovih, na pečatiranim opekama i tegulama zabilježene su i postrojbe *cohors VII Breucorum*, *legio VI Herculia*

¹⁹⁶ D. Pinterović, *Slavonija kao dio rimske Panonije*, Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, Osijek 1970, 58 (dalje u tekstu: Pinterović 1970); M. Bulat, *Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji*, Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije 13, 1977, 76 (dalje u tekstu: Bulat 1977); M. Sanader, *The Ripa Pannonica in Croatia*, in: U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 137 (dalje u tekstu: Sanader 2003b); Radman-Livaja 2012, 173.

¹⁹⁷ *Not. Dign. Occ.* XXXIII.45. Pinterović 1960, 44; Bulat 1977, 76; Sanader 2002, 137.

i *legio II Adiutrix*. Materijal ciglana ovih postrojbi vjerojatno ne upućuje njihov boravak nego dostavu proizvoda¹⁹⁸

Osnutak logora ovih postrojbi koji se nalazio na mjestu današnje Batine na temelju nalaza i razmještaja postrojbi, datira se u razdoblje Domicijanove vladavine. S obzirom na to da nije utvrđeno koja postrojba je boravila u njemu prije sredine 2. st. po. Kr. , u Batini još uvijek postoji velika rupa u poznavanju smještaja postrojbi na dunavskom limesu u Hrvatskoj.¹⁹⁹

Rekognosciranja područja i uglavnom sva istraživanja Batine provodio je Muzej Slavonije, a velika količina nalaza je završila u somborskom Muzeju, koji je imao nadležnost za Batinu. Prava arheološka istraživanja su počela 1970. godine pod vodstvom američko-jugoslavenske ekipe u kojoj je sudjelovalo više institucija, među kojima i Smithsonian Institution. Ona su se vodila na položaju Gradac, uz južnu cestu koja vodi do spomenika. Naglasak istraživanja bio je na prapovijesnim razdobljima dok nisu pronađeni temelji (ili podloga za temelje) rimskog zida, kada je prepoznat potencijal koju bi Batina mogla imati kao rimski lokalitet.²⁰⁰ Nakon kraće pauze, nova zaštitna iskopavanja na položaju Gradac-Sredno izvršena su 1976. godine pod vodstvom Kornelije Minichreiter²⁰¹.

Nakon ovoga su istraživanja prestala i o Batini se u literaturi pisalo u svjetlu nalaza s ove tri sezone iskopavanja. Najnovije spoznaje o Batini dobivene su tek prije par godina, kada se u sklopu projekta "Arheološka baština Baranje" pod vodstvom Instituta za arheologiju poduzimaju rekognosciranja i manja probna istraživanja na položaju Sredno, malo južnije od Gradca gdje su vođena istraživanja 70-ih godina.²⁰²

Nasuprot nalaza koji se tiču prapovijesnih razdoblja, rimski horizont u Batini nije dao toliko veliku količinu podataka. Unatoč tome, neki osnovni podaci o rimskom vojnom logoru *Ad Militare*, mogu se razaznati.

Utvrđeno je postojanje temelja zida logora (ili podloge za temelje zida) na položaju Gradac, koji su se pružali u smjeru SZ-JI. Pretpostavlja se da je taj zid bio dug 96 metara. Proširivanjem sonde na tom položaju pronađen je kut logora. Pokušaj da se dodatnim istraživanjima nađu konture tog logora nisu uspjeli, jer u sondama nije pronađen zid koji se pružao u smjeru SI-JZ. Umjesto njega, otkriven

¹⁹⁸ Klemenc 1961, 18; Bulat 1977, 76; Sanader 2003b, 137.

¹⁹⁹ Sanader 2003b, 137.

²⁰⁰ Bulat 1970, 42; Pinterović 1970, 55 – 56.

²⁰¹ K. Minichreiter, *Batina skela, Općina Beli Manastir – prahistorijski i antički lokalitet*, Arheološki Pregled 18, 1976, 37(dalje u tekstu: Minichreiter 1976).

²⁰² Z. Bojčić, M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, *Rezultati probnih istraživanja nalazišta Batina-Sredno 2010. godine*, Annales Instituti Archaeologici VII, 2011 (dalje u tekstu: Bojčić *et al.* 2011); M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, *Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2012. godine*, Annales Instituti Archaeologici IX, 2013 (dalje u tekstu: Dizdar *et al.* 2013); M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, *Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2013. godine*, Annales Instituti Archaeologici X, 2014 (dalje u tekstu: Dizdar *et al.* 2014)

je rastreseni građevni materijal, komadi tegula i opeka. Uzrok tome je vjerojatno činjenica da se to područje nalazilo usred vinograda. Ovi podaci dokazali su da se u Batini zaista nalazio vojni logor (D. Pinterović pretpostavlja da su možda bila čak i dva) koji je potvrđen nalazima arhitektonskih struktura.²⁰³

Najnovija geofizička istraživanja otkrila su dodatne važne podatke o arhitekturi tog logora. Strukture koje su zabilježene ovim istraživanjima mogle bi se odnositi na pronalazak principije i pretorije, kao i novih struktura zidova. Važnost ovih nalaza je okvirni plan središnjeg dijela logora.²⁰⁴

Nešto južnije od Gradca, na položaju Sredno koji se nalazi na sjeveroistočnim obroncima Banskog Brda, tijekom probnih iskopavanja pronađeno je nekoliko jaraka koji imaju oblik slova "V", odnosno jarci tipa *fossa* koji se pružaju u smjeru S-J. Pretpostavlja se da se radi o jarcima koji su služili za obranu vojnog logora. S obzirom da su ovi jarci nađeni južnije od Gradca, vrlo je vjerojatno da se radi o privremenom logoru (ili možda drugom logoru kao što je to pretpostavila Danica Pinterović). Ovi jarci tipa *fossa* datiraju se u 1. ili 2. stoljeće jer su u njih ukopani grobovi iz razdoblja Severa, koji su datirani na temelju novca.²⁰⁵

Uz jarke koji su imali obrambenu svrhu, nađeno je i nekoliko jaraka za koje nije sigurno čemu su služili. Preduboki su i preširoki, pa nisu bili korišteni za obranu. Moguće je da se radilo o jarcima koji išli uz cestu koja je povezivala dva logora, *Ad Novas* i *Ad Militare*.²⁰⁶

Na položaju južno od Gradca, nalazila se i nekropola iz 3. st. po. Kr. u kojoj su pokapani stanovnici civilnog naselja uz logor. Pronađeno je ukupno 27 kosturnih i paljevinskih grobova, a prevladavaju ukopi koji se klasificiraju kao tip *bustum*. Neki grobovi su imali priloge kao što je novac što je korisno za apsolutnu, dok je položaj grobova unutar ranijih jaraka bitan za relativnu dataciju.²⁰⁷

Tijekom istraživanja pronađena je i znatna količina pokretnih nalaza. Prevladavaju ulomci fine i grube keramike te djelomično sačuvane posude različitih tipova. Nekoliko komada pripada sigilatnom posuđu, čije podrijetlo se na temelju pečata (*in planta pedis* pečat "MR" i "Cas.steni", koji je djelomično oštećen) može smjestiti u sjevernu Italiju i rheinzabernske radionice. Od keramike nađeno je i nekoliko svjetiljki te posuđe koje imitira sigilatu. Pronađena keramika se datira u razdoblje od 1. do 3. st. po. Kr.²⁰⁸

²⁰³ M. Bulat, *Gradac, Batina skela – naselje od srednjobrončanog do željeznog doba i rimski logor*, ArhPregl 12, 1970, 42 (dalje u tekstu: Bulat 1970a); Pinterović 1970, 56 – 58.

²⁰⁴ D. Tončinić, 22. međunarodni kongres o limesu (*The XXIIth International Limes - Roman Frontiers - Congress, Ruse, Bugarska, 6. - 11. rujna 2012.*), Obavijesti hrvatskog arheološkog Društva, 2013, 95.

²⁰⁵ Bojčić *et al.* 2011, 15-6; Dizdar *et al.* 2013, 13 i 15-16; Dizdar *et al.* 2014, 18.

²⁰⁶ Dizdar *et al.* 2013, 13.

²⁰⁷ Bojčić *et al.* 2011, 15-16; Dizdar *et al.* 2013, 13 i 15-16; Dizdar *et al.* 2014, 18.

²⁰⁸ Minichreiter 1976, 39 – 40.

Od manjih pokretnih nalaza prevladavaju razni čavli, klinovi, zakovice, brončani okovi. U jednom grobu nađeno je koštano vreteno i pršljen, što bi moglo upućivati da je u njemu bila pokopana žena.²⁰⁹

Količina i karakter nalaza, kako pokretnih tako i nepokretnih, svjedoče o velikoj važnosti koju je utvrda *Ad Militare* imala tijekom antike kao logor rimske vojske na dunavskom limesu. Na žalost, zbog nove gradnje i intenzivne poljoprivrede, ne može se dobiti konačna slika i veća količina podataka o tom logoru.

14. 2. Zmajevac (*Ad Novas*)

Selo Zmajevac nalazi se u Baranji, podno jugoistočnih obronaka Banskog brda, uzvisine koja se pruža od Batine na Dunavu do Belog Manastira. Zmajevac se spominje kao mjesto gdje je u kasnoj antici stajala utvrda *Ad Novas*, kako to navodi *Notitia Dignitatum*.²¹⁰

Nalazi koji spominju vojne postrojbe koje su možda boravile u kastelu *Ad Novas* odnose se na nalaze opeka koje je izradila *legio VI Herculia*, a izvori donose podatak da su u kasnoj antici tamo bile smještene *equites Dalmatae* i *auxilia Novensia*.

O utvrđi na rimskom limesu koja se nalazila na području Zmajevca najviše se zna iz povijesnih izvora i raznih itinerara jer arheološka iskopavanja utvrde nisu nikada vođena. U nekoliko navrata provedena su rekognosciranja u kojima je utvrda locirana na položaju Varheđ (mađ. *Varhegy*, iako literatura za isto mjesto nekada koristi termin Gradac²¹¹), dok su u posljednjih nekoliko godina rekognosciranjima pronađene još neke konstrukcije koje su vjerojatno povezane s kasnoantičkom utvrdom.²¹²

Puno više podataka od rekognosciranja i iskopavanja saznalo se iz kasnoantičke nekropole, koja je pronađena i iskopavana na obližnjem položaju Mocsolás, u razdoblju od 1999. do 2008. godine pod vodstvom Slavice Filipović iz Muzeja Slavonije.²¹³ Važno je napomenuti i da se nekropola iskopavala u puno manjem obimu tijekom Drugog svjetskog rata, kada su istraživanja proveli

²⁰⁹ Bojčić *et al.* 2011, 15-16 Dizdar *et al.* 2013, 13 i 15-16; Dizdar *et al.* 2014, 18.

²¹⁰ *Not. Dign. Occ.* XXXII.9, 28, 40

²¹¹ Sanader 2003b, 138.

²¹² Sanader 2003, 138, D. Ložnjak, Dizdar, M. Dizdar, *Terenski pregled i arheološki nadzor na rekonstrukciji državne ceste D212, Kneževi Vinogradi – Zmajevac*, *Annales Instituti Archaeologici X*, 2014, 21-23 (dalje u tekstu: Ložnjak-Dizdar i Dizdar 2014); Z. Bojčić, M. Dizdar, D. Đujmić, T. Hršak, I. Vukmanić, T. Leleković, *Terenski pregled područja između Batine i Suze*, *Annales Instituti Archaeologici VI*, 2011, 84-85 (dalje u tekstu: Bojčić *et al.* 2010); K. Minichreiter, *Rekognosciranje arheoloških lokaliteta Baranje*, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XVI/2, 1984, 32 – 36 (dalje u tekstu: Minichreiter 1984).

²¹³ S. Filipović, *Kasnoantička nekropola u Zmajevcu*, *Katalog izložbe*, 2010, Osijek (dalje u tekstu: Filipović 2010).

mađarski arheolozi.²¹⁴

Rimski kastel *Ad Novas*, koji se nalazio na položaju Varheđ, poznat je iz nekoliko sezona rekognosciranja koja su provedena u Baranji. Za njegove dimenzije se navodi da su bile 250×120 'koraka', kako se to navodi u literaturi. Obris te utvrde su bili vidljivi, ali zbog intezivnih poljoprivrednih radova više nisu. Unatoč tome, na Varheđu se još uvijek na površini se može naći ulomaka keramike i građevinskog materijala. Na istočnom ulazu u selu, tijekom čišćenja raslinja za potrebe rekognosciranja, pronađen je i jarak koji ima presjek u obliku slova "V", karakterističan za obrambene jarke vojnih logora. Smatra se da je logor bio sagrađen u 2. stoljeću, ali postoje i rijetki nalazi iz 1. st. po. Kr. , u koje spada novac s prikazom cara Klaudija. Kastel je svoj vrhunac doživio u kasnoj antici, iz čijeg vremena i potječe najveći broj nalaza.²¹⁵

Rekognosciranja Zmajevca i okolice dala su neka nova saznanja o arhitekturi koja se ne odnosi nužno na sami kastel. Utvrđeno je da se u blizini kastela nalazilo i manje civilno naselje (vjerojatno kanaba), a nešto dalje, u Kotlini i Čeru postoji mogućnost da su postojala i druga naselja na koja bi mogli upućivati nalazi keramike i novca. Od ostalih arhitektonskih struktura važno je spomenuti i moguću promatračnicu koja je uočena na položaju Zmajevac-Grovišće 2. Ovo mjesto se nalazi malo izvan Zmajevca na putu prema Batini, što bi bilo pogodno mjesto za takvu strukturu. Problem je što je ona uočena na zračnim snimkama, dok je potvrda postojanja izostala tijekom terenskog obilaska, kada se više nije mogla locirati.²¹⁶

Najviše podataka o Zmajevcu došlo je iz jedinog sustavnog arheološkog istraživanja na tom području, koje je vodio Muzej Slavonije na položaju Mocsolás, nedaleko Varheđa, gdje se nalazi najveća istražena kasnoantička nekropola na dunavskom limesu u Hrvatskoj. Istraživanjem koje je trajalo deset sezona od 1999. do 2008. , obuhvaćeno je 1700m² površine. Cijela pretpostavljena površina nekropola nije istražena i ona se vjerojatno još nastavlja na svojoj istočnoj strani. Pronađeno je ukupno 175 grobova i u svima su pokojnici pokopani inhumacijom. Od vrsta grobova prevladavaju grobne rake i grobovi pod tegulama. Rake su uglavnom pravokutnog oblika s oblim uglovima, dok se u nekoliko raka nazire drvena konstrukcija i tragovi čavala koji upućuju na polaganje u lijes. Orijentacija pokojnika je uglavnom u smjeru SI-JZ, na leđima, s različito postavljenim rukama. Stisnuti položaj tijela upućuje na to da su pokojnici bili umatani u tkaninu. S obzirom na spol i dob, može se zaključiti da je unatoč nepotpunoj obradi antropoloških podataka, omjer muškaraca i žena jednak, a znatan broj ukopanih pojedinaca čine i djeca. Posebno je

²¹⁴ M. Bulat, *Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji*, Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije 13, 1977, 90.

²¹⁵ Filipović 2010, 10–12; Sanader 2003b, 138; Bojčić *et al.* 2011, 84–85; Ložnjak-Dizdar i Dizdar 2014, 22–23.

²¹⁶ Z. Bojčić, M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, *Terenski pregled područja Batine*, Annales Instituti Archaeologici V, 2009, 127–128 (dalje u tekstu: Bojčić *et al.* 2009); Bojčić *et al.* 2011b, 84–85; Filipović 2010, 12; Dizdar *et al.* 2014; 22–23.

zanimljivo sedam ukopa u kojima su pokojnici pokopani u zgrčenom položaju. Ovaj način pokopavanja karakterističan je za sarmatska plemena koja su živjela u blizini preko Dunava u Bačkoj. Unatoč tome što su kontakti s drugom stranom rijeke sigurno postojali, treba biti oprezan pri određivanju etničke pripadnosti na temelju ukopa.

Artefakti koji su nađeni u grobovima položeni su u njih kao grobni prilog i uključuju najširi spektar predmeta. To su često keramički vrčevi i čaše, stakleno posuđe i nakit, metalni noževi, nakit od metala i jantara. Posebno brojnu grupu nalaza čine dijelovi nošnje: fibule, pojasne kopče, okovi i aplikacije. Nalazi ovog tipa su brojni, ali su i značajne umjetničke vrijednosti, što svjedoči da su stanovnici naselja oko utvrde imali pristup luksuznim proizvodima, unatoč tome što su živjeli na krajnjoj periferiji Carstva u nesigurnom razdoblju. Od grobova s ovim nalazom važno je istaknuti grobove 68 i 86, u kojima je nađen velik broj dijelova nošnje, a neki okovi pojasne garniture ukrašeni su možda i kršćanskim motivima. Zanimljiv je i grob 60, u koji je možda bila pokopana djevočica gotskog podrijetla. Ova pretpostavka se temelji na njezinoj nošnji, koja je sadržavala srebrnu lučnu fibulu s podvijenom nogom i srebrnu polumjesečastu aplikaciju. Od ostalih pokretnih nalaza, značajan broj čine i kovanice iz 4. stoljeća, od Konstantina do Valensa.²¹⁷

S obzirom na kvantitetu i kvalitetu nalaza, nekropola u Mocsolásu nedvojbeno je lokalitet ogromne vrijednosti. Građa je objavljena u izložbi i pratećem katalogu i kada bude objavljena u cijelosti, sigurno će dati ključna saznanja za život ljudi na području dunavskog limesa u kasnoj antici.

Ostale nekropole koje su zabilježene u ili okolici Zmajevca nalazile su možda na položaju Zmajevac-Kigyosi Hegy, dok Mirko Bulat navodi da se tijekom Drugog svjetskog rata iskopavalo vojničko groblje od strane mađarskih arheologa, ali ne navodi točan položaj.²¹⁸

S obzirom da skoro svi pokretni nalazi iz Zmajevca dolaze s nekropole na Mocsolásu, ne čudi da su ostali predmeti pronađeni tijekom rekognosciranja ili kao slučajni nalazi. Najbrojnija grupa takvih nalaza zasigurno su novci, koji poječu od Klaudija pa sve do Arkadija. Zanimljiva je jedna kovanica iz privatne zbirke u Kopačevu za koju vlasnik tvrdi da potječe iz Zmajevca. Ona prikazuje Lucija Junija Bruta i datira se u sredinu 1. st. pr. Kr.²¹⁹ Od novaca koji su nađeni u Zmajevcu važno je spomenuti i zlatni solid koji je nađen uz okov za remen i dio spate. Uz okov za remen koji se datira u hunska razdoblje, ovi nalazi mogli bi upućivati na germansku posadu koja je bila smještena u utvrdi *Ad Novas*.²²⁰

Unatoč tome što se o arhitekturi kastela *Ad Novas* ne zna puno zbog nedostatka iskopavanja,

²¹⁷ Filipović 2010, 16 – 26.

²¹⁸ Bulat 1977; Z. Bojčić, M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, *Terenski pregled područja Batine*, *Annales Instituti Archaeologici* V, 2009, 127 – 128 (dalje u tekstu: Bojčić *et al.* 2009); Sanader 2003b, 138; Bojčić *et al.* 2011b, 84–85.

²¹⁹ E. Spajić, *Rimski novci nađeni u Baranji*, *Osječki Zbornik* XIII, 1971, 157.

²²⁰ Z. Vinski, *Zlatne okovice iz vremena seobe naroda*, *Republika* XII/2, 1956, 20–21.

sigurno se radi o važnom lokalitetu koji će dati mnoge odgovore i upotpuniti sliku o dunavskom limesu u Hrvatskoj.

14. 3. Ilok (*Cuccium*)

Ilok je grad u Srijemu na desnoj obali Dunava, 39 kilometara jugoistočno od Vukovara. Nalazi se na prapornoj uzvisini koja se uzdiže uz Dunav i u blizini povoljnog prijelaza preko te rijeke. Ovaj položaj rezultirao je kontinuitetom naseljavanja od kamenog doba do danas.

Na mjestu današnjeg grada Iloka u antici je postojalo naselje *Cuccium*, koje je locirao Matija Petar Katančić na temelju pregleda starih karata i antičkih itinerara. To naselje nalazilo se na nedaleko od platoa gdje je danas dvorac talijanskih knezova Odescalchi, na položaju koji se zove Gornji grad. Uz Kukij veže i rimski kastel u kojemu su bile smještene pomoćne postrojbe. Na temelju malobrojnih nalaza, osnivanje kastela stavlja se u ranocarsko razdoblje, vjerojatno za vrijeme vladavine cara Klaudija.²²¹

Od vojnih postrojbi na području Kukija na temelju nadgrobnog spomenika Marka Aurelija Serena se smatra da je u njemu možda boravila *cohors I Lusitanorum* od 180. g. po. Kr. do ranog 3. st. po. Kr. U kasnoj antici posadu Kukija činile su postrojbe *cuneus equitum promotorum* i *equites sagittarii*. Jedan nalaz opeke koju je pečatirala *legio I Noricum* vjerojatno nije znak boravka ove legije.

Antičko naselje *Cuccium* nikada se nije arheološki istraživao i o njegovoj topografiji i arhitekturi se ne zna skoro ništa. Podaci o njemu dolaze uglavnom iz antičkih izvora, slučajnih nalaza, rekognosciranja i iskopavanja koja su se vršila na platou gdje se nalazio dvorac Nikole Iločkog, a danas stoji dvorac knezova Odescalchi. Prve nalaze spominje još talijanski geograf i polihistor Marsigli, a važna su i zapažanja Josipa Brunšmida. Ti nalazi uključuju skulpturu koja prikazuje glave Dioskura, rimske sarkofage i spomenike koji su bili ugrađeni u dvorac Nikole Iločkog. Posebno je zanimljiv natpis posvećen Bogu Nepobjedivog Sunca, čiji mitraistički simbolizam bi se mogao povezati s vojnom posadom koja je boravila u Kukiju.²²²

O topografiji i arhitekturi kastela u Kukiju ne zna se gotovo ništa. Njegovo postojanje je utvrđeno, ali zbog nedostatka iskopavanja, podaci o njemu su skromni. O njemu se najviše saznalo iz arheoloških iskopavanja ispred dvorca Odescalchi (na zapadnoj strani dvorca), koja su provedena

²²¹ Dizdar *et al.* 2003; Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta, Zagreb 2006, 134 – 134, s. v. Ilok (Ž. Tomičić) (dalje u tekstu: Tomičić 2006); Ž. Tomičić, K. Minichreiter, K. Jelinčić, K. Turkalj, G. Mahović, K. Botić, M. Dizdar, H. Kalafatić, S. Kovačević, and Z. Marković, *Ilok - Dvor knezova iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi - rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja 200*, Annales Instituti Archaeologici IV, 2009, 8 i 11 (dalje u tekstu: Tomičić *et al.* 2009); M. Dizdar, R. Šoštarić, K. Jelinčić, *An Early Roman Grave from Ilok as a Contribution to Understanding a Process of the Romanization of Western Syrmia*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 20, 2003, 57–78 (dalje u tekstu; Dizdar *et al.* 2003) Radman-Livaja 2012, 172.

²²² Bulat 1977, 78; Dizdar *et al.* 2003, 59; K. Jelinčić, *Rimska keramika iz Iloka*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 20, 2003, 81 – 82 (dalje u tekstu: Jelinčić 2003); Tomičić 2006; 135; Tomičić *et al.* 2009.

2001. – 2008. godine. Istraživanja su dala mnoštvo važnih podataka za razdoblja prapovijesi i ranog novog vijeka, ali i neka važna saznanja o životu na području Iloka u antici. Najvažniji nalazi istraženi tijekom tih iskopavanja bili su ukupno sedam ranocarskih grobova koji se na temelju novca s prikazom cara Klaudija mogu datirati u 1. st. po. Kr. Svi grobovi su paljevinski. Na temelju priloga može se zaključiti da je u nekropoli pokapano autohtono stanovištvo, ali i pokojnici koji bi se mogli povezati sa vojnom službom u kastelu.. Ovo se posebno odnosi na grobove 3 i 5 iz istraživanja 2005. godine. U njima su bili pokopane osobe koje su uz uobičajene grobne priloge (keramičke posude i tragovi hrane u obliku sjemenki) uza sebe imali i oružje. Radi se o maču u brončanim koricama s pojansom (lat. *balteus*). Ovom vojnom karakteru nalaza može se pridodati i nalaz fibule tipa Aucissa nađene u grobu 3.²²³

Ostali grobovi iz ranocarskog razdoblja nisu imali ovoliko priloga, ali među njima se ističe grob pronađen 2002. godine u kojemu je nađen novac s prikazom cara Klaudije, koji je poslužio za datiranje cijelog ranocarskog sloja.²²⁴ Ovi nalazi znatno pomiču najraniju dataciju kada je u Kukiju osnovan kastel i stvaraju bolju sliku o rimskoj prisutnosti na Dunavu u Hrvatskoj. Iako se ova datacija može činiti ranom, postoji realna mogućnost da su Rimljani, koji su vrlo brzo nakon osvajanja Panonije imali vlast na Dunavu južno od Drave, na iznimnom strateškom mjestu kao što je Ilok osnovali utvrdu već sredinom 1. st.

Od keramičkih nalaza iz Iloka u ranocarsko vrijeme prevladavaju uglavnom oblici koji se nastavljaju još od latenskih vremena, ali pronađeni su i komadi koji su do Kukija stigli trgovinom iz sjeverne Italije, što se odnosi na keramiku tankih stjenki.²²⁵

Ostali pokretni nalazi iz grobova ranocarskog vremena su uglavnom staklo, nakit, svjetiljke i dijelovi nošnje. Rezultati ovih istraživanja nisu dali podataka o arhitekturi Kukija u ovom ranom razdoblju, ali se na temelju njih mogu izvući neki zaključci. To se najprije odnosi na dataciju, trajanje postojanja naselja koje je potvrđeno nalazima keramike ali i utvrđivanje položaja kastela koji je morao biti zapadnije od nekropole, što je potvrđeno nalazima iz kasne antike.²²⁶ Trajanje naselja je prilično sigurno utvrđeno, jer je prisutan značajan broj komada keramike koji se mogu datirati u razdoblje od 1 – 4 st. po. Kr.²²⁷

Iz kasnoantičkog razdoblja dolazi puno veća količina pokretnih nalaza i naznake arhitekture, koji daju bolju sliku o životu u Kukiju i pokazuju važnost koju je on imao u tom turbulentnom vremenu.

²²³ Dizdar *et al.* 2003, 60; Ž. Tomičić, M. Dizdar, B. Šiljeg, H. Kalafatić, Kristina Jelinčić, K. Turkalj, J. Belaj, *Results of Rescue Archaeological Excavation at the Castle of the Dukes of Ilok in 2006*, *Annales Instituti Archaeologici III*, 2007, 14–15 (dalje u tekstu: Tomičić *et al.* 2007).

²²⁴ Dizdar *et al.* 2003, 60 – 61.

²²⁵ Dizdar *et al.* 2003, 60–62; Tomičić *et al.* 2007, 14–15.

²²⁶ Tomičić 2006, 135.

²²⁷ Jelinčić 2003, 81 - 82.

U jamama koje su bile ukopane u ranocarsku nekropulu, nađena je velika količina ulomaka keramike, stakla, opeke i građevinskog otpada. Pronađeni su i sitni nalazi od kojih su najzanimljiviji kasnoantički novci i lukovičasta fibula, koja bi mogla upućivati na vojni kontekst. Osim jama koje su bile ispunjene otpadnim i građevinskim materijalom, otkrivene su i konične jame koje se od otvora šire prema dnu, što ih karakterizira kao jame u kojima su se čuvale namirnice. Iz kasnoantičkog razdoblja potječu i prvi nalazi arhitekture antičkog Kukija. Na položaju gdje je bila ranocarska nekropola, pronadjeni su temelji zidova i temelji nekih drugih objekata koji su bili sagrađeni od propadnih materijala. Ovo su prvi nalazi takvog tipa koji se mogu povezati s civilnim naseljem koje je vjerojatno postojalo u okolici logora. Položaj tog naselja, koji stoji na ranocarskoj nekropoli, mogao bi upućivati da se tijekom kasne antike, kada je očito život u Kukiju bio najintenzivniji, naselje sa zapada proširilo u smjeru istoka.²²⁸

Ilok zahvaljujući svom iznimnom položaju ima dugu povijest naseljavanja od kamenog doba do danas. Arheološkim istraživanjima najviše se zna o prapovijesnom i ranonovjekovnom životu ovoga mjesta. Skromni nalazi iz antičkog razdoblja ne mogu prikazati cijelu sliku kao što bi to moglo napraviti sustavno iskopavanje, ali se mogu izvući važni podaci koji stvaraju okvir koji se uklapa u širu sliku dunavskog limesa u Hrvatskoj. Velika je važnost, koja zapravo ne čudi, da je na ovom prijelazu i položaju odakle se može nadzirati široko područje, postojala jedna od najranijih utvrda na dunavskom limesu u Hrvatskoj, čija nam je arhitektura nepoznata.

²²⁸ Jelinčić 2003, 82; Ž. Tomičić, M. Dizdar, B. Šiljeg D. Ložnjak Dizdar, *Ilok-Dvor knezova Iločkih, Rezultati istraživanja 2004*, Annales Instituti Archaeologici I, 2005, 11 (dalje u tekstu: Tomičić *et al.* 2005); Tomičić *et al.* 2009, 11 – 15.

14. 4. Osijek (Mursa)

Suvremeni grad Osijek nalazi se na desnoj obali Drave, 21 kilometar zapadno od ušća Drave u Dunav. Smješten je na uzvišenju u blizini Kopačkog Rita, močvarnog područja u kutu Drave i Dunava, čiji povoljan je položaj prepoznat još u prapovijesti. U današnjem Donjem gradu tijekom antike nalazila se rimska kolonija Mursa. S obzirom na to da je suvremeni Osijek izgrađen na ostacima antičke Murse, to uvelike otežava arheološka istraživanja i prikupljanje novih saznanja. O Mursi se ipak zna puno, ponajprije zahvaljući zaštitnim i sustavnim istraživanjima. To se pogotovo odnosi na rimsku vojsku jer je tijekom istraživanja otkriveno mnogo više nalaza nego na drugim lokalitetima, gdje iskopavanja nisu uopće provođena ili su izvedena u malom opsegu.

Rimska Mursa spominje se na mnogim antički kartama, zemljovidima, geografskim djelima i itinerarima. Smatra se da Mursa, kao većina toponima i hidronima, nije latinskog nego autohtonog podrijetla. Koristeći se izvorima i antičkim kartama, mikrolokaciju Murse prvi je utvrdio Matija Petar Katančić, koji je antičku koloniju smjestio na područje današnjeg Donjeg grada²²⁹.

Mursa svoj značaj duguje ponajviše svom iznimno povoljnom geografskom položaju. Nalazi se na uzvišenju uz Dravu, na najbližem mogućem prijelazu odakle se u smjeru jugoistoka i istoka nastavlja put prema Dunavu. Ova trasa prepoznata je još u prapovijesti, a posebnu važnost stekla je tijekom antike. Kroz Panoniju je prolazio put sa Zapada Carstva prema Istoku i obrnuto. Ukoliko je je s Istokom trebalo povezati Italiju, pogodniji je bio put uz Savu koji se nastavljao na put koji je vodio dolinom Morave, pa Dunavom od Beograda i dalje Savom. Za povezivanje sjevernih provincija i sjevernih dijelova Panonije, ključni putevi išli su uz obalu Dunava i dolinom Drave. Upravo zbog toga je iznimno važan položaj Murse, koji se nalazi na sjecištu i prirodnom položaju na tom putu. U antici su kroz Mursu prolazile dvije važne rimske prometnice, koje su arheološki i potvrđene. Prva je bila cesta koja je povezivala Ptuj i Singidun, odakle je krenula dalje na Istok. Ona je prolazila dolinom Drave i Mursa je bila jedna od postaja na tom putu. Druga je bila limitska cesta koja je povezivala vojne logore i gradove na dunavskom limesu. Zbog Kopačkog rita i njegovih močvara, cesta nije mogla pratiti Dunav i morala je biti izgrađena okolo i prijeći Dravu. Najbliži prijelaz odakle je cesta mogla nastaviti prema Dunavu bio je kod Murse, čime je ona postala jedna od važnih točaka na limesu.²³⁰

²²⁹ J. Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, VHAD 4, 1900, 21 (dalje u tekst Brunšmid 1900); Klemenc 1961, 17; S. Filipović i M. Sanader, *Mursa*, U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 161 – 162 (dalje u tekstu: Filipović i Sanader 2003).

²³⁰ S. Filipović, *Colonia Aelia Mursa*, U: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*, Pannonia II. Situla 42. Ljubljana, 2004, 162; Filipović i Sanader 2003, 161–162; Lj. Perinić Muratović, *Vojnički kultovi u Mursi*, VAMZ 36, 2004, naci (dalje u tekstu: Perinić Muratović 2004); Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta, Zagreb 2006, 198 – 199, s. v. *Osijek-antika* (S. Filipović) (dalje u tekstu: Filipović 2006);

Vjerojatno bi da ne postoji močvarno tlo u kutu ušća Drave u Dunav, antička Mursa izgubila dio važnosti koji joj je donosio ovaj prometni položaj.

Tijekom svog petostoljetnog života, Mursa je proživjela mnogo važnih povijesnih događaja i prošla mnoge faze razvoja, koje su ovdje iznesene samo ukratko.

Prije dolaska Rimljana, na području današnjeg Osijeka živjelo je panonsko pleme Andizeta i keltsko pleme Skordiska koje se nakon rimskog osvajanja s vremenom romaniziralo. Spajanjem keltskog opida, napuštenog vojnog logora i konventa rimskih građana, nastalo je rimsko naselje Mursa koje će se održati sve do 5. stoljeća.²³¹

Povijest rimske Murse počinje nešto ranije od drugih gradova u istočnoj Slavoniji. Prisutnost Rimljana u vojnom smislu može se pretpostaviti još prije Batonovog ustanka. Vrlo vjerojatno su Rimljani rano prepoznali važnost prijelaza plovnoj rijeci koja se ulijeva u Dunav. Prava okupacija prostora počela je nakon gušenja ustanka, što se može potvrditi nalazima rane sigilatne keramike. Ona je došla zajedno s vojnim postrojbama koje su već prije bile smještene južno od Drave, a nakon ustanka je uspostavljena prava vlast na tom području.²³²

Nakon pacifikacije, život u Mursi se nastavio. Naselje, vojni logor s kanabama i keltski opid su rasli, što se može i arheološki potvrditi brojnijim nalazima sigilatne keramike iz razdoblja Flavijevaca. Ovo nije neobičajeno s obzirom na to da u tom razdoblju počinje aktivnija gradnja i razvoj Panonije kao granične provincije.²³³ Za vladavine Trajana, počinje gradnja grada Murse, koji je vjerojatno nastao spajanjem postojećih naselja. Stanovništvo je dobilo rimsko građansko pravo, naselje je vjerojatno tada dobilo status municipija, kao i mnogi drugi gradovi diljem Panonije. Pri Trajanovoj podjeli provincije, Mursa je pripala Donjoj Panoniji.²³⁴

Najvažniji datum povijesti Murse sigurno je dodijeljivanje statusa kolonije, koje je gradu dao car Hadrijan. Stanovništvo je tom prigodom po običaju upisano u pleme Sergijevaca, a grad je dobio carev gentilicij i od onda je poznat kao *colonia Aelia Mursa*. Dokaz da se ovo dogodilo za vrijeme vladavine Hadrijana je posvetni natpis koji je zabilježio Matija Petar Katančić.²³⁵ On se nalazio vjerojatno u bazi kipa ili na javnoj zgradi, koju su u čast Hadrijana, svog osnivača, podigli Mursijci. Točan datum osnutka kolonije u literaturi se obično uzima za 133. g. po. Kr. , na temelju natpisa koji navodi da je Hadrijan naredio da *legio II Adiutrix*, točnije njezina veksilacija, obavi neki posao u Mursi. Moguće da se to dogodilo u svrhu proslave uzdizanja na status kolonije za koju je

Pinterović 1978, 113 i 115, M. Sanader, *Imago Provinciarum*, 2008, Zagreb, 104–109 (dalje u tekstu: Sanader 2008).²³¹ Klemenc 1961, 17; Pinterović 1978, 34 – 35 i 52; Filipović i Sanader 2003, 161; Filipović 2004, 158; Perinić Muratović 2004, 97; Filipović 2006, 198; Sanader 2008, 104 –109.

²³² Brunšmid 1900, 28; D. Gabler, *Das Donautal in augusteischer Zeit, Zur Frage der frühen Militärstationen, Carnuntum Jahrbuch, 2006*, 81-101; Klemenc 1961, 17; Bulat 1977, 72; Radman-Livaja 2012, 171.

²³³ Pinterović 1978, 36 – 37.

²³⁴ Pinterović 1978, 78; Filipović 2004, 157; Sanader 2008, 104–109.

²³⁵ *CIL III 3279 (=10260)*

spomenuta veksilacija trebala izgraditi neku građevinu.²³⁶ Unatoč tome što se ova tvrdnja u literaturi ustalila treba spomenuti i mogućnost da je kolonija osnovana nekoliko godina ranije. Danica Pinterović iznijela je pretpostavku o ranijem osnutku na temelju Ptolomejeve Geografije, pisane 125. – 129. g. po. Kr. , gdje se Mursa spominje kao kolonija. U prilog tome ide i činjenica da je Hadrijan posjetio Panoniju 124. g. po. Kr.²³⁷

Od Hadrijana do Markomanskih ratova u cijeloj Panoniji, pa tako i Mursi, traje prosperitetno razdoblje u kojemu se mnogo gradi i naselje se razvijaju. Kolonija Mursa bila je pravi rimski grad, pravokutnog oblika opasan dvostrukim zidinama s tri strane.²³⁸

Značajna cezura događa se za vrijeme Markomanskih ratova, kada su obje Panonije teško stradale. Štete nije bila pošteđena ni Mursa, što se može potvrditi i slojevima gorenja koji su otkriveni tijekom iskopavanja. Ova pojava nije neuobičajena i nalazi diljem gradova i utvrda u Panoniji koji su pretrpili štetu tijekom ovog sukoba.²³⁹

Razdoblje oporavka i novog prosperiteta je vladavina dinastije Severa, koji su bili iznimno naklonjeni vojsci i općenito panonskim provincijama.²⁴⁰

Nakon nemira u 3. stoljeću, posljedna prosperitetna faza gradnje u Mursi je od Dioklecijana do upada Gota 378. g. po. Kr. Nakon toga stanje u Panoniji se pogoršava, broj epigrafskih spomenika i intenzitet gradskog života se znatno smanjuje. Mursa je tijekom Dioklecijanove podjele potpala pod Panoniju Sekundu, što je možda smanjilo opseg razaranja kojega nisu bili pošteđeni gradovi Valerije, koja je ranije došla pod hunsku upravu. S 448. g. po. Kr. , kada Huni dolaze i na ovo područje, rimska vlast postaje nominalna. Život u Mursi se nastavio, ali s manjim intenzitetom nego ranije.²⁴¹

U Mursi je nađena velika količina nalaza vojnog karaktera koji značajno upotpunjuje sliku dunavskog limesa u Hrvatskoj. Razlog tomu je bolje stanje istraženosti rimskog grada koje je posljedično dalo puno podataka i o limesu. Brojni nalazi epigrafskih spomenika, tegula s pečatima postrojbi, vojna oprema i nalazi koji se indirektno mogu povezati s boravkom vojske, kao što je rano sigilatno posuđe, pokazuju da je Mursa igrala važnu ulogu na ovom dijelu granice. To se posebno odnosi na ranocarsko i kasnonatičko razdoblje.

Rimska vojna prisutnost u Mursi počela je vrlo rano u odnosu na ostatak Panonije. S obzirom da je neka vrsta prisutnosti južno od Drave postojala već nakon Panonskog rata koji je završio 11. g. pr. Kr. , moguće je da su Rimljani prepoznali važnost strateškog položaja prijelaza i da je neka rimska

²³⁶ Pinterović 1978, 54. Filipović 2004, 157; Filipović 2006, 198.

²³⁷ Pinterović 1978, 53.

²³⁸ Filipović i Sanader 2003, 160.

²³⁹ Bulat 1977, 70; Pinterović 1978, 60.

²⁴⁰ Pinterović 1978, 61; Filipović i Sanader 2003, 161; Filipović 2004, 157; Filipović 2006, 198.

²⁴¹ Pinterović 1978, 70– 72, Filipović i Sanader 2003, 161; Filipović 2004, 157; Filipović 2006, 198.

posada zauzela prijelaz kod starosjedilačkog opida još prije velikog Batonovg ustanka.²⁴² Jedini nalaz koji bi se mogao datirati prije i točno tijekom ustanka Batona je ostava novca, nađena u nekoj šumi između Valpova i Osijeka. U ostavi se nalazilo oko 200 kovanica, od kojih je 53 objavljeno. Zanimljivo je da su sadržavali kovanice od vremena prije Cezarove diktature do rane Augustove vladavine. Ova ostava gotovo sigurno je zakopana upravo za vrijeme nesigurnosti koje su uslijedile podizanjem ustanka. Moguće da je novac pripadao nekom rimskom trgovcu koji je zaglavio u vihoru rata, kao što nesretnu sudbinu mnogih Rimljana u Panoniji opisuju izvori.²⁴³

Ozbiljnija vojna prisutnost Rimljana u Mursi počinje nakon Batonovog ustanka, sigurno već u prvoj polovici 1. st. po. Kr. kada su arheološki zabilježene pomoćne postrojbe. Točan položaj gdje su te postrojbe mogle biti smještene je nepoznat. Tijekom svih arheoloških istraživanja na području Osijeka, još nisu pronađeni tragovi arhitekture koji bi mogli ukazivati na postojanje vojnog logora. Matija Petar Katančić je u svojim planovima antičke Murse smjestio logor s druge, lijeve obale Drave. Danica Pinterović s obzirom na veliku količinu nalaza smatra da su u Mursi postojala čak dva logora.²⁴⁴ Dok god se arheološki ne utvrdi gdje i koliko je na području Murse bilo vojnih logora, kao i to jesu li bili pomoćni ili legijski, svi arheološki podaci o identitetu rimskih vojnih postrojbi u Mursi dolaze od epigrafskih spomenika i pečata na opekama.

Rane rimske postrojbe koje su bile smještene u Mursi, mogu se arheološki potvrditi epigrafskim spomenicima koji ih spominju. Prve postrojbe u Mursi su bile smještene već u prvoj polovici 1. st. po. Kr. *Ala II Hispanorum Arvacorum*, vjerojatno je u Dalj otišla za Klaudijeve vladavine, a na njezino mjesto je došla *cohors II Alpinorum equitata*. Za potonju je uvriježeno da je u Mursu došla sredinom 1. st. po. Kr., dok se za alu smatra da je došla ranije, pa čak i za kasne Augustove ili već Tiberijeve vladavine. Ovaj rani smještaj rimskih postrojbi može se indirektno povezati i s nalazima rane rimske sigilatne keramike, koja je došla nakon okupacije, vjerojatno s vojskom.²⁴⁵

Za Flavijevaca, kada počinje gradnja limesa u pravom smislu, u Mursi je i dalje smještena *cohors II Alpinorum equitata*. Za Domicijanovih dačkih ratova događaju se u ovom dijelu Panonije mnoge promjene. Smatra se da je tada u blizini Murse, u Murselli, današnjim Petrijevcima, bio legijski logor. Ova hipoteza može se potvrditi ili opovrgnuti tek arheološkim istraživanjima.

U vrijeme Trajanovih dačkih ratova, kada se događaju velika premještanja i ratne operacije u Panoniji i Meziji, nalaz koji spominje vojnika kojemu je postrojba bila *legio X Gemina*, Verekunda,

²⁴² Filipović 2004, 157; Perinić Muratović 2004, 97; Filipović 2006, 198.

²⁴³ J. Brunšmid, *Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji*, VHAD 1, 1895 – 1896, 108 – 114; Pinterović 1978, 33.

²⁴⁴ Klemenc 1961, 18; Pinterović 1978, 106–107; Perinić Muratović 2004, 97.

²⁴⁵ D. Gabler, *Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten*, AAntHung 23, 1971, 91; Perinić Muratović 2004, 98; A. Tonc i S. Filipović, *Novi osvrt na ACO pehar iz Osijeka*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 2010, 512–513; Radman-Livaja 2012, 170.

u literaturi je često citiran kao dokaz da je između dva dačka rata kada je boravila u Panoniji, bila stacionirana u logoru u Mursi. Razlog za to bilo je prebacivanje težišta ratnih operacija južnije, jer je rimska vojska u osvajanje Dacije krenula iz Mezije, zbog čega bi već postojeći logor na tako važnom položaju bio logičan izbor.²⁴⁶ Zbog nedostatka dokaza o postojanju legijskog logora i s obzirom na to ova legija brojnim nalazima potvrđena u Akvinku, moguće je da ona nikada nije u cijelom sastavu smještena u Mursi. Vjerojatno je Verekund bio samo dio veksilacije koja je zbog odsutstva brojnih panonskih legija u Daciji, bila poslana da ojača strateški položaj kod Murse, gdje se već nalazila pomoćna postrojba.²⁴⁷

Nakon osvajanja Dacije, situacija u južnom dijelu Donje Panonije se poboljšala i većina vojske premješta se u novu provinciju ili na rijeku. S obzirom da je Carstvo bilo na vrhuncu, a granica sigurna, više nije bilo potrebe za značajnijim vojnim posadama u unutrašnjosti. Tada Mursu napušta pomoćna postrojba i legija ako je tamo bilo smještena.²⁴⁸

Vjerojatno u čast podizanja grada na status kolonije, 133. godine Hadrijan naručuje gradnju koju je izvela *legio II Adiutrix*. Vjerojatno je onda u Mursi boravila veksilacija te postrojbe, ali ne kao vojna posada.²⁴⁹

Iz vremena poslije Hadrijana, kada se broj i smještaj postrojbi ustaljuje, u Mursi postoje spomenici koji upućuju da su kroz nju prolazili veksilacije legija i beneficijari koji su vjerojatno išli nekim državnim poslom po granici. Iz nešto kasnijeg razdoblja neposredno prije Markomanskih ratova tri zavjetna spomenika koje su podigli beneficijari nekih postrojbi, od kojih je jedna *legio IV Flavia Felix*. Ovakvi zavjetni natpisi podizali su se po sretnom ispunjenju nekog zadatka, pa je vjerojatno da ne mogu poslužiti kao dokaz tome da je u Mursi boravila legija, nego da su oni kao službenici poslovno putovali i završili u Mursi.

Od 3. st. po. Kr. broj spomenika vojnog karaktera u Panonijama pa tako i u Mursi se smanjuje. Većina podataka dolazi iz povijesnih izvora koji. Iz njih je vidljivo da se na području Murse i dalje zbivali važni događaji za povijest cijelog Carstva. Tako je Galijen 260. g. po. Kr. kod Murse pobjedio uzurpatore Ingenuua i Regalijana. Iz tog razdoblja potječe rijedak nalaz, sarkofag Kvinta Valerija Severijana, koji je služio kao pretorijanac sredinom 3. st.²⁵⁰ Danica Pinterović smatra da je on možda poginuo upravo dok je bio pratnja caru u obračunu s uzurpatorima.²⁵¹

Ovom razdoblju nesigurnosti 3. stoljeća pripadaju i nalazi ostava iz Slavonije, koje su stanovnici

²⁴⁶ Klemenc1961, 19–20; Filipović i Sanader 2003,162; Filipović 2004, 157; Perinić Muratović 2004, 98.

²⁴⁷ Klemenc1961, 19; Pinterović 1978, 46.

²⁴⁸ Klemenc 1961, 19; Pinterovic 1978, 46; Perinić Muratović 2004, 99.

²⁴⁹ Pinterović 1978, 106.

²⁵⁰ Mócsy 1976, 206; Pinterović 1978, 85; Filipović i Sanader, 162; Radman–Livaja 2012, 181.

²⁵¹ Pinterovic 1978, 85–86.

zakopavali dok su u okolici trajale žestoke borbe protiv barbara i uzurpatora.²⁵² Najpoznatija bitka koja se odigrala kod Murse bila ona između Magnencija i Konstancija II. u kojoj je zbog velikih gubitaka u jednoj bici oslabljena obrambena moć cijelog Carstva (Zosim, II, 50.4 – 51.1).²⁵³

Notitia Dignitatum i opeke donose podatke da je u Mursi boravio prefekt dunavske flote, dok je *legio VI Herculia* također dopremala svoje proizvode.²⁵⁴

Nakon 441. g. po. Kr. kada je grad opustošen od strane Huna, Alana i Gota, grad se više nije oporavio a službena vojna prisutnost bila je gotova.

²⁵² Ibid. 87.

²⁵³ Zosimos, *Historia nova*, preveo L. Mendelssohn, Leipzig, 1887; Pinerović 1978, 90; Gračanin 2003, 21.

²⁵⁴ *Not. Dign. Occ.* XXXII.53

14. 5. Sotin (Cornacum)

Današnje selo Sotin nalazi se 10 km jugoistočno od Vukovara, na desnoj obali Dunava. Smješten je na lesnom povišenju koje se sa sjeverne strane strmo spušta i tako tvori visoku obalu Dunava. To je uobičajena geografska pojava od Iloka do Vukovara koja je bila jedan od uzroka zašto su ljudi tu birali mjesta za naseljavanje. Sotin je okružen i presječen surducima koji su bili pogodni za obranu, odjeljivanje naselja, pristup Dunavu, a u njima se nalaze i izvori vode.²⁵⁵

Na mjestu modernog Sotina u prapovijesti su zabilježeni brojni horizonti naseljavanja u svim metalnim razdobljima. U protopovijesti tu su živjeli Kelti Skordisci i zajednica Kornakata, koji su onomastički povezani s antičkim logorom i civilnim naseljem koje je nosilo ime *Cornacum*. Ono se razvilo na mjestu kasnoželjeznodnog i nastavilo kontinuitet života na tom području.²⁵⁶

Najranija zabilježena vojna postrojba u Kornaku je *ala I civium Romanorum* koja u njemu boravi 70. - 101. g. po. Kr. Njezin smještaj ne može se potvrditi izravnim epigrafskim nalazom nego samo nalazima ranocarske keramike i brojne konjaničke opreme. Nakon nje u Kornak 106. po. Kr. dolazi *cohors I Montanorum* i u njemu boravi vjerojatno do kraja Markomanskih ratova. Ova postrojba se spominje u vojnoj diplomi iz Sotina i njezin smještaj potvrđen je po kriptotopografskom načelu. Iznimno brojan građevinski materijal koji je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum milliaria equitata pia fidelis* i olovne plombe koje spominju ovu postrojbu, upućuje da je ona od 180. g. po. Kr. do u 3. stoljeće boravila u Kornaku. Iz kasnoantičkih izvora je poznato da su u Kornaku boravili *equites Dalmatae, cuneus equitum scutariorum i equites promoti*. Značajan materijal ostavila je i *legio VI Herculia*.

Položaj na kojemu se nalazio rimski vojni logor i odakle dolazi najveći broj nalaza antičkog razdoblja je Popino Brdo, u blizini katoličke crkve Sv. Djevice Marije Pomoćnice kršćana. To je uzvišeno mjesto na lesnom grebenu nepravilno pravokutnog oblika. Površina mu je oko 200 m × 100 m. Popino Brdo je sa sjeverne strane omeđeno strmom obalom Dunava, a sa istočne i južne dubokim surducima. Ovaj iznimno povoljan položaj koji omogućava laganu obranu odabran je kao mjesto gdje će biti utvrda na limesu.²⁵⁷

Prije 2008. godine, kada su započela probna arheološka istraživanja, kojima je svrha bila ispitati i

²⁵⁵ Ilkić 2005a, 28; Ilkić 2009, 162; <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57243>.

²⁵⁶ M. Dizdar, D. Ložnjak Dizdar, M. Ilkić, T. Leleković, *Sotin, terenski pregled 2008. g.*, Annales Instituti Archaeologici V, 2009, 122 (dalje u tekstu: Dizdar *et al.* 2009); M. Ilkić, *Arheološka topografija prapovijesnih naselja u Sotinu*, *Histria antiqua* 20, 2011, 227; M. Ilkić, *Arheološki dokazi kontinuiteta naseljenosti Sotina*, U: M. Hutinec, D. Ložnjak-Dizdar (ur.), *Arheološke spoznaje o Sotinu*, Vukovar, 2010, 12 (dalje u tekstu: Ilkić 2010); Radman-Livaja 2012, 176–177.

²⁵⁷ Bulat 1977, 80 ; Ilkić 2005, 28; lkić 2009, 162; Dizdar *et al.* 2009, 122; Radman Livaja 2012, 176–177; M. Ilkić, *Noviji nalazi rimskih opeka i crijepova s pečatima iz Sotina (Cornacum)*, *Histria antiqua* 22, 2013, 351 (dalje u tekstu: Ilkić 2013).

pronaći konture prapovijesnog horizonta, a posebno željeznodobnog naselja i nekropole, u Sotinu nije provedeno nijedno sustavno arheološko istraživanje. Posljedica toga je to da je topografija nalazišta bila relativno nepoznata.²⁵⁸ Antički lokalitet bio je poznat iz povijesnih izvora i ogromne količine slučajnih nalaza koji su izlazili na površinu uslijed poljoprivrednih radova. Njihov kvantitativni, ali još važnije kvalitativni karakter otkriva ogroman potencijal Kornaka kao važnog mjesta na dunavskom limesu.²⁵⁹

O najvažnijem dijelu Kornaka, logoru auxilijarnih postrojbi, zbog nedostatka arheoloških iskopavanja još uvijek se malo zna. Probna istraživanja provedena 2008. – 2011. godine nisu dala puno podataka o njemu. S položaja Popino Brdo, gdje je na temelju površinskih nalaza pretpostavljena njegova lokacija, nađen je velik broj građevinskog materijala. On upućuje na to da je ozbiljna građevinska djelatnost poduzeta nakon Markomanskih ratova, kada je infrastruktura izgrađena u trajnijem materijalu, opeki. Ovo je bila uobičajena praksa i u drugim dijelovima Panonije, kada krajem 2. i početkom 3. st. po. Kr. za severovske dinastije poduzeta značajna obnova svih utvrda. S obzirom na to da iz ranijih razdoblja nema nalaza koji bi upućivali na arhitekturu logora, a pristupnost vojske je potvrđena još od flavijevskog razdoblja, moguće je da je taj raniji logor bio izgrađen od propadljivijeg materijala ili tek treba biti arheološki istražen. Posljednja faza gradnje, također potvrđena površinskim nalazima građevinskog materijala, ponajviše opeka, stavlja se u razdoblje kasne antike. Pronađena značajna količina opeka koje je pečatirala *legio VI Herculia* ukazuje da je materijal koji je proizvodila ova legija u Panoniji Sekundi korištena za izgradnju utvrde i objekata u Kornaku.²⁶⁰

U Sotinu su pronađeni tragovi i privremenog rimskog logora, prvog takvog istraženog u sjevernoj Hrvatskoj. Taj logor nalazio se jugoistočno od auxilijarnog logora, blizu položaja Jaroši. Njegova arhitektura arheološki je potvrđena pronalaskom dvostrukog jarka tipa *fossa* ukupne dužine 16 metara i dubine 3 metra. Smjer pružanja jarka odredio je sjevernu i istočnu stranicu tog logora, a tijekom kasnijih istraživanja nije se uspjela pronaći i južna stranica, koja bi pripomogla u izračunavanju njegove površine.²⁶¹

Osim vojnih logora, u Kornaku je postojalo i civilno naselje. Pretpostavlja se da se je ono protezalo od Popinog Brda uz obalu Dunava na Vručku do položaja Ilkićev vinograd. Kasnije se proširilo na jugoistok gdje je tijekom probnih istraživanja pronađeno na položaju Jaroši. Pretpostavljena površina civilnog naselja omeđena ovim linijama u vremenu svoga najvećeg rasprostiranja bila je

²⁵⁸ Bulat 1977, 80 navodi da je manje zaštitno istraživanje izveo je Antun Dorn pri gradnji nogometnog igrališta; Sanader 2003b, 142 – 143.

²⁵⁹ Sanader 2003b, 142 – 143; Ilkić 2013, 353.

²⁶⁰ Fitz 1962, 69; Ilkić 2009, 161; Ilkić 2010, 13; Ilkić 2011, 228.

²⁶¹ D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, *Sotin, probna arheološka istraživanja 2010*, Annales Instituti Archaeologici VII, 2011, 10 (dalje u tekstu: Ložnjak Dizdar i Hutinec 2011); Ilkić 2013, 353.

dvostruko veća od augzilijarnog logora. Arhitektura civilnog naselja otkrivena je nalazima četiri jarka koji su vjerojatno stajali uz prometnice koje su vodile iz naselja što bi značilo da se radi o perifernom dijelu naselja. Pronađene su rimske jame koje su možda služile za čuvanje zaliha i otpadne jame u kojima je nađena keramika, kao i bunari. Od ostale arhitekture nađeni su ukopi čija točna funkcija nije poznata. Pretpostavlja se da su zbog relativno manjih dimenzija služili kao ograda parcele ili su tragovi drvene arhitekture. Potvrđene su dvije faze gradnje, ona iz 2. i početka 3. st. po. Kr. koji je presječen kanalima koji se datiraju u kasnoantičku fazu 4. stoljeća. Za razliku od augzilijarnog logora na kojemu je nađena ogromna količina građevinskog materijala, na civilnom naselju ta vrsta nalaza manjka. Razlog tomu mogao bi biti da je naselje bilo izgrađeno od drveta ili to da je istražen njegov periferni dio.²⁶²

U Sotinu su otkopani i dijelovi dvije antičke nekropole s ukupno 43 groba. Jedna se nalazila na jugoistoku uz periferiju naselja na položaju Jaroši s 35 grobova, a druga je na istoku, vjerojatno uz prometnicu koja je vodila tim smjerom iz naselja, gdje je nađeno ukupno 8 grobova. To su biritualne nekropole s paljevinskim i kosturnim ukopima. Jedan grob bio je tipa *bustum*. Prilozi u tim grobovima su prilično jednostavni predmeti: keramika, lampice, dijelovi nošnje i čavli. Nekropole se datiraju u 2. i početak 3. st. po. Kr.²⁶³

Sigilatna keramika pronadna u Sotinu je uglavnom iz istih radionica kao i u drugim panonskim središtima, ovisno o razdoblju. Najviše ima keramike iz rheinzabernskih i westendorfskih radionica, koje u Panoniji počinju imati monopol od druge polovice 2. st. po. Kr. do prve četvrtine 3. st. po. Kr. , što se poklapa s procvatom Panonije od vremena Severa, kada ona postaje bogato tržište. Malobrojni nalazi aretinske keramike mogli bi upućivati na ranu trgovinu ili osobnu imovinu rimskih vojnika koji su došli u ovaj dio Panonije prije nego što je počeo uvoz od vremena Flavijevaca.²⁶⁴

U nedostatku sustavnih istraživanja, okvirna slika antičkog horizonta i arhitekture može se izvući i podataka dobivenih probnim istraživanjima i skupljanjem površinskih nalaza. Najveće arheološko blago Sotina dolazi upravo od pokretnih nalaza koji otkrivaju da se radi o iznimnom lokalitetu koji bi uvelike upotpunio sliku dunavskog limesa u Hrvatskoj.

²⁶² D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, *Sotin-Jaroši, probna arheološka istraživanja 2009*, Annales Instituti Archaeologici VI, 2010, 7 (dalje u tekstu: Ložnjak Dizdar i Hutinec 2010); Ložnjak Dizdar i Hutinec 2011,10; D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, *Sotin – arheološka istraživanja 2012. godine*, Annales Instituti Archaeologici IX, 2013, 9 (dalje u tekstu: Ložnjak Dizdar i Hutinec 2013).

²⁶³ Ložnjak Dizdar i Hutinec 2010, 7; D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, *Sotin, probna arheološka istraživanja 2011. godine*, Annales Instituti Archaeologici VIII, 2012, 9; Ložnjak Dizdar i Hutinec 2013, 8 – 9.

²⁶⁴ M. Ilkić, T. Leleković, *Distribucija tere sigilate kao prilog poznavanju rimskog lokaliteta Cornacum*, U: G. Vrkljan Lipovac, I. Radić Rossi, B. Šiljeg (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru*. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija. Crikvenica, 23.-24. listopada 2008, Crikvenica 2011, 300 – 303.

14. 6. Kamenac (*Aureus Mons*)

Aureus Mons je mjesto koje se spominje u Noticiji, ali njegova točna ubikacija nije još posve razjašnjena. Ostaje pitanje radi li se o latinskom imenu za Bansko brdo ili utvrdu na limesu.²⁶⁵ Ono što je sigurno jest da se u blizini Kneževih Vinograda nalazi selo Kamenac u kojemu je potvrđeno postojanje rimskog sloja i ostaci arhitekture kastela.

Od vojnih postrojbi, poznato je samo da u mjestu *Aureus Mons* boravio prefekt, a s njim vjerojatno i *legio VI Herculia* ili barem njezina veksilacija.

Položaj gdje su bili smješteni naselje i kastel nalazi se na zapadnom dijelu sela u obliku manjeg uzvišenja. Tamo su još u 19. st. njemački arheolozi proveli iskopavanja i pri tome našli temelje zidova kastela zajedno s nekoliko grobova od opeke. Uz njih zabilježeni su i brojni pokretni nalazi koji uključuju opeku, keramiku i tegule. Tijekom Drugog svjetskog rata pod vodstvom mađarskih arheologa, otkopani su temelji neke građevine i šest grobova od opeka koji se na temelju novca datiraju u 4. st. po. Kr. Nalazi s tog iskopavanja završili su u pečujskom muzeju. Poslije više nije bilo istraživanja na ovom lokalitetu, osim manjih rekognosciranja kojima su se još do 1963. mogli vidjeti ostaci kastela i površinski nalazi koji dokazuju da se radi o ozbiljnom antičkom naselju.²⁶⁶

14. 7. Lug (*Albanum*)

Današnje selo Lug se nalazi na otprilike pola puta između Kneževih Vinograda i Osijeka, na povoljnom položaju kojim je u antici prolazila cesta od Akvinka do Murse. Tu se vjerojatno nalazio manji kasnoantički logor s posadom koja je zabilježena u Noticiji pod imenom *equites Dalmatae*.²⁶⁷ Jedino sustavno iskopavanje u Lugu vodili su mađarski arheolozi tijekom Drugog svjetskog rata, kada su na okruglom uzvišenju u središtu sela gdje se sada nalazi crkva, pronašli 26 kasnoantičkih grobova i sav materijal prenijeli u Pečuh. U blizini se nalazilo naselje i kastel, čije postojanje se naslućuje pronađenim građevinskim materijalom, ali i pokretnim nalazima: keramike, novca i epigrafskih spomenika. Svi pronađeni artefakti se datiraju u kasnu antiku na temelju pronađenog novca Dioklecijana, Maksimijana, Licinija i Konstantina.²⁶⁸

²⁶⁵ Sanader 2003b, 138, Sanader 2008, 105–109; M. Sanader, *O problemima topografije hrvatskog dijela dunavskog limesa na temelju novijih arheoloških istraživanja*, 228 – 220 (dalje u tekstu: Sanader 2010), U: I. Radman-Livaja, *Nalazi rimske vojne opreme iz Hrvatske*, Zagreb 2010.

²⁶⁶ Bulat 1977, 79; K. Minichreiter, *Kneževi Vinogradi, Dragojlov brijeg*, AP 28, 1989, 102 – 103 (dalje u tekstu: Minichreiter 1989a); Sanader 2003, Sanader 2008, 228 – 229; Radman Livaja 2012, 173.

²⁶⁷ Sanader 2003, 139; Sanader 2008, 105 – 109.

²⁶⁸ Bulat 1977, 79; Sanader 2008, 104; Sanader 2003, 139.

14. 8. Popovac (*Antianae*)

Mogućnost da je u Popovcu postojao rimski horizont prvi je zabilježio Matija Petar Katančić koji ga naziva *Quadriburgium* na temelju jednog pronađenog natpisa na opeki.

Rimsko naselje, a možda i logor, vjerojatno se nalazilo položaju Pogani, u sjeverozapadnom dijelu današnjeg sela. U Popovcu nikada nisu poduzeta sustavna arheološka istraživanja, a do nalaza se došlo tijekom građevinskih radova. Otkrivena arhitektura sastoji se od temelja kvadratnih građevina i zidova među kojima je bilo oslikane žbuke. Pronađeni su i grobovi s opekama na sljeme i brončani novci, koji nalaze mogu smjestiti kasnu antiku.²⁶⁹

Nekoliko epigrafskih spomenika potječe iz Popovca, od kojih se ističu žrtvenik Liberu i nadgrobni spomenik građanina iz Sopijana²⁷⁰. Jedini nalaz koji se vezuje za rimsku vojsku su dvije opeke koje su izradile *cohors III Alpinorum Antoniniana* i *cohors VII Breucorum Antoniniana*.

14. 9. Vardarac (*Donatianae*)

Položaj gdje se smatra da je postojao rimski logor nalazi se sjeverno od današnjeg sela Vardarac. Manja rekognosciranja utvrdila su postojanje arhitekture rimskog razdoblja. Na lokalitetu je nađena i veća količina artefakata, od kojih su najvažniji novci koji horizont datiraju u 4. st. po. Kr.²⁷¹

14. 10. Dragojlov Brijeg

Južno od Kneževih Vinograda nalazi se Dragojlov brijeg, položaj kojemu ime iz antike nije poznato. Tamo je vjerojatno postojao manji vojni logor pomoćne postrojbe, koji je nastao na mjestu gdje je u prapovijesti bilo halštatsko naselje. Mikrolokacija mjesta gdje se smatra da je taj logor bio je Jasenovac, lesna greda gdje je prije bila obala Dunava. U mjestu su još prije dolaska arheologa izlazili površinski nalazi, najčešće građevinski materijal.

Pod vodstvom Kornelije Minichreiter, 1987. provedena su manja iskopavanja koja su potvrdila da se na Dragojlovom brijegu nalazilo veće antičko naselje. Tijekom istraživanja otkrivene su arhitektonske strukture od pet prostorija s kanalizacijom i sačuvanim podovima. Uočene su dvije faze gradnje, s tim da je mlađa datirana u 4. i 5. stoljeće na temelju pronađenog novca. Malo dalje otkriveno je nekoliko rimskih i ranosrednjovjekovnih grobova koji su imali uobičajene grobne

²⁶⁹ Bulat 1977, 79 – 80; Minichreiter 1989b, 182.

²⁷⁰ *CIL* III, 03294 = *CIL* III, 10275 i *CIL* III, 03293

²⁷¹ Sanader 2003, 139; Sanader 2008, 105 –109; Radman Livaja 2012, 176.

priloge: keramiku, noževe, fibule i keramičke lampice. Svi ovi nalazi odnose se na pronađene ostatke civilnog naselja, dok se za logor pretpostavlja da je bio smješten nešto istočnije od njega.²⁷² Nalazi vojnog karaktera su tegula koja spominje kohortu i posvetna pločica kohorte iz principije koja je snažan dokaz da je na ovom mjestu možda boravila *cohors I Alpinorum pediata*.

14. 11. Dalj (Teutoburgium)

Na zavoju Dunava prema jugu oko Erdutske planine (iako se spominje i kao Daljska planina), smjestilo se moderno selo Dalj, na kojemu je u antici bio kastel Teutoburgij²⁷³.

Dalj i njegova okolica još su u 19. stoljeću prepoznat kao iznimno arheološki bogato područje u kojemu su pronađeni nalazi iz neolitika, brončanog i željeznodobnog razdoblja. Ovakvo bogatsvo ne čudi s obzirom da se Dalj nalazi na iznimno povoljnom geografskom položaju. Na mjestu gdje završava podravski prapovijesni put i ponovo počinje dunavski, na lesnoj terasi, ljudi su odavno prepoznali pogodno mjesto za naseljavanje.²⁷⁴

Prva potvrđena vojna postrojba koja je boravila u Dalju je *ala II Hispanorum Arvacorum*. Ona se spominje na dva epigrafska spomenika i nalazima ranocarskih kontramarki. Njezin smještaj u Teutoburgiju datira se 42. – 85. g. po. Kr. *ala I Praetoria civium Romanorum* zabilježena je na steli Marka Ulpija Supera i smatra se da je u Teutoburgiju boravila 117. – 200. g. po. Kr. Nju je od 200. g. po. Kr. do u 3. st. po. Kr. zamjenila *ala I civium Romanorum* koja se spominje na dva posvetna natpisa Mitri i Marsu, pronađenima u Dalju. Kasnoantički izvori navode su tamo u 4. st. po. Kr. boravile: *equites promoti cuneus, equitum Dalmatarum* i *legio VI Herculia*.

Rimski kastel Teutoburgij nalazio se uz obalu Dunava u Dalju, gdje su u 20. stoljeću izgrađene ciglane. Mikrolokacija za koju se pretpostavlja da je lokacija kastela je Skivina ciglana "Dunav". Osim moderne gradnje, lokalitet dodatno uništava i rijeka Dunav, koja na tom dijelu i pri manjem podizanju razine, odnosi lesni materijal s obale. U manje od pola stoljeća prije nego što je izgrađena ciglana, Dunav je odnio površinu u dužini od pedeset metara.²⁷⁵

Pri takvim odronima tla i plavljenjima Dunava, u profilima bi se mogli razaznati dijelovi arhitekture rimskog kastela, a s njima bi na površinu također izlazili grobovi, ostaci jaraka, kameni spomenici i

²⁷² Bulat 1960, 14–15; Minichreiter 1989, 102–103; K. Minichreiter, *Prilog poznavanju kasnoantičke arhitekture na području Slavonije i Baranje*, Lihnid 7, 1989, 182 (dalje u tekstu Minichreiter 1989b).

²⁷³ Na tabuli Peutingeriani kastel je upisan pod imenom *Tittoburgium*, što je vjerojatno iskvaren oblik antičkog imena, D. Pinterović, *OZ* 4, 20.

²⁷⁴ Klemenc 1961, 19 – 20, Sanader 2010, 230; *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb 2006, 112 – 113, s. v. *Dalj* (J. Šimić), 112–113 (dalje u tekstu: Šimić 2010).

²⁷⁵ Bulat 1977, 77; Sanader 2003b, 141; Sanader 2008, 107–108; Sanader 2010, 230.

pokretni nalazi. Upravo na ovaj način se najviše saznalo o rimskom horizontu u Dalju, zbog ogromne količine površinskih nalaza koji su pronađeni pri građevinskim radovima, ali i skupljeni od mještana.²⁷⁶

Sustavna arheološka istraživanja kojima bi se došlo do više podataka o rimskom kastelu Teutoburgiju nisu nikada provedena. Tijekom gradnje ciglana nalazi su skupljeni, a jedina iskopavanja pod vodstvom Muzeja Slavonije nisu dala puno odgovora o arhitekturi logora. Tijekom 1964. provedena su manja sondiranja na zapadnom kraju položaja gdje se smatralo da se nalazio kastel, ali čini se da se pri tom naišlo na kranji rub ili čak van njegovog perimetra, jer nisu pronađeni znakovi arhitekture. Malo bolji rezultati su pronađeni zapadno od ciglane gdje je s površine prikupljena znatna količina građevinskog materijala. Pretpostavka je da bi na tom dijelu mogao još biti sačuvan dio kastela.²⁷⁷

Drugo istraživanje provedeno je 1974. pod vodstvom Mirka Bulata, koji je otkopao tri manje sonde. U dvije sonde nije nađeno ništa dok je u drugoj od arhitekture pronađeno vatrište i rimskodobna jama. Pokretni nalazi bili su tipični sadržaj jama: keramika, sigilatna keramika, čavli, komadi stakla i dijelovi svjetiljki.²⁷⁸

Nasuprot skromnim nalazima koji su otkriveni pri ovim istraživanjima, kvaliteta i kvantiteta nalaza koji su na području Dalja skupljeni kao slučajni nalaz je impresivna. Brojni nalazi novca, keramike i kostura ukazuju da se ovdje nalazio veliki kastel, naselje i nekropola gdje su se stanovnici pokapali. Iz Dalja potječu i brojni nalazi kipića raznih božanstava, izrađenih od terakote i čak bronce, od kojih se ističe odlično izrađena posuda koja ima oblik poprsja boga Pana.²⁷⁹

Posebnu skupinu daljskih nalaza čine artefakti vojnog karaktera, koji dodatno ističu važnu ulogu koju je imao kao utvrda augzilijskih postrojbi. U Dalju je pronađena velika količina nalaza vojne opreme, posebno konjaničke, što se poklapa s mišljenjem da su u Teutoburgiju bile smještene ale. Orme, dijelovi kaciga i posebno paradne maske, znak su da u kastelu boravile brojne konjaničke posade. Osim vojne opreme, koja nedvojbeno dokazuje prisutnost vojske, brojni epigrafski nalazi više govore o tome koje postrojbe su u njemu bile smještene.²⁸⁰

Nadgrobni spomenici ukazuju na to da su u Teutoburgiju bile smještene sveukupno četiri ale i kasnoantički odredi konjanika koji se spominju u Noticiji.²⁸¹

Kastel u Dalju imao je važnu ulogu u obrani dunavskog limesa, što je potvrđeno time da je gotovo konstantno od 1. stoljeća imao vojnu posadu. Nakon osvajanja Dacije njegova važnost vjerojatno je

²⁷⁶ Bulat 1977, 77; Klemenc 1961, 20; Sanader 2010, 230.

²⁷⁷ Bulat 1977 78–79.

²⁷⁸ Bulat 1977, 79.

²⁷⁹ Ibid. 20.

²⁸⁰ Sanader 2010, 230.

²⁸¹ *Not. Dign. Occ.* XXXII.23, 30, 47.

djelomično opala, ali je ipak u njemu zadržana konjanička postrojba.²⁸²

Moderna gradnja i slabi rezultati malobrojnih arheoloških istraživanja na prvi pogled umanjuju arheološku vrijednost koju bi mogla imati buduća iskopavanja kastela na području Dalja. Nasuprot tome, ogromna količina vojnog oružja i bogata epigrafska baština, dali su dosta dobru sliku tko je i kada bio smješten u ovoj utvrdi na limesu. Ova slika mogla bi se dodatno upotpuniti novim iskopavanjima kojima bi zasigurno na vidjelo izašlo još atraktivnih nalaza, pogotovo što se tiče vojne opreme, čija kvaliteta i broj bi se mogli usporediti samo sa Siskom i Sotinom.

14. 12. Petrijevcu (Mursella)

Selo Petrijevcu nalazi se 10 kilometara uzvodno Dravom od Osijeka. Smatra se da je tamo u antici postojao municipij *Mursa minor*, kasnije antička *Mursella*.

Kao i mnoge druge već spomenute lokalitete, Murselu je prvi ubicirao Matija Petar Katančić i smjestio ju u današnje Petrijevice. Rimski sloj potvrđen je na položajima Dalagaj, Čerine i Kraljevo brdo. Smatra se da je na potonjem bio smješten rimski vojni logor koji se nalazio na sjevernoj strani sela i danas je uništen zbog rada ciglane.²⁸³

Arheološka iskopavanja nisu provedena, a na tragove arhitekture ukazuju površinski nalazi opeka i rastresenog građevinskog materijala na položajima Dalagaj i Čerine.²⁸⁴

O ovom naselju i kastelu se ne zna puno, a u znanstvenoj literaturi je posebno mjesto dobilo zbog pretpostavke da je u Murseli na prijelazu s 1. na 2. st. po. Kr. postojao rimski legijski logor. Ova tvrdnja temelji se na jednom nalazu opeke koja ima pečat postrojbe *legio XIV Gemina Martia Victrix*. Ta opeka potaknula je znanstvenike da smjeste logor ove legije na područje Mursele. S obzirom na to da između Akvinka i Singiduna nije postojao legijski logor, a *legio XXI Rapax* je tijekom Domicijanovih ratova s Dačanima uništena, Mursela se čini kao dobar položaj gdje je ona mogla biti smještena s obzirom da se front približio južnoj Panoniji. Smatra se da je u Murseli prije toga boravila upravo *legio XXI Rapax* koju je nakon uništenja zamjenila *legio XIV Gemina*. Mišljenja eminentnih stručnjaka i pretpostavku potkrijepljenu povijesnim okolnostima koji taj razvoj događaja čine uvjerljivim suprotstavljena su činjenici da tijekom rekognosciranja nikakvi dokazi koji bi upućivali na postojanje logora nisu pronađeni.²⁸⁵

S obzirom na stanje istraženosti pitanje legijskog logora u kojemu su možda boravile čak tri legije u vremenskim razmacima ostaje otvoreno. U svakom slučaju bi arheološko istraživanje utvrdilo radi

²⁸² Klemenc 1961, 20.

²⁸³ Bulat 1977, 79; Pinterovic 1978,106; Sanader 2003a, 466; Sanader 2008, 99.

²⁸⁴ Bulat 1977, 79; Pinterović 1978, 106.

²⁸⁵ Bulat 1977, 79; Fitz 1980: 125–140; Sanader 2003a, 466; Sanader 2003b; 140; Sanader 2008, 99–100.

li se o legijskom logoru i je li on uopće bio smješten u Murseli ili je njegov položaj možda bio u Mursi, čiji položaj je možda bio povoljniji za smještaj legije.²⁸⁶

²⁸⁶ Pinterović 1978, 106; Sanader 2003a, 466.

Zaključak

Rimska vojska bila je jedan od važnijih širitelja tekovina rimske kulture. Svojim osvajanjima proširila je zapadni civilizacijski krug preko pola Europe. On se širio i dalje od službenih granica države koju je čuvala. Dio te granice, limesa, nalazio se i na području današnje istočne Hrvatske gdje je rimska vojska odigrala jednu od glavnih uloga u razvoju i povijesti ovih područja.

Rimska država počela se zanimati za područje sjeverozapadnog Ilirika, koji će kasnije postati rimska provincija Panonija u 2. st. pr. Kr. Tri su razloga za to. Najvažniji je bio put koji je dolinom Save vodio u istočne provincije Carstva, ali i Italiju u koju se njime moglo brzo doći. Ovaj put direktno je povezan i s drugim razlogom, a to je rimska politika prema makedonskoj i dačkoj državi, jedinim političkim tvorevinama koje su mogle ugroziti Rim. Posljednji razlog bilo je otkriće značajnih rudnih bogatstava u Noriku. Rimljani su zbog osiguranja tog područja koje je bilo povezano s Jantarnim putem morali vojno djelovati protiv naroda koji su živjeli u sjeverozapadnom Iliriku. To su bile uglavnom još uvijek kaznene ekspedicije i ne mogu se karakterizirati kao pokušaji osvajanja. U tom razdoblju (2. st. pr. Kr.) povijesni izvori navode rimske intervencije u kojima su dva puta neuspješno opsjeli Segestiku.

Prvo ozbiljno djelovanje s ciljem osvajanja područja Ilirika koji će kasnije postati Panonija dogodilo se 35. g. pr. Kr. kada je Oktavijan tijekom građanskog rata zauzeo Segestiku. To je ujedno i službeni početak rimske prisutnosti na ovom području. Nakon Panonskog rata (12. g. pr. Kr. - 9/8. g. pr. Kr.) Rimljani su uspostavili ozbiljniju vlast i utjecaj u međurječju. Tada su vjerojatno došli i do obala Dunava južno od ušća Drave. Konačno osvajanje i pacifikacija događaju se nakon Batonovog ustanka. Rimska pobjeda je konačna, a nedugo nakon toga osniva se i provincija Panonija koja službeno postaje dio Rimskog Carstva.

U ovom ranom razdoblju rimske vlasti u Panoniji, koju su obilježili vladari julijevske i klauđijske dinastije August i Tiberije, rimska vojna prisutnost na ovom području bila je skromna. Razlog tomu je najvećim dijelom diplomatska politika na koju su se oslanjali ti vladari. Ona se temeljila na sporazumima, kupovanju mira i posredovanju između barbarskih plemena kako bi se izbjegli ratovi. Unatoč tome, neke postrojbe koje su služile kao predstraža vjerojatno su postojale, a mogu se potvrditi pomoćne postrojbe koje su bile smještene u blizini.

U Hrvatskoj je iz tog razdoblja arheološki potvrđena samo jedna postrojba koja je boravila u Mursi. To je *ala II Hispanorum Arvacorum* koja se spominje na jednom nadgrobnom spomeniku Sveitrija Nigera. Indirektno na boravak vojske u tom ranom razdoblju upućuju nalazi rane sigilatne keramike iz Murse.

Za vladavine kasnijih julijevske i klauđijske vladara, od Klaudija do Nerona, počinju postepene

promjene u rimskoj politici prema granici. Diplomacija još uvijek igra glavnu ulogu, ali mogu se primjetiti i prvi ozbiljniji pokušaji prelaska vojske na rijeku koja je proglašena granicom. Na to manje upućuju skromni ostaci arhitekture, a više indirektni dokazi kao što su epigrafski nalazi, keramika i novac. Tada je potvrđeno i prvo ozbiljnije regrutiranje panonskog stanovništva u pomoćne postrojbe.

Na području hrvatskog dijela granice na Dunavu u vrijeme kasne julijevske-klaudijeve dinastije arheološki se može potvrditi smještaj dvije postrojbe. U Mursi je boravila *cohors II Alpinorum equitata*, koju spominje nadgrobni spomenik Velagena Ulatija kojega su podigli njegovi suborci, Prim i Longin. Indirektno boravak ove postrojbe u Mursi potvrđuje to da je u isto vrijeme u Dalj došla *ala II Hispanorum Arvacorum*. Ona je potvrđena nalazom dva spomenika koje su podigli veteran i nepoznati vojnik te postrojbe, kao i kontramarkom na novcu koja spominju tu alu.

Za vrijeme flavijeve dinastije počinje organizirana okupacija granice na rijeci, premještanje vojnih postrojbi i gradnja stalnih logora. Rimski državnik nakon teških ratova sa Sarmatima i Dačanima napušta diplomaciju kao glavni način održavanja mira.

Na hrvatskom dijelu dunavskog limesa borave *cohors II Alpinorum* u Mursi i *ala II Hispanorum Arvacorum* u Dalju (do 85. g. po. Kr.). U Kornak, današnji Sotin dolazi *ala I civium Romanorum*. Postrojba koja je boravila u Kornaku u to vrijeme indirektno je potvrđena nalazima keramike i vojne opreme. Epigrafski dokazi koji bi mogli imenovati postrojbu nedostaju, ali je u literaturi ipak uvriježeno da je upravo *ala I civium Romanorum* za Flavijevaca boravila u Kornaku.

Trajanovu vladavinu obilježio je nastavak razvoja limesa kao političke i infrastrukturne tvorevine. Tijekom njegovih ratova protiv Dačana kroz Panoniju je prošao veliki broj vojnih postrojbi koje su ostavile svoj trag u arheološkom materijalu. Osim vojnog, Trajan je izvršio i upravni preustroj panonskog područja. Provincija je podijeljena na Gornju (*Pannonia Superior*) i Donju (*Pannonia Inferior*). Potonjoj je pripalo i područje koje danas obuhvaća i Republika Hrvatska, na kojemu su u tom razdoblju zabilježene tri postrojbe. U Mursi je boravila *cohors II Alpinorum equitata*. U Teutoburgij je 117. g. po. Kr. došla *ala I praetoria civium Romanorum* koja se spominje na nadgrobnom spomeniku Marka Ulpija Supera i vojnoj diplomi nađenoj u Sotinu. U Kornaku je *ala I civium Romanorum* je zamjenila *cohors I Montanorum*. Ona je smještena u Kornak na temelju kriptotopografskog načela navođenja postrojbi na vojnim diplomama, koje odgovara tome da je tada tamo boravila.

Od Hadrijana do kraja Markomanskih ratova u Panonijama je mirno i traje razdoblje ekonomskog, društvenog i kulturnog prosperiteta. Limes je infrastrukturno dovršen, a legije su smještene u logorima u kojima će se zadržati do kasne antike.

Na dunavskom limesu u današnjoj Hrvatskoj borave tri pomoćne postrojbe. To su *ala I praetoria*

civium Romanorum u Teutoburgiju, *cohors I Montanorum* u Kornaku i od 157. g. po. Kr. *cohors II Augusta Thracum equitata* u današnjoj Batini, koja se u antici zvala *Ad Militare*. *Cohors II Augusta Thracum equitata* je potvrđena samo na temelju kriptopografskog načela navođenja vojnih postrojbi na diplomama. U ovom razdoblju je sigurno potvrđeno i da je u Mursi boravila veksilacija posade iz Akvinka, koju je činila *legio II Adiutrix*. Ona je zabilježena na jednom natpisu koji navodi da je car Hadrijan dao toj postrojbi obaviti neku gradnju, vjerojatno u čast podizanja naselja na rang kolonije. Vladavina Marka Aurelija u Panoniji su obilježili Markomanski ratovi. Oni su prekinuli prosperitetno razdoblje i donijeli teško stradanje stanovništva i razaranje prostora. Nakon tih ratova, događa se značajna građevinska djelatnost i obnova razorenih utvrda u kamenu. Zbog teških gubitaka koje su doživjeli germanski narodi, težište pritiska na granicu prebacuje s Gornje na Donju Panoniju. U obje provincije se povećava broj postrojbi koje u njima borave.

Na hrvatskom dijelu dunavskog limesa, *Ad Militare* je logor u kojemu je *cohors II Augusta Thracum equitata*, u Teutoburgiju je *ala I praetoria civium Romanorum*, a u Kornaku *cohors I Montanorum*. U Kukiju, današnjem Iloku, na temelju kriptotografskog načela navođenja vojnih postrojbi i nadgrobnog spomenika veterana Marka Aurelija Serena, smatra se da je boravila *cohors I Lusitanorum*.

Severovska dinastija i 3. stoljeće snažno su obilježili Panonije i granicu na limesu. U ovom razdoblju panonska vojska postala je najvažnija politička snaga koja je vojnim putem postavljala i smjenjivala careve. Septimije Sever bio je prvi od njih kada je uz pomoć panonskih legija pobijedio druge samoproglashene careve i preuzeo vlast. Od tada je vojska postala ključan faktor u rimskoj unutarnjoj politici. Tijekom teških vremena za rimsku državu u 3. stoljeću, barbari su često upadali i razarali diljem Panonija. Prvi koji je to doživio bio je car Karakala, koji je ipak uspješno uspio obraniti Carstvo te je poduzeo značajnu obnovu utvrda. On je prepoznao važnost koju je dobila Donja Panonija u svjetlu novih prilika i izvršio novu administrativnu podjelu. Tako je Brigecij postao dio Donje Panonije i broj vojnika se time u Panonijama zamjenio. Novi problemi i ratovi počeli su za Galijena koji je odlučio provesti upravne reforme kako bi oslabio političku moć panonske vojske. On je započeo i reformu vojske na statičnu i mobilnu, koju će do kraja provesti Konstantin.

Bolje prilike za Panonije nastupaju za tetrahije, kada se uspješnim ratovima i boljom ekonomskom situacijom stanje smiruje i poduzima značajna obnova infrastrukture. Za Dioklecijana se dogodila i posljednja administrativna promjena u Panonijama. Gornja Panonija podijeljena je na Primu i Saviju, a Donja na Valeriju i Sekundu. U Panoniju Sekundu potpao je i hrvatski dio dunavskog limesa, na kojemu su za Severa i u 3. stoljeću potvrđeno ukupno pet postrojbi i jedna za koju postoje snažni dokazi.

Najsjeverniji logor bio je *Ad Militare*, gdje boravila *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*. Ona se spominje na građevinskom materijalu pronađenom u Batini i korelacijama s drugim mogućim logorima, gdje su s većom sigurnošću potvrđene druge postrojbe.

Na mjestu koje se u antici vjerojatno zvalo *Aureus Mons*, a danas se nalazi u blizini sela Kamenac, nalaz zavjetne pločice koja pripada vojnom znakovlju, mogao bi upućivati da je tamo bila smještena *cohors I Alpinorum peditata*. Ovu pretpostavku otežavaju činjenice da se radi o slučajnom nalazu bez jasnog arheološkog konteksta kao i već uvriježeno mišljenje da je ta kohorta boravila u Altinu.

U Teutoburgiju je do 200. g. po. Kr. bila *ala I Pretoria civium Romanorum*.

Tada ju je zamjenila *ala I civium Romanorum*. Ona se spominje na zavjetnom natpisu veterana Veturija Dubitata. Drugi natpis iz Batine vjerojatno se odnosi na tu istu postrojbu s obzirom da se datira u vrijeme kada je njezin boravak tamo pretpostavljen.

U Kornaku je logor imala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*. Ova postrojba u Sotinu je ostavila velik broj pečatiranih opeka i tegula, za koje se prije mislilo da je izradila *cohors II Aurelia Dardanorum Antoniniana*. Ovo mišljenje je prevladavalo dok na jednom natpisu iz Dalja nije uočeno da spominje i time potvrđuje da je na ovom području boravila upravo *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*.

U Kukiju je bila smještena *cohors I Lusitanorum*.

Posljednje razdoblje rimske države na Zapadu u ovom radu obučava 4. stoljeće i propast rimske uprave u Panonijama. Iako je za Konstantina bilo mirno, njegovi nasljednici vode teške vanjske i unutarnje ratove protiv barbara i uzurpatora, od kojih su mnogi bili upravo iz Panonije. Tada su se dogodile i glasovite bitke koje su iscrpile ljudske resurse Carstva. Najpoznatija je svakako bitka kod Murse 351. g. po. Kr. u kojoj je Konstancije II. pobedio uzurpatora Magnencija. Konstanin je završio i preustroj vojnih postrojbi koje su započete za Galijena. Vojska je podijeljena na graničnu koju su činili *limitanei*, i pokretnu koja je boravila unutar Carstva i putovala po potrebi, *comitatenses*. Za Valentinijanske dinastije događa se posljednja značajna obnova utvrda na limesu, ali nakon katastrofe 379. g. po. Kr. kod Hadrijanopola, Carstvo gubi svaku moć da djeluje ofenzivno i počinje zadnja faza propadanja. Od sredine 5. stoljeća, nominalna vlast u Panonijama gotovo više i ne postoji, a zajedno s njom prestaje i prisutnost vojske koja je trajno obilježila povijest ovih prostora.

Najvažniji izvor za poznavanje vojske u ovom razdoblju je *Notita Dignitatum*, popis postrojbi i činova s kraja 4. i početka 5. st. pr. Kr. Vrijednost ovog dokumenta je ponajviše što u ovom mračnom razdoblju kada epigrafski spomenici više i ne postoje, on jedini daje okvirnu sliku vojne prisutnosti na limesu.

Iz nje tako saznajemo da je logor *Ad Militare* imao konjaničku posadu koju su činili *equites*

Flavianenses.

Ad Novas, današnji Zmajevac je bio logor u kojemu su boravili *equites Dalmatae* i *auxilia Novensia*.

Aureus Mons je logor gdje je *legio VI Herculia* imala svoju veksilaciju.

Albanum, koji se nalazi na mjestu današnjeg sela Lug, bio je logor u kojemu su boravili *equites Dalmatae*.

Mursa je u ovom razdoblju nakon tri stoljeća opet dobila na vojnoj važnosti i tamo je *legio VI Herculia* smjestila svoju veksilaciju, a luku je imala i riječna flota, *classis Histrica*.

Teutoburgij je bio logor za tri postrojbe. *Legio VI Herculia* je tamo imala svoju veksilaciju, a logor su imale i pomoćne postrojbe *equites promoti* i *cuneus equitum Dalmatarum*.

Kornak se spominje kao logor u kojemu su bili *equites Dalmatae*, *cuneus equitum scutariorum* i *equites promoti*.

Na dunavskom limesu u Hrvatskoj arheološki dokazi spominju još neke postrojbe čiji se boravak ne može s potpunom sigurnošću utvrditi. Radi se o legijama koje su boravile u blizini i čiji je materijal vjerojatno trgovinom došao do ovog područja.

Legio X Gemina zabilježena je na nadgrobnom natpisu Gaja Julija Verekunda i četiri opeke, dvije iz Osijeka i dvije iz Cerića. Kontekst kretanja ove legije i analogija s drugim nalazima mogla bi upućivati da je veksilacije ove postrojbe kratko boravila u Mursi.

Legio XIV Gemina Martia Victrix na dunavskom limesu u Hrvatskoj spominje se na jednoj opeki iz Petrijevacu, koja je potaknula eminentne stručnjake da ju tijekom Domicijanovih Dačkih ratova smjeste u Mursellu. Ovo pitanje je još uvijek otvoreno i samo nova istraživanja će dati konačan odgovor. S kraja 2. i početka 3. stoljeća potječe natpis iz Osijeka koji spominje ovu postrojbu i tri vojnika koji su u njoj služili, što bi moglo značiti da je barem veksilacija kratko boravila u Mursi.

Legio VI Herculeia prema podacima koje daje *Notita Dignitatum*, svoje veksilacije razmjestila je u Teutoburgij, *Aureus Mons* i Mursu. Kornak iz kojega potječe ogroman broj građevinskog materijala ne spominje se kao mogući logor.

Legio II Adiutrix ostavila je velik broj komada građevinskog materijala i značajan broj epigrafskih spomenika. S obzirom da se radi o legiji koja je najduže boravila u Donjoj Panoniji ne čudi da se njezini proizvodi nalaze diljem provincije i ne znače da je ona boravila tamo gdje je taj materijal nađen. Ipak, jedan natpis iz Osijeka dobar je dokaz da je barem veksilacija boravila u Mursi kada je Hadrijan naručio neku gradnju.

Legio I Noricum, *legio V Macedonica*, *legio II Italica*, *legio VII Claudia Pia Fidelis*, *cohors VII Breucorum* i *cohors III Alpinorum* postrojbe su čiji je smještaj s velikom sigurnošću potvrđen na drugim mjestima i čiji je materijal došao na dunavski limes u Hrvatskoj trgovinom.

Logori koji su bili smješteni na hrvatskom dijelu dunavskog limesa bili su, od sjevera prema jugu, *Ad Militare* (Batina), *Ad Novas* (Zmajevac), *Aureus Mons* (Kamenac), Dragojlov Brijeg, Lug (*Albanum*), Popovac (*Antianae*), Vardarac (*Donatiana*), Mursella (Petrijevc), Mursa (*Osijek*), Teutoburgij (Dalj), Kornak (Sotin) i Kukij (Ilok).

Ad Militare spominje *Notitia Dignitatum* kao logor gdje su bile smještene postrojbe u kasnoj antici. Arheološka istraživanja utvrdila su obrise arhitekture ranijeg logora, a geofizička istraživanja pronašla su strukture za koje se smatra da pripadaju pretoriji i principiji. Nova probna iskopavanja utvrdila su postojanje privremenog logora, a pokretni materijal osnutak smješta već u 1. st. po. Kr.

Ad Novas stajao je na mjestu današnjeg Zmajevca, točnije na položaju Varheđ. Logor spominje i *Notitia Dignitatum*. Obrisi logora više nisu vidljivi, a probna iskopavanja otkrila su obrambeni jarak. Osnutak logora stavlja se u 2. st. po. Kr., ali nalazi novca Klaudija mogli bi pomaknuti tu dataciju u 1. st. U Zmajevcu na položaju Mocolas otkrivena je i velika kasnoantička nekropola.

Alma Mons spominje *Notitia Dignitatum*, a malobrojna arheološka zaštitna istraživanja otkrila su ostatke zidova logora.

Dragojlov Brijeg, čije ime iz antike nije poznato, u jednom arheološkom istraživanju dao je malo podataka o civilnom naselju iz kasne antike. Pronađena je struktura od pet prostorija i kanalizacijskim sustavom. Nikakva arhitektura koja bi upućivala na logor nije pronađena.

Albanum, danas selo Lug, spominje kao logor *Notitia Dignitatum*. Arheološki nalazi koji bi mogli upućivati na njega čini građevinski materijal.

Antianae, vjerojatno danas selo Popovac, točnije položaj Pojani, nikada nije bio sustavno istraživano. Rimski sloj potvrđen je skromnim nalazima arhitekture koji su bili ukrašeni oslikanom žbukom.

Mursella, danas Petrijevc uzvodno od Osijeka, u literaturi se smatra da je bio legijski logor. Za to nisu pronađeni arheološki dokazi osim jedne opeke s pečatom legije i rastreseni građevinski materijal. Vjerojatno samo arheološka istraživanja mogu dati odgovor na to pitanje.

Mursa je sigurno bila najvažnija urbana struktura na hrvatskom dijelu dunavskog limesa iz kojega potječe najveća količina nalaza. Unatoč brojim epigrafskim spomenicima, keramici i drugim pokretnim nalazima, arheološka iskopavanja nisu dala nikakve podatke o arhitekturi vojnog logora koji je u Mursi vjerojatno postojao još od prve polovice 1. st.

Teutoburgij, današnje selo Dalj *Notitia Dignitatum* spominje kao logor u kasnoj antici, iako je on sigurno postojao još od Klaudijevog razdoblja. S obzriom da je moderna gradnja sjela na mjesto gdje se pretpostavlja da je bio logor, o njegovoj arhitekturi se malo zna. Tijekom malobrojnih istraživanja saznalo se malo i pronađen je samo građevinski materijal. Na ogromnu važnost Teutoburgija kao vojnog središta upućuju brojni nalazi vojne opreme i epigrafski spomenici.

Kornak, koji se nalazio na položaju Popino Brdo u Sotinu, po količini i vrijednosti nalaza, sigurno

je bio važna lokacija na limesu. U novije vrijeme su poduzeta probna istraživanja koja su upotpunila sliku Kornaka koja se do sada temeljila na bogatim slučajnim nalazima. Pronađena je velika količina opeka s pečatima postrojbi, vojna oprema i epigrafski spomenici. Od arhitekture nađeni su jarci privremenog vojnog logora i strukture od propadljivih materijala civilnog naselja.

Kukij, danas grad Ilok bio je najjužnija točka limesa u Hrvatskoj. O Kukiju se zna jako malo i to uglavnom indirektno na temelju istraženih ranocarskih nekropola i civilnog naselja koje se tijekom kasne antike proširilo preko njih. Od nalaza vojnog karaktera ističu se epigrafski spomenici i pokretni nalazi oružja i fibula.

Hrvatska ima sreću što je nasljedila tekovine rimske civilizacije, a rimska vojska i limes čine posebno kulturuno nasljeđe. Njegova vrijednost prepoznata je te ga je zaštitio UNESCO. Nažalost, stanje istraženosti u Hrvatskoj nasuprot susjednih država je slabo. Ovaj rad je kratak pregled arheoloških saznanja koja su do sada poznata, a samo nova istraživanja ovog jedinstvenog aspekta rimske kulture mogu donijeti nove podatke i Hrvatsku smjestiti uz bok drugim ponosnim nositeljima ovog nasljeđa.

Katalog nalaza

Cohors II Asturum et Calaecorum equitata

1. Rimska vojna diploma

Slika 9. Rimska vojna diploma iz Sotina

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj "Popino Brdo"

Smještaj: privatno vlasništvo

Dimenzije: vis. oko 125 mm, šir. 99 mm, deb. 0,5 – 2 mm

Materijal: bronca

Opis: Diploma nije u cijelosti sačuvana. Sastoji se od dvije brončane preklopive pločice (diptiha) koji je očuvan u 20 dijelova. Dvije rupe nalaze se na sredini pločica i služile su za povezivanje diptiha brončanom žicom koja je bila osigurana pečatima svjedoka. U gornjem desnom kutu također se nalazi rupa koja je služila za spajanje. Natpisno polje omeđeno je urezanim crtama. Najbolje sačuvan tekst nalazi se na prednjoj strani prve pločice, na kojoj se nalazi sadržaj gotovo cijele konstitucije (nedostaju samo dva reda).

Natpis glasi:

Datacija: 157. g. po. Kr.

Objavljeno: Ilkić 2009; AE 2009, 1079; EDCS-55900155.

Komentar:

2. Opeka koju je pečatirala *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) II Ast(urum)

Datacija: 2 – 3. st.

Objavljeno: CIL III 10674b; Szilágyi 1933, str. 92, kat. br. 52; Lőrincz 2001, str. 234, kat. br. 251; EDCS-29900672

Komentar:

3. Opeka koju je pečatirala *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[coh]ortis II {H}ast(urum)

Datacija: Nakon 214. g. po. Kr.

Objavljeno: CIL III 10674a; Szilágyi 1933, str. 92, kat. br. 53; Lőrincz 2001, str. 234, kat. br. 252; EDCS-29900671.

Komentar:

4. Opeka koju je pečatirala *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) II Ast(urum)

Datacija: Nakon 214. g. po. Kr.

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

5. Opeka koju je pečatirala *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*

Nalazište: (Ad Militare)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) II Ast(urum)

Datacija: Nakon 214. g. po. Kr.

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

6. Opeka koju je pečatirala *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*

Nalazište: Batina (Ad Militare)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) II Ast(urum)

Datacija: Nakon 214. g. po. Kr.

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

7. Opeka koju je pečatirala *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*

Nalazište: Batina (Ad Militare)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) II Ast(urum)

Datacija: Nakon 214. g. po. Kr.

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

8. Opeka koju je pečatirala *cohors II Asturum et Calaecorum equitata*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) II Ast(urum)

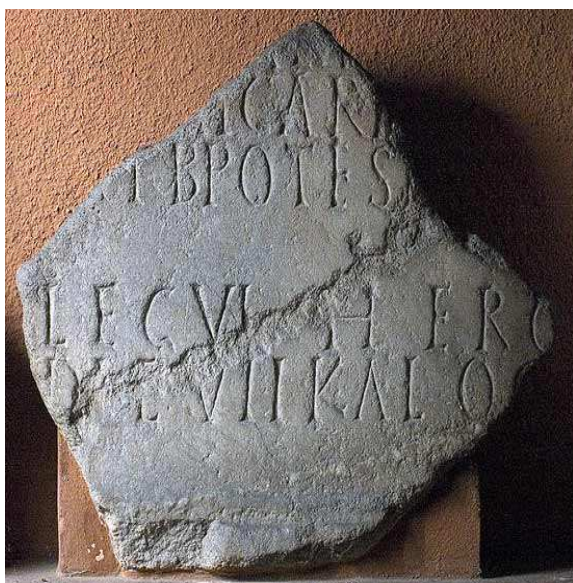
Datacija: Nakon 214. g. po. Kr.

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

legio VI Herculia

9. Posvetni natpis caru Galeriju

Slika 10. Posvetni natpis caru Galeriju

Nalazište: Osijek, Draž, Batina, Beli Manastir?

Smještaj: Pečuh, Janus Pannonius Muzeum

Dimenzije: vis. 0,52 m, šir. 0,61m

Materijal: kamen

Opis: Natpis glasi:

I

[d(omini) n(ostro) C(aio) Gal(erio) V]al(erio) M[aximiano p(ontifici) m(aximo) Germ(anico)
max(imo) V Sar(matico) max(imo) III Persic(o) max(imo) II]

[Brit(annico) ma]x(imo) II Carp[ic(o) max(imo) V Armen(iaco) max(imo) Medic(o) max(imo)
Adiabenic(o)]

[max(imo) t]rib(unicia) potest(ate) [XV? co(n)s(uli) VI? p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli) P(io)
F(elici) Inv(icto) Aug(usto)]

leg(ion) VI Herc[ul(ia) d(evota) n(umini) m(aiestati)que eius]

die VII Kal(endas) Oc[t(obres) Severo Aug(usto) et Maximino Caes(are) co(n)ss(ulibus)

Našem gospodaru Gaju Galeriju Valeriju Maksimijanu vrhovnom svećeniku Germaniku

najvećem pet puta Sarmatiku najvećem tri puta Perziku najvećem dva puta

Britaniku najvećem dva puta Karpiku najvećem pet puta Armeniku najvećem Mediku najvećem

Adiabenu najvećem tribunskom moći petnaesti put, konzulu šesti put, ocu domovine, prokonzulu

Pobožnom Sretnom Nepobjedivom Uzvišenom

legija Herkulija

posveta pažnji njegova Veličanstva

Datacija: 25. septembar 306 – 310. g. po. Kr.

*Objavljeno:*AE 1964, 0226; ILJug-02, 01072 Nagy 1964, 274-280; tab. 11, kat. br. 2., EDCS-
10001076, lupa 7991,HD016147

Komentar: U literaturi i bazama podataka se navodi različito mjesto nalaza što otežava stavljanje u
konteksts. Ipak, prevladava mišljenje da je nađen u Baranji oko Batine, u čijoj blizini je djelovala
legio VI Herculia.

10. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Nemetin (*Ad Labores*), položaj Močari

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 7668

Dimenzije: vis. 0,13m, šir. 0,18m, deb. 0,45m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(e)r(culia) c(ohors) X

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1962, str. 367, Bulat 1965, str. 13. kat. br. 28; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

11. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0, 195 m, šir. 0, 152 m, deb. 0,0 51 m

Materijal: keramika

Opis: Opeka s utisnutim pečatom unutar pravokutnog polja.

Pečat glasi:

l(egio) VI H(e)r(culia) c(ohors) X

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 36, kat. br. 10.

Komentar:

12. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. 17177

Dimenzije: vis. 0,29 m, šir. 0,29 m, deb. 0,054 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[[legio]] VI H(e)r(culia) c(ohors) X

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 42, br. 8, tab. IX; Ilkić 2005, str. 36, kat. br. 11.

Komentar:

13. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. 17176

Dimenzije: vis. 0,407 m, šir. 0,305 m, deb. 0,051 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

l(egio) VI H(e)r(culia) c(ohors) X

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 42, br. 7, tab. IX; Ilkić 2005, str. 36, kat. br. 12.

Komentar:

14. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,20 m, šir. 0,18 m, deb. 0,055 m

Materijal: keramika

Opis: Brojevi V i I su u gornjem dijelu spojeni, a slovo R nije jako izraženo. Pečat je udubljen u loše vidljivom okviru. Pečat glasi:

l(egio) VI H(e)r(culia) c(ohors) X

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 37, kat. br. 13.

Komentar:

15. Ulomak tegule koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,163 m, šir. 0,85 m, deb. 0,019 m

Materijal: keramika

Opis: Udubljena slova na teguli su slabo vidljiva. Pečat glasi:

[l(egio)V]I H(e)r[(culia) c(ohors) (X)]

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 37, kat. br. 14.

Komentar:

16. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,25 m, šir. 0,223 m, deb. 0,056 m

Materijal: keramika

Opis: U pečatu slovo H ima nepotpunu prvu okomitu hastu. Pečat glasi:

l(egio) VI H(e)r(culia) c(ohors) X

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 37, kat. br. 15.

Komentar:

17. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,184 m, šir. 0,098 m, deb. 0,045 m

Materijal: keramika

Opis: Slovo H ima nepotpunu prvu okomitu hastu. Pečat glasi:

l(egio) VI H(e)r(culia) [c(ohors) X]

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 38, kat. br. 16.

Komentar:

18. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,195 m, šir. 0,145 m, deb. 0,062 m

Materijal: keramika

Opis: Donja vodoravna hasta slova L je nakrivljena. Oko pečata nema pravokutnog okvira. Pečat glasi:

l(egio) VI H(e)r(culia) c(ohors) [X]

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 38, kat. br. 17.

Komentar:

19. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,056 m, šir. 0,052 m, deb. 0,015 m

Materijal: keramika

Opis: Manji komad opeke s udubljenim natpisom i slabo očuvanim okvirom. Pečat glasi:

[(l)eg(io)] VI H(erculia)

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 38, kat. br. 18.

Komentar:

20. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(erculia)

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 42, kat. br. 2a, tab. IX; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

21. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 2279

Dimenzije: vis. 0,26m, šir. 0,12m, deb. 0,055m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(erculia)

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 42, kat. br. 3, tab. IX; Bulat 1965, str 13, kat. br. 21; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

22. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: nepoznato, možda Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5960

Dimenzije: vis. 0,23 m, šir. 0,19 m, deb. 0,045 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(erculia)

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1965, str. 13, kat. br. 22; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

23. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 7060

Dimenzije: vis. 0,4m, šir. 0,3m, deb. 0,05m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(erculia)

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1965, str. 13, kat. br. 23; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

24. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Petrijevcima (*Mursella*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(erculia)

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

25. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Zmajevac (*Ad Novas*)

Smještaj: nepoznato

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI He(rculia)

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: CIL 03, 10665h; Pinterović 1978, str. 111; EDCS-29900668

Komentar:

26. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: nepoznato

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI He(rculia)

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: CIL III, 10665i; Pinterović 1978, str. 111; EDCS-29900669

Komentar:

26. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: nepoznato, možda Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5952

Dimenzije: vis. 0,3 m, šir. 0,23 m, deb. 0,05 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(e)r(culia) c(ohors) X

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1965, str. 13. kat. br. 25; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

27. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: nepoznato, možda Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5953

Dimenzije: vis. 0,41 m, šir. 0,35 m, deb. 0,06 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(e)r(culia)c(ohors) X

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1965, str. 13. kat. br. 26; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

28. Opeka koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5957

Dimenzije: vis. 0,31 m, šir. 0,31 m, deb. 0,06 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(e)r(culia)c(ohors) X

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1965, str. 13, kat. br. 27; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

29. Tegula koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Dalj (*Teutoburgium*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 728

Dimenzije: vis. 0,2 m, deb. 0,17m, šir. 0,035m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) VI H(e)r(culia)c(ohors) X

Datacija: 3. i 4. st. po. Kr. do 360. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1965, str. 13. kat. br. 24; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

30. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,20 m, šir. 0,158 m, deb. 0,05 m

Materijal: keramika

Opis: Udubljeni natpis se nalazi u pravokutnom okviru. Pečat glasi:

l(egio) VI H(e)r(culia) [c(ohors) X]

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 354, kat. br. 3.

Komentar:

31. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Vručak

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,088 m, šir. 0,068 m, deb. 0,055 m

Materijal: keramika

Opis: Udubljeni natpis se nalazi u pravokutnom okviru. Pečat glasi:

[[l(egio)] V]I H(e)[r(culia) c(ohors) X]

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 355, kat. br. 4.

Komentar:

32. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Vručak

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,288 m, šir. 0,205 m, deb. 0,055 m

Materijal: keramika

Opis: Udubljeni natpis se nalazi u pravokutnom okviru. Pečat glasi:

l(egio) VI H(e)r(culia) c(ohors) X]

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 355, kat. br. 5.

Komentar:

33. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Popino Brdo

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,17 m, šir. 0,158 m, deb. 0,055 m

Materijal: keramika

Opis: Udubljeni natpis se nalazi u pravokutnom okviru. Pečat glasi:

leg(io) VI [H(erculia)]

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 355, kat. br. 6.

Komentar:

34. Ulomak opeke koju je pečatirala *legio VI Herculia*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Vrućak

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,198 m, šir. 0,194 m, deb. 0,054 m

Materijal: keramika

Opis: Udubljeni natpis bez okvira. Pečat glasi:

[le]g(io) VI H(erculia)

Datacija: Kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 356, kat. br. 7.

Komentar:

cohors I Alpinorum pediata

35. Počasni natpis

Nalazište: Osijek (*Mursa*) ili Bilje

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal:

Opis: Počasni natpis javnog karaktera koji spominje careve Septimija Severa i Karakalu. Natpis glasi:

[Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) Septimio Severo

Pio Per]tin[aci Aug(usto), Arabico

A]diabenic[o, Parthico ma-

x]imo et Imp(eratori) [Caes(ari) M. Aurelio An-

to]nino Pi[o Felici Aug(usto) et

[[[P.] Sept(imio) Geta[ae nob(ilissimo) Caes(ari)]]----

C]astinu[s, praefect(us)

co]h(ortis) I Alp[inor(um) pediatae

d]ev[otus numini eorum]

Imperatoru Cezaru Luciju Septimiju Severu,

Piju Pertinaksu Uzvišenom, Arabiku,

Adiabenu, Partiku, Najvećem i Imperatoru

Cezaru Marku Aureliju Antoninu Sretnom Augustu i
Publiju Septimiju Geta najplementijem Cezaru
Kastin prefekt
Prve pješачke kohorte Alpinaca
posvećeno njihovim božanstvima

Datacija: 208. – 209. g. po. Kr.

Objavljeno: CIL III 10269; Fitz 1959, str. 248; Pinterović 1960, str. 29; AE 1978, 0655; Fitz 1978, str. 371, kat. br. 17; Pinterović 1978, str. 65; Lőrincz 2001, str. 233, kat. br. 250; HD004756; EDCS-28100219

Komentar: Mjesto nalaza natpisa je relativno nesigurno. Hrvatski istraživači spominju da je potječe iz Bilja u blizini Osijeka, dok ga strani autor smješta u Osijek. Postrojba je za Karakle ili Elagabala dobila počasni naziv *Antoniniana*.

36. Zavjetna pločica

Slika 11. Zavjetna pločica (preuzeto s

[http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=\\$AE_2003_01406.jpg](http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=$AE_2003_01406.jpg))

Nalazište: Dragojlov Brijeg ili Popovac (*Antianae*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Dimenzije: vis. 0,1065 m, šir. 0,1418 m

Materijal: bronca

Opis: Bronačna pločica je pravokutnog oblika s izbojkom u sredini gornje strane. Gornji desni kut pločice je oštećen, ali tekst je u potpunosti očuvan. Natpisno polje je s tri strane (lijeve, desne i donje) uokvireno dvjema urezanim crtama. Natpis glasi:

Signis coh(ortis) I

*Alp(inorum) p(ediata) Antonin
an(a)e All(ius) Exupe-
ratus praef(extus) d(edit) d(edicavit)*

Znakovima Prve pješачke kohorte Alpinaca
Antoninijane prefekt Alije Eksuperat
dao je posvetiti

Datacija: Prva dva desetljeća 3. st. po. Kr. ; 211. - 217. g. po. Kr.

Objavljeno: Radman-Livaja 2003, str. 113 – 133; AE 2003, 1406; EDCS-30100958; HD045107;

Komentar: Pločica pripada bojnom znakovlju, koju je vjerojatno u sklopu svojih službenih dužnosti dao izraditi zapovjednik postrojbe. Velika važnost ovog nalaza je u tome što je vojno znakovlje bilo nužno vezano za logor postrojbe. Ono se čuvalo u zgradi zapovjedništva, principiji. Otežavajuća okolnost pri ubikaciji logora ove postrojbe je nepoznato točno mjesto gdje je pločica nađena.

37. Opeka koju je pečatirala *cohors I Alpinorum peditata*

Nalazište: Dragojlov Brijeg

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[C(ohors)] I Alp(inorum) P(editata) An(toniniana).

Datacija: vjerojatno početak 3. st. po. Kr.

Objavljeno: Minichreiter 1989b, 182; Šaranović-Svetek 1990, 52.

Komentar: Postoji različito tumačenje pečata i postoji dvojba je li u pitanju *cohors I Alpinorum peditata* ili *cohors I Ulpia Pannoniorum*.

ala II Hispanorum Arvacorum

38. Stela Nigera Sveitrija

Slika 12. Nadgrobna stela Nigera Sveitrija (O. Harl, preuzeto s http://www.ubi-eratlupa.org/img/monuments/D3074_G1.jpg)(2003)

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Vojvođanski muzej, Novi Sad

Dimenzije: vis. 1, 55 m, šir. 0, 54 m, deb. 0, 25 m

Materijal: kamen

Opis: Natpis glasi:

Niger

Bataro-

nis f(ilius), Sve-

[i]trius,

eques

ala (II) Ara-

vacorum,

ann(orum) XXXVII

stipendio-

rum XVII

h(ic) s(itus) e(st)

*Marcellus et
Publius
consob-
rini idem here-
des poserunt*

Niger Sveitrije, sin Batarona
konjanik Druge ale Arvaka
godina 37
plaća 17
tu je pokopan
Marcel i Publije
rođaci
istoga nasljednici postavili

Datacija: Prva polovica 1. stoljeća.

Objavljeno: CIL III 3286 + 10262; Desjardins i Rómer 1873, kat. br. 168; Hampel 1908, kat. br. 2, tab. 5; ILJug 294; Kraft 1951, str. 151, kat. br. 371; Mócsy 1959, str. 260, kat. br. 217/3; Pinterović 1968, str. 64, kat. br. 10; Holder 1980, str. 279, kat. br. 532; Dautova 1983 kat. br. 135; Göricke-Lukić 2000, str. 31 i 33 kat. br. 3, tab.Vi 2; Lőrincz 2001, str. 198, kat. br. 133; EDCS-28600269; lupa 3074.

Komentar:

39. Stela Tita Klaudija Valerija

Nalazište: Dalj (*Teutoburgium*)

Smještaj: Muzej Vojvodine, Novi Sad

Dimenzije:

Materijal:

Opis: Natpis glasi:

*Ti(berio) Cl(audio) Britti
fillio
Valerio, decurioni
alae II Arvacorum
domo Hispano, annor(um) L
stip(endiroum) XXX et*

*a Cl(audiae) Ianuariae, coniugi eius
et Cl(audiae) Hispanillae, filiae vivis
ex testamento Flac[c] us dec(urio)
frater
et Hispanilla filia, heredes
faciundum curaverunt*

Tiberiju Klaudiju, Britta

sinu

dekurionu

ale Arvaka

podrijetlom Hispancu, godina 50

plaća 30 i

Klaudiji Januariji, njegovoj ženi

i Klaudiji Hispanili, živoj kćeri

po oporuci Flak dekurion

brat

i Hispanilla kćerka

nasljednici

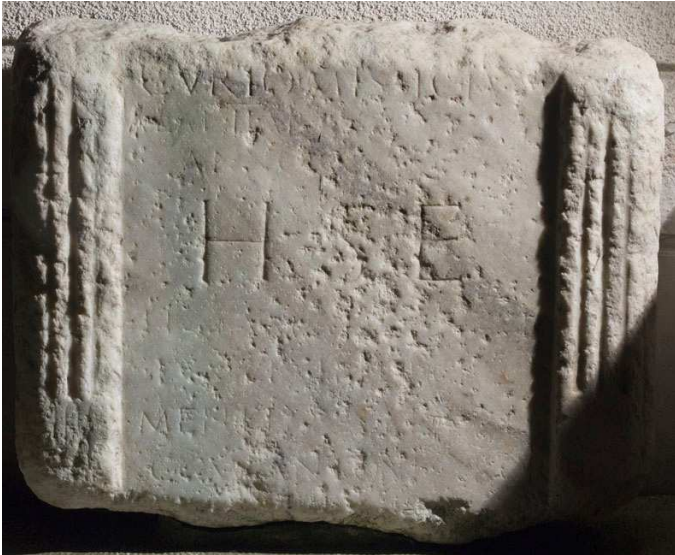
se pobrinuli da se napravi

Datacija: Sredina 1. stoljeća

Objavljeno: CIL III 3271; Kraft 1951, str. 151, kat. br. 372; Mócsy 1959, str. 261, kat. br. 219/1; Pinterović 1968, str. 68, kat. br. 15; Holder 1980, str. 279, kat. br. 531; Dautova 1983 kat. br. 223 tab. 9,1; AE 1985, 491; Speidel 1985, str. 348; Speidel 1992, str. 329; Lőrincz 2001, str. 199, kat. br. 136; EDCS-28600254; lupa 3935.

Komentar:

40. Stela na kojoj se spominje *ala II Hispanorum Arvacorum*

Slika 13. Stela na kojoj se spominje *ala II Hispanorum Arvacorum* (O. Harl, preuzeto s <http://www.ubi-erat-lupa.org/img/monuments/22328-1.jpg>) (studeni 2013)

Nalazište: Dalj (*Teutoburgium*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Dimenzije: vis. 0, 98m, šir. 1, 18m, deb. 0, 33m

Materijal:

Opis: Natpis glasi:

[Com(inius) - - - -, de]-
curio, mi(s)sicius
alae II Ar[vacorum]
annorum [- - -]
h(ic) s(itus) e(st)
testam[ento fie]r(i)
iussit sibi et C[ominio Cle]-
enti, fratri [e]t
Com(iniae) Antoni(ae) s[o]rori

Kominije

otpušteni dekurion

Druge ale Arvaka

godina

tu je sahranjen

po oporuci zadano svojim i Kominiju

Klementu bratu i

sestri, Kominiji Antoniji

Datacija: 50. – 100. godina

Objavljeno: CIL III 10258 (=3273); Brunšmid 1910/11, str. 135 kat. br. 763; Mócsy 1959, str. 261, kat. br. 219/2; Pinterović 1968, str. 68, kat. br. 17; Holder, 1980, str. 279, kat. br. 533; Lőrincz 2001, str. 199, kat. br. 137; EDCS-28600256; lupa 22328.

Komentar:

41. Kontramarka koju je pečatirala *ala II Hispanorum Arvacorum*

Nalazište: Dalj (*Teutoburgium*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal:

Opis: Natpis glasi:

al(ae) (II) Ar(vacorum)

Datacija: Kasna Tiberijeva ili rana Klaudijeva vladavina, prva polovica 1. stoljeća

Objavljeno: Kos 1984, kat. br. 47 ff; Lőrincz 2001, str. 198, kat. br. 135; EDCS-18000395

Komentar: Kontramarke su bile oznake koje su stavljale na novac kako bi im se promjenila vrijednost ili produžila valjanost da ostanu u optjecaju.

cohors II Alpinorum equitata

42. Stela Velagena Ulatija

Slika 14. Stela Velagena Ulatija (O. Harl, preuzeto s http://www.ubi-eratlupa.org/img/monuments/F3071_G2.jpg) (2000)

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 656

Dimenzije: vis. 2,4 m, šir. 0,7m, deb. 0,24m

Materijal:

Opis: Natpis glasi:

Velagenus
Manti filius)
Ulatius
eq(ues) coh(ortis) II Alp(inorum)
ann(orum) XXXVIII
stip(endiorum) XVI
h(ic) s(itus) e(st)
Longinus, (centurio) et
Primus, c(ustos) ar(morum) b(eneficiarius)
heredes
poserunt

Velagen

Mantija sin

Ulatije

konjanik Druge kohorte Alpinaca

godina 37

plaća 16

ovdje je pokopan

Longin, centurion i

Prim, oružar

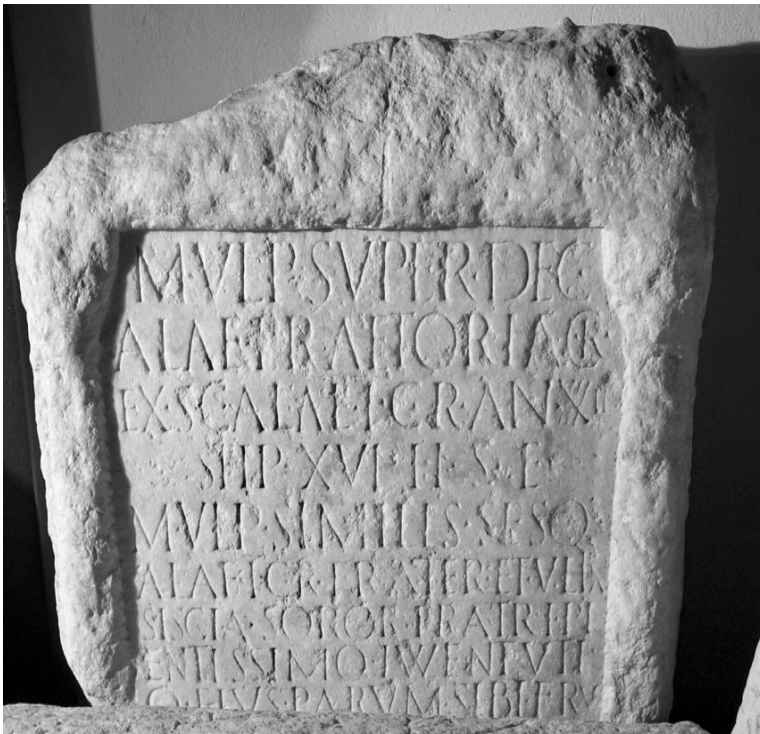
nasljednici postavili

Datacija: Sredina 1. stoljeća.

Objavljeno: AE 1913, 0135; ILJ 3104; Hofiller 1912, str. 2 – 3, kat. br. 1; Kraft 1951, str. 166, kat. br. 1021; Mócsy 1959, str. 260, kat. br. 217/4; Pinterović 1968, str. 65, kat. br. 9; Holder 1980, str. 297, kat. br. 1041; Dautova 1983 kat. br. 133; Göricke-Lukic 2000, 29, 33 kat. br. 2, tab. VI 1; Lőrincz 2001, str. 229, kat. br. 234; EDCS-10102101; HD027207, lupa 3071.

Komentar:

43. Stela Marka Ulpija Supera

Slika 15. Stela Marka Ulpija Supera (O. Harl, <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=3948>) (svibanj 2014)

Nalazište: Dalj (*Teutoburgium*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. 762

Dimenzije: vis. 0,88 m, šir. 0,92 m, deb. 0,20 m

Materijal: mramor

Opis: Natpis glasi:

M(arcus) Ulp(ius) Super, dec(urio)
alae praetoriae c(ivium) R(omanorum)
ex s(ummo) c(uratore) alae I c(ivium) R(omanorum) ann(or)um XXXII
stip(endiorum) XVI h(ic) s(itus) e(st)
M(arco) Ulp(ius) Similis sesq(ui)plarius
alae I c(ivium) R(omanoru) frater et Ulpia
Siscia, soror fratri pi-
entissimo iuventu-
q(ue) eius parum sibi fru-
[gi] facie[nd]um c[u]r(averunt)

Marko Ulpije Super, dekurion

Prve ale pretorije rimskih građana

bivšem nadgledniku Prve ale rimskih građana, godina trideset i dvije,

plaća šesnaest, Marko Ulpije Simil, seskviplarij

Prve ale rimskih građana, brat i Ulpija Siscija

sestra bratu, najpobožnijem mladiću,

njega nedovoljno vrijedan

pobrinuli se da se rapravi

Datacija: Kasno Trajanovo razdoblje

Objavljeno: CIL III 10257 (=3272); ILS 2539; Brunšmid 19010/11, str. 133 kat. br. 762; Kraft 1951, str. 144, kat. br. 221a – b; Mócsy 1959, str. 261, kat. br. 219/3; Pinterović 1968, str. 68, kat. br. 13; Holder 1980, str. 287, kat. br. 712; Dautova 1983, kat. br. 221; Lőrincz 2001, str. 183, kat. br. 85; EDCS-28600255; lupa 3948.

Komentar:

ala I civium Romanorum

44. Oltar posvećen bogu Mitri

Nalazište: Dalj (*Teutoburgium*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. 742

Dimenzije: vis. 0,58 m, šir. 0, 24 m, deb. 0, 24 m

Materijal: vapnenac

Opis: Natpis glasi:

I(nvicto) D(eo) M(ithrae)

[Ve]t(urius) Du-

[bi]tatus

[ve]teranus a(lae) I c(ivium) R(omanorum)

[e]x dupl(icario)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Nepobjedivom Bogu Mitri

Veturije Dubitat

Veteran Prve ale rimskih građana

bivši duplikarij

rado zasluženio ispunio zavjet

Datacija: Oko 200. g. po. Kr.

Objavljeno: AE 1912, 0129; Brunšmid, 1910/11, str. 121, kat. br. 742; Kraft 1951, str. 144, kat. br. 222; Barkóczy 1964, str. 351, kat. br. 156/3; Pinterović 1968, str. 68, kat. br. 14; ILJ 3015; Lőrincz 2001, str. 184, kat. br. 88; EDCS-10102019; HD028182; lupa 22674.

Komentar:

45. Posvetni natpis Marsu

Slika 16. Zavjetni natpis Marsu (O. Harl, <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=22685>) (svibanj 2014)

Nalazište: Dalj (*Teutoburgium*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Dimenzije: vis. 0,94 m

Materijal: vapnenac

Opis: Natpis glasi:

C(aius) Aur(elius)

Marti[nus]

praef(ectus) [al(ae) I c(ivium) R(omanorum)]

et Iuv[entia]

Zosi[ma uxor]

eius [et C(aius) Aur(elius)]

Zo[simus et]

[6][6]

[3 et] C(aius) Au[r(elius)]

Atilianu[s]

et Aurelia

Faustiniana

fili[i] signum

Mart(is) Vic(toris)

alae I c(ivium) R(omanorum)

don(um) pos(uerunt)

Gaj Aurelije Martin,

prefekt,

i Juventija Zosima, njegova žena,

i Gaj Aurelije Atilian,

i Aurelije Atilijan,

i Aurelija

Faustijana

djeca znak

Marsa Pobjednika

Prve ale rimskih građana

kao dar postavili

Datacija: oko 200. godine

Objavljeno: CIL III 10256; Pinterović 1968, str. 67, kat. br. 12; Lőrincz 2001, str. 184, kat. br. 89;

EDCS-29400014; lupa 22685

Komentar: S obzirom na to da je dio natpisa na kojemu se spominje postrojba u kojoj je Gaj Aurelije Martin vršio dužnost prefekta, možda je u pitanju bila postrojba ala I praetoria civium Romanorum.

cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis

46. Herkulov žrtvenik

Nalazište: Vukovar, Dalj, Sotin?

Smještaj: Gradski muzej Vukovar?

Dimenzije: vis. 1,02m

Materijal:

Opis: Natpis glasi:

Deo

sancto

Herculi

T(itus) Fl(avius) Magi-

anus, prae(fectus)

coh(ortis) I His-

an(orum) eqq(uitum)

trib(unus) coh(ortis)

II Aur(eliae) Dac(orum)

p(iae) f(idelis) (milliariae) eqq(uitum)

v(otum) s(solvit) l(ibens) m(erito)

Bogu

svetom

Herkulu

Tit Flavije Magijan

prefekt Prve konjaničke

kohorte Hispanaca

tribun Druge konjaničke

dačke kohorte Aurelije

Pobožne i Vjerne milijarije

rado zasluženno ispunio zavjet

Datacija: Kraj 2. stoljeća

Objavljeno: CIL III 10255 (= 6450); Pinterović 1968, str. 69, kat. br. 21; Boagers 1977, kat. br. 611; Sanader 1994, str. 112, kat. br. 53; Lőrincz 2001, str. 246, kat. br. 295; EDCS-29400013; HD056620.

Komentar:

47.Olovna plomba

Slika 17. olovna plomba

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 2,5 m, duž. 2,7 m, deb. 0,7 m.

Materijal: olovo

Opis: Plomba je ovalnog oblika. Na stražnjoj strani su utisnute tri vodoravne crte. Natpis glasi:

coh(ortis) I[I]

Aur(elia) D(acorum)

Datacija: Najranije od vladavine Marka Aurelija kada je postrojba osnovana, vjerojatno oko 168. godine. Najkasnije vrijeme do kojega se može ovaj nalaz može datirati je do oko 211. godine, jer od tada nosi počasni naslov *Antoniniana*.

Objavljeno: Ilkić 2006, str. 71, kat. br 1.

Komentar: Olovne plombe koristile su kako bi se neki važan dokument ili predmet osigurali pečatom. Plombe iz Sotin (*Cornacum*)a pripadaju službenoj vrsti plombi i vjerojatno su služile za osiguravanje vojničkih plaća.

48. Olovna plomba

Slika 18. Olovna plomba

Nalazište: Sotin (Cornacum) (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,017 m, duž. 0,012 m, deb. 0,05 m

Materijal: olovo

Opis: Plomba je djelomično sačuvana. Na desnoj strani plombe sačuvan je natpis napisan u dva reda. Natpis glasi:

[co]h(ortis) II

A[u]r(elia) D(acorum)

Datacija: Otprilike od 168. do 211. g. po. Kr.

Objavljeno: Ilkić 2006, str. 71, kat. br 2.

Komentar:

49. Opeka koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

c(ohortis) I[I] Aur(eliae) D(acorum)

Datacija: 198. – 222. godine, s obzirom na to da nosi počasni naslov *Antoniniana*.

Objavljeno: Brunšmid 1901, str. 145; Szilágyi 1933, str.109, tab. XXXI, kat. br. 48; Fitz 1962, str. 69; Lőrincz 1985, str. 182, kat. br. 193b; Lőrincz 2001, str. 246, kat. br 294a; EDCS-18300353.

Komentar: Brunšmid smatra se natpis odnosi na I. kohortu Aurelijevu Dardanaca i restituirao ga je ga kao *c(ohortis) I Aur(elia) D(ardanorum)*.

50. Opeka koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[co]h(ortis) (II) Aur(eliae) D(acorum) Ant(oniniana)

Datacija: 198. – 222. godine

Objavljeno: Brunšmid 1901, str. 145; Fitz 1962, str. 69; Lőrincz 2001, str. 246, kat. br 294b; EDCS-18300354.

Komentar:

51. Ulomak opeke koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*) (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,31 m, šir. 0,29 m, deb. 0,067 m

Materijal: keramika

Opis: Donji dio slova je bolje vidljiv nego gornji. Kratice AUR i ANT napisane su u ligaturi. Pečat glasi:

c(ohors) I[I] Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 39, kat. br. 20.

Komentar:

52. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,151 m, šir. 0,075 m, deb. 0,032 m

Materijal: keramika

Opis: U pravokutnom okviru nalazi se slabo očuvana kratica sa slovima AUR u ligaturi. Pečat glasi:

[*c(ohors) II Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)*]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 39, kat. br. 21.

Komentar:

53. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,223 m, šir. 0,15 m, deb. 0,028 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis je jako slabo vidljiv. Pečat glasi:

[*c(ohors) I I A(ur(elia) D(acorum) Ant(oniniana))*]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 40, kat. br. 22.

Komentar:

54. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,125 m, šir. 0,087 m, deb. 0,024 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[*c(ohors) II Au(r(elia) D(acoorum) A[nt(oniniana))*]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 40, kat. br. 23.

Komentar:

55. Ulomak rala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,12 m, šir. 0,145 m, deb. 0,059 m

Materijal: keramikaopeke koju je pečati

Opis: Natpis u pravokutnom okviru je slabo sačuvan. Pečat glasi:

[c(ohors) II Au]r(elia) D(acorum) A[nt(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 40, kat. br. 24.

Komentar:

56. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,182 m, šir. 0,111 m, deb. 0,028 m

Materijal: keramika

Opis: U pravokutnom okviru nalazi se pečat s reljefnim natpisom. Slova ANT su u ligaturi. Pečat glasi:

[c(ohors) II Aur(elia)] D(acorum) Ant(oniniana)

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 41, kat. br. 25.

Komentar:

57. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,13 m, šir. 0,083 m, deb. 0,025 m

Materijal: keramika

Opis: U pravokutnom okviru je slabo sačuvan natpis sa slovima ANT u ligaturi. Pečat glasi:

[c(ohors) II Aur(elia) D(acorum)] Ant(oniniana)

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 41, kat. br. 26.

Komentar:

58. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,066 m, šir. 0,067 m, deb. 0,021 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat je jako slabo očuvan. Pečat glasi:

[c(ohors) II Aur(elia)] D(acorum) A[nt(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 41, kat. br. 27.

Komentar:

59. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,09 m, šir. 0,112 m, deb. 0,026 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat sa slabo vidljivim natpisom u kojemu slova ANT tvore ligaturu. Pečat glasi:

[c(ohors) II Aur(elia) D(acorum)] Ant(oniniana)

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 42, kat. br. 28.

Komentar:

60. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,0125 m, šir. 0,095 m, deb. 0,024 m

Materijal: keramika

Opis: U pravokutnom okviru se jako slabo sačuvan natpis. Pečat glasi:

c(ohors) [II Aur(elia) D(acourm) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 42, kat. br. 29.

Komentar:

61. Ulomak tegule s pečatom II. kohorte *Aurelia Dacorum milliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,148 m, šir. 0,147 m, deb. 0,031 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

c(ohors) II Aur(elia) D(acorum) [Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 42, kat. br. 30.

Komentar:

62. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,0134 m, šir. 0,115 m, deb. 0,03 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis se nalazi u pravokutnom okviru. Slova UR i AT su u ligaturi. Pečat glasi:

[c(ohors) I]I Aur(elia) D(acorum)Ant(oniniana)

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 43, kat. br. 31.

Komentar:

63. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,102 m, šir. 0,01 m, deb. 0,032 m

Materijal: keramika

Opis: Slova VR i ANT tvore ligaturu. Pečat glasi:

[c(ohors) II] Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 43, kat. br. 32.

Komentar:

64. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,010 m, šir. 0,113 m, deb. 0,032 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[c(ohors) II] Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 43, kat. br. 33.

Komentar:

65. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,194 m, šir. 0,113 m, deb. 0,036 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[*c(ohors) II A]ur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)*]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 44, kat. br. 34.

Komentar:

66. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,108 m, šir. 0,078 m, deb. 0,02 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[*c(ohors) II Au]r(elia) D(acorum) A[nt(oniniana)]*]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 44, kat. br. 35.

Komentar:

67. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,119 m, šir. 0,125 m, deb. 0,028 m

Materijal: keramika

Opis: U pravokutnom okviru sačuvano je samo prvo slovo kratice. Pečat glasi:

c(ohors) [II Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 44, kat. br. 36.

Komentar:

68. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,95 m, šir. 0,077 m, deb. 0,025 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

c(ohors) [II Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 45, kat. br. 37.

Komentar:

69. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,127m, šir. 0,085m, deb. 0,029m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

c(ohors) [II Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 45, kat. br. 38.

Komentar:

70. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,122 m, šir. 0,072 m, deb. 0,024 m

Materijal: keramika

Opis: Rub okvira u kojemu se nalazi natpis je zaobljen, a sam okvir izrađen je od malih trokuta.

Pečat glasi:

c(ohors) II Au[r(elia) D(acorum) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 45, kat. br. 39.

Komentar:

71. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,084 m, šir. 0,055 m, deb. 0,03 m

Materijal: keramika

Opis: Okvir je izveden u obliku malih trokuta, a rub je zaobljen. Pečat glasi:

c(ohors) I [Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 46, kat. br. 40.

Komentar:

72. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,084 m, šir. 0,069 m, deb. 0,03 m

Materijal: keramika

Opis: Rub je zaobljen, a okvir je izveden u obliku malih trokuta. Između brojke II je vodoravna hasta, a iznad je crta. Pečat glasi:

c(ohors) II A[(urelia) D(acorum) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 46, kat. br. 41.

Komentar:

73. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Vrućak

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,094 m, šir. 0,061 m, deb. 0,034 m

Materijal: keramika

Opis: Slova AVR su u ligaturi. Pečat glasi:

[C(ohors)] II Aur(elia) [D(acorum) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 356, kat. br. 8

Komentar:

74. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Vrućak

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,106 m, šir. 0,103 m, deb. 0,031 m

Materijal: keramika

Opis: Preko ulomka su utisnute zakovice od kaliga. Pečat je slabo vidljiv i glasi:

C(ohors) II A[ur(elia) D(acorun) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 356, kat. br. 9

Komentar:

75. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Vrućak

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,152 m, šir. 0,117 m, deb. 0,028 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat i glasi:

[C(ohors) II] Aur(elia) [D(acorun) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 357, kat. br. 10

Komentar:

76. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Popino Brdo

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Ulomak je jako oštećen, a natpis jedva vidljiv. Pečat glasi:

[C(ohors) II Aur(elia) D(acorun) An]t(oniniana)

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 357, kat. br. 11

Komentar

77. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Popino Brdo

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,088 m, šir. 0,065 m, vis. 0,037 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

C(ohors) [II Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 357, kat. br. 12

Komentar

78. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors II Aurelia Dacorum miliaria equitata pia fidelis*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*), položaj Popino Brdo

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,121 m, šir. 0,143 m, vis. 0,027 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis je u pravokutnom polju. Pečat glasi:

[C(ohors) III Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)]

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 358, kat. br. 13

Komentar

cohors I Thracum Civium Romanorum

79. Ulomak tegule koju je pečatirala *cohors I Thracum Civium Romanorum*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,155 m, šir. 0,16 m, deb. 0,055 m

Materijal: keramika

Opis: U pravokutnom okviru nalazi se natpis koji teče s desna prema lijevo. Pečat glasi:

coho(rs) p(rima) T(hracum) c(ivium Romanorum)

Datacija: 2. stoljeće. Njezin smještaj u Donjoj Panoniji potvrđen je od 110. do 167. godine

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 39, kat. br. 19.

Komentar: Kratica COHO koja je korištena na ovoj opeci jedinstven je nalaz.

legio I Noricum

80. Ulomak tegule koju je pečatirala *legio I Noricum*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. 17178

Dimenzije: vis. 0,25 m, šir. 0,25 m, deb. 0,055 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

figvlinas iv(v)ensianas l[eg(ionis) Nor(icorum)]

Datacija: kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 23, 1 k, T. IV; Pinterović 1978, str. 111; Ilkić 2005, str. 35, kat. br. 9.

Komentar:

81. Opeka koju je pečatirala *legio I Noricum*

Nalazište: Ilok (*Cuccium*)

Smještaj: Muzej Slavonije(?)

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[fig]vlinas iv(v)en[sianas leg(ionis) Nor(icorum)]

Datacija: kraj 3. i 4. stoljeće

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 23, 1 c, tab. IV; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

82. Nadgrobnni spomenik Marka Aurelija Serena

Slika 19. Nadgrobnni spomenik Marka Aurelija Serena (O. Harl, <http://www.ubi-eratlupa.org/monument.php?id=5558>) (2003)

Nalazište: Ilok (Cuccium)

Smještaj: Muzej gradaa

Dimenzije: vis. 0, 544 m, šir. 0, 528 m, deb. 0,092 m

Materijal: bijeli vapnenac

Opis: Titul je skoro kvadratnog oblika. Natpisno polje nalazi se unutar dvostruko profiliranog okvira. Ne postoji nikakv drugi ukras, a slova se smanjuju u donjim redovima. Natpis glasi:

D(is) M(anibus)

M(arco) Aurel(io) Sereno vet(erano)

ex 7 (centurione) coh(ortis) I Lusit(anorum) domo

Bass(ianis) vixit ann(os) LVI

h(oc) s(epulcrum) f(ecit)

Cl(audia) Maximilla coniug(i)

pientissimo et si

bi posuit

Bogovima Maninma,

Marku Aureliju Serenu,

bivšem centurionu Prve kohorte Luzitanaca, iz Bassiana

koji je živio 56 godina

ovaj grob je načinila žena Klaudija Maksimila
pobožnom mužu i
sebi ga je podigla

Datacija: Kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: Batorović 2003, str. 4; Sanader 2003, str. 142; Lőrincz 2005, str. 63; Rendić-Miočević
2009, str. 79; AE 2009, 1078; EDCS-32300666; lupa 5558;

Komentar:

83. Zavjetni natpis Jupiteru Najboljem Najvećem koji su podigli Tračani

Nalazište: Sotin

Smještaj: izgubljen

Dimenzije:

Materijal: kamen

Opis: Natpis glasi:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Thrac[e]s(?)

coh(ortis) I

Lusitan[orum]

v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)

Jupiteru Najboljem Najvećem

Tračani

Prve Kohorte

Luzitanaca

rado zasluženo ispunili zavjet

Datacija: kraj 2. i početak 3. st. po. Kr.

Objavljeno: AE 2009, 1080; EDCS-55702000

Komentar: Natpis je izgubljen, postoji samo njegova skica.

Cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata

84. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Batina(*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije(?)

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) Ant(oniniana)

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: *CIL* III 3757; Szilágyi 1933, str. 90, kat. br. 25 – 32; Pinterović 1978, str. 111; Fitz 1983, str. 57, tab. 192; Lőrincz 2001, str. 239, kat. br. 271a; EDCS-28701151

Komentar: U bazi podataka se navodi samo kao kohorta Breuka, bez počasnog naziva Anotninijana

85. Tegula koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 726a

Dimenzije: vis. 0,13 m, šir. 0,11m, deb. 0,026m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) Ant(oniniana)

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 89, kat. br. 35, tab. XXIV; Bulat 1965, str. 16, kat. br. 40; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

86. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 2608

Dimenzije: vis. 0,285m, šir. 0,25m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) Ant(oniniana)

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: Bulat 1965, str. 16, kat. br. 41; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

87. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 2629

Dimenzije: vis. 0,12 m, šir. 0,125m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) Ant(oniniana)

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: Bulat 1965, str. 16, kat. br. 42; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

88. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 726b

Dimenzije: vis. 0,31m, šir. 0,21m, deb. 0,06m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) Ant(oniniana)

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: Bulat 1965, str. 16, kat. br. 43; Pinterović 1978, str. 111

Komentar: Bulat navodi da je nalaziste nepoznato

89. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 2301

Dimenzije: vis. 0,236m, šir. 0,156m,

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) Ant(oniniana)

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 89, kat. br. 28, tab. XXIV; Bulat 1965, str. 16, kat. br. 44; Pinterović 1978, str. 111

Komentar:

90. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5959

Dimenzije: vis. 0,19m, šir. 0,27m, deb. 0,05m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) Ant(oniniana)

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: Bulat 1965, str. 16, kat. br. 45; Pinterović 1978, str. 111

Komentar:

91. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 20114

Dimenzije: vis. 0,21 m, šir. 0,28 m, deb. 0,025 m

Materijal: keramika

Opis: Slova imena kohorte odvojena su dvama znakovima interpunkcije (*triangula distinguentia*)

Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum)

Datacija: Druga polovica 2. st.

Objavljeno: Podrug i Filipović 2006, str. 37, kat. br. 4.

Komentar:

92. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 20111

Dimenzije: vis. 0,128 m, šir. 0,11 m, deb. 0,025 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII [Br(eucorum) Ant(oniniane)]

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: Podrug i Filipović 2006, str. 39, kat. br. 8.

Komentar:

93. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 20113

Dimenzije: vis. 0,155 m, šir. 0,17 m, deb. 0,023 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

[c]oh(ortis) VII Br(eucorum)

Datacija: Druga polovica 2. st.

Objavljeno: Podrug i Filipović 2006, str. 38, kat. br. 5.

Komentar:

94. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 14284

Dimenzije: vis. 0,10 m, šir. 0,8 m, deb. 0,021 m

Materijal: keramika

Opis: Slova u pečatu su odvojena interpunkcijskim znakom (*triangulum distinguens*). Pečat glasi:

[c]oh(ortis) V[II Br(eucorum)]

Datacija: Druga polovica 2. st.

Objavljeno: Podrug i Filipović 2006, str. 38, kat. br. 6.

Komentar:

95. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 17663

Dimenzije: vis. 0,37 m, šir. 0,255 m, deb. 0,05 m

Materijal: keramika

Opis: Slova u pečatu su odvojena interpunkcijskim znakom (*triangulum distinguens*). Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) A[n(toniniane)]

Datacija: 204. – 222.

Objavljeno: Podrug i Filipović 2006, str. 38, kat. br. 7.

Komentar:

96. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Bilje

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) Ant(oniniana)

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111

Komentar:

97. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Popovac (*Antiana*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum) Ant(oniniana)

Datacija: 204. – 222. godina

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111

Komentar:

98. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 724

Dimenzije: vis. 0,175m, šir. 0,11m, deb. 0,02m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum)

Datacija: 117 – 204. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat, 1965, str. 16, kat. br. 36; Pinterović 1978, str. 111

Komentar:

99. Tegula koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5961

Dimenzije: vis. 0,2m, šir. 0,16m, deb. 0,02m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ors) VII Br(eucorum)

Datacija: 117 – 204. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1965, str. 16, kat. br. 37; Pinterović 1978, str. 111

Komentar: Bulat navodi da je nalazište nepoznato

100. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*), inv. br. 5964

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije: vis. 0,19 m, šir. 0,16m, deb. 0,025m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ors) VII Br(eucorum)

Datacija: 117 – 204. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1965, str. 16, kat. br. 38; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar: Bulat navodi da je nalazište nepoznato

101. Tegula koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 7755

Dimenzije: vis. 0,23m, šir. 0,15m, deb. 0,03m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ors) VII Br(eucorum)

Datacija: 117 – 204. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat 1965, str. 16, kat. br. 39; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

102. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 721

Dimenzije: vis. 0,145m, šir. 0,195m, deb. 0,035m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ortis) VII Br(eucorum)

Datacija: 117 – 204. g. po. Kr.

Objavljeno: Szilágyi 1933, str.88, kat. br. 23, tab. XXIV; Bulat 1965, str. 15, kat. br. 35; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

103. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Bilje

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ors) VII Br(eucorum)

Datacija: 117 – 204. g. po. Kr.

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111

Komentar:

104. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Popovac (*Antianae*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ors) VII Br(eucorum) An(toniniana)

Datacija: 117 – 204. g. po. Kr.

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111

Komentar:

105. Opeka koju je pečatirala *cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

coh(ors) VII Br(eucorum)

Datacija: 117 – 204. g. po. Kr.

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111; *CIL* III, 10668c; EDCS-29900670

Komentar:

Legio III Flavia Felix

106. Zavjetna ara Jupiteru Najboljem i Najvećem legijskog beneficijara Gaja Julija Julijana

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije: vis. 0,75 m, šir. 0,45m, deb. 0,3 m

Materijal: kamen

Opis: Ara je u gornjem dijelu prilično oštećena, ali natpis je u potpunosti sačuvan. Natpis glasi:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

C(aius) Iul(ius) Iulia

nus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)

[l]eg(ionis) quartae Fl(aviae)

Jupiteru Najboljem Najvećem

Gaj Julije Julijan

konzularni beneficijar

Četvrte legije Flavije

Datacija: Najširi raspon je 120. - 337. g. po. Kr. kada je legija bila u Singidunu, uži raspon bi bio 161. - 167. kada je legija zamjenila Drugu pomoćnicu u Akvinku dok je ova služila na Istoku.

Objavljeno: Bulat i Pinterović 1967, str 90, kat. br. 8; Pinterović 1978, str 128. i tab. XXIII; AE 1974, 0536; ILJug 1058; Perinić-Muratović 2003, str. 103, kat. br. 2; EDCS-10001062; HD011436;

Komentar:

107. Zavjetna ara beneficijara Tita Flavija Justa

Slika 20. Zavjetna ara benefecijara Tita Flavija Justa (preuzeto s [http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=\\$CBI_00413.jpg](http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=$CBI_00413.jpg))

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: kamen

Opis: Ara je bila slomljena, ali je uspješno sastavljena i natpis je potpuno očuvan. On glasi:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

T(itus) Fl(avius) Iustus

[b(ene)]f(iciarius) [c]o(n)s(ularis) leg(ionis)quartae

Macrino [et]

Celso co(n)[s(ulibus)]

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Jupiteru Najboljem Najvećem

Tit Flavije Just

konzularni benefecijar Četvrte legije

Makrinu i

Celsu konzulima

rado zasluženno ispunio zavjet

Datacija: 164. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat i Pinterović 1971, br. 1; AE 1973, 0448; Pinterović 1978, str. 59, T .X-1; HD011417; EDCS-09401550; lupa 11475.

Komentar: Ara je podignuta u vrijeme kada su konzuli bili Makrin i Celso, što aru precizno datira u 164. godinu. Bez obzira što se ime Četvrte Flavije ne spominje, vjerojatno se radi o njoj, a ne o

Četvrtoj Skitskoj.

108. Nadgrobni spomenik Marka Domicija iz Viminacija

Slika 21. Nadgrobni spomenik Marka Domicija (O.Harl, preuzeto s <http://www.ubi-eratlupa.org/img/monuments/3094-1.jpg>) (studeni 2013)

Nalazište: Sotin (Cornacum)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Dimenzije: vis.1,11 m, šir. 0,73 m, deb. 0,6 m

Materijal: kamen

Opis: Spomenik ima oblik kocke. S prednje strane se nalazi pravokutno udubljenje. Natpis glasi:

M(arco) Domitio

M(arci) f(ilio) Viminaci

[3 leg(ionis) IIII]

F(laviae) F(elicis) sti(pendiorum) XVII qui

vixit annis

[3]ndio[

Marku Domiciju

Marka sinu, iz Viminacija

legije Četvrte Flavije Snažne
plaća sedamnaest koji
je živio sa svojih godina

Datacija: vjerojatno tek od 120. kada se postrojba vraća u Singidunih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: CIL III, 10250; Brunšmid 1909, str.175, kat. br. 372; EDCS-29400008, lupa 3094
Komentar: Brunšmid donosi prijepis u kojemu se spominje *legio Flavia Felix*.

Legio II Adiutrix

109. Počasni natpis koji spominja cara Hadrijana

Nalazište: Spomenik je bio uzidan u zgradu u selu Bilje u Baranji, blizu Osijeka

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije: vis. 0, 265 m, šir. 0,30 m, deb. 0,09 m

Materijal: kamen

Opis: Sačuvan je samo dio ploče koja je vjerojatno stajala kao počasni natpis na nekoj javnoj zgradi. Natpis glasi:

*Imp(erator) Caesar di[vi Tra]
iani Parthici fil(ius) div[i Nervae]
nepos Traianus H[adrianus]
Aug(ustus) pontifex ma[ximus]
tribunicia potes[tate]
XVII co(n)s(ul) III [per]
legi(onem) I[II Adi(utricem)]*

Imperator Cezar Božanskog Trajana

Partika sin Božanskog Nerve

unuk Trajan Hadrijan

August vrhovni svećenik

tribunskom moći

sedamnaesti put konzul za

legiju Drugu Pomoćnicu

Datacija: Natpis se na temelju magistratura koje je Hadrijan obnašao (konzul i pučki tribun) datira u 133. g. po. Kr.

Objavljeno: CIL III 3280=10261; Brunšmid 1900, str. 23 – 24; Pinterović 1968, str. 64, kat. br. 5; Pinterović 1978, str. 54 i T. VIII-1; Mráv 2002, str. 29, kat.br. 2; AE 2003, 1348; Perinić-Muratović 2003, str. 107, kat. br. 10; Mráv 2003, str. 127-129, kat. br. 2, Abb. 2; HD037460; EDCS-28600263;

Komentar: Spomenik je prepisao Matija Petar Katančić, ali već Pinterović donosi prijepis koji je značajno oštećen. Restitucija natpisa razlikuje se i ovisno o bazi podatak iz koje je uzeta.

110. Zavjetna ploča Pontija Antonina

Slika 22. Zavjetna ploča Pontija Antonina (G. Alföldy, preuzeto s <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/foto/F011882>)(2003)

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 635

Dimenzije: vis. 0,47 m, šir. 0,4 m, deb. 0,05 m

Materijal: mramor

Opis: Ploča je oštećena i nepotpuno sačuvana. Natpis glasi:

[...]

[-Po?]ntius

[A]ntoninus

trib(unus) mil(itum) leg(ionis)

primae et secundae Adi(utricium)

praef(ectus) coh(ortis) primae

Ulp(iae) Tra(ianae) Cu[g(ernorum)]

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Pontije

Antonin

vojni tribun legije

Prve i Druge Pomoćnice

prefekt Prve kohorte

Ulpije Trajane Kugenora

dobrovoljno ispunio zavjet

Datacija: 2. stoljeće; 101. - 230. g. po. Kr.

Objavljeno: Bulat i Pinterović 1967, str. 89, br 7; Pinterović 1978, str. 48, T. VII-3; ILJug 1064; AE 1974, 0535; Perinić-Muratović 2003, str. 109, kat. br. 12; HD011433; EDCS-10001068

Komentar: Datacija ovog spomenika nije sigurna. Pinterović²⁸⁷ smatra da bi spomenik mogao biti iz vremena kada sa Sarmatima ratuje Kvint Marcije Turbon, a Pontije Antonin kao legijski tribun obje legije sudjeluje u tim ratovima. Ona ipak ističe da se ovo ne može dokazati. Na temelju gentilicija koji je ušao u upotrebu od sredine 2. stoljeća, moguća je i nešto kasnija datacija.

111. Nadgobni spomenik nepoznatog vojnika

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije: vis. 0, 22 m, šir. 0,14 m, deb. 0,08 m

Materijal: Kamen

Opis: Spomenik je oštećen i natpis nije sačuvan u cijelosti. Natpis glasi:

[...]

an(norum?) [... mil(es) leg(ionis)]

secundae ad[iutri]

cis[...]

ren[...]

godina vojnik legije

Druge Pomoćnice

²⁸⁷ Pinterović 1978, 48

Datacija: 2. stoljeće; 101. - 230. g. po. Kr.

Objavljeno: AE 1980, 0720; Bulat 1977, str. 33, kat. br. 3; t. 21, 2; Pinterović 1978, str. 48, T. VII-1;

Perinić-Muratović 2003, str. 109, kat. br. 13; HD006048; EDCS-10001071

Komentar: Danica Pinterović ovaj spomenik na temelju oblika slova datira u 2. st.

112. Nadgrobni spomenik Marku Aureliju Diomedu

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: Kamen

Opis: Spomenik je nepotpuno sačuvan. Natpis glasi:

D(iis) M(anibus)

M(arcus) Aur(elius) D[iomedes?]

qui vixit an(nos)

mens(es) VIII dies [...]

M(arcus) Aur(elius) Achilleus [vet(eranus)?]

ex cus(tode) armor(um) leg(onis) [II?]

adiut(ricis) vivo se fecit et [f?]il

io karissimo

Bogovima Manima

Marko Aurelije Diomed

koji je živio godina

mjeseci osam dana

Marko Aurelije Ahilej veteran

bivšim oružarem legije Druge

Pomoćnice živ sebi i najdražem

sinu napravio

Datacija: kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: ; Kubitschek-Loewy 1879, 155; Brunšmid 1900, str. Pinterović 1968, 64; Pinterović

Komentar:

113. Nadgrobni spomenik Tita Aurelija Avita i Ulpije Appijane

Slika 23. Nadgrobni spomenik Tita Aurelija Avita i Ulpije Appijane (O. Harl, preuzeto s <http://www.ubi-erat-lupa.org/img/monuments/4305-03.jpg>) (studeni 2013.)

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu, inv.br. 362

Dimenzije: vis. 1,72 m, šir. 0,83 m, deb. 0,24 m.

Materijal: kamen

Opis: Stela je reljefno ukrašena bistama bračnog para u gornjem pojasu, u srednjemu se nalazi ukras amfore i vinove loze, a u donjem natpisno polje. Unatoč tome što se radi o osrednjem provincijalnom radu, lijepi ukras i portret ipak ima veliku vrijednost. Natpis glasi:

T(itus) Aur(elius) Avitus

vet(eranus) leg(ionis) II Adi(utricis)

ann(orum) LXXVI vivos

sibi et Ulpiae

Appianae con

iugi pientissimae

vivi sibi posue

runt

Tit Aurelije Avit

veteran legije Druge Pomoćnice

godina sedamdeset i šest života

sebi i Ulpiji

Apijani ženi

najpobožnijoj

za života sebi napravili

Datacija: sredina ili druga polovica 2. stoljeća; 131. - 170. g. po. Kr.

Objavljeno: *CIL* III 3283; Brunšmid 1900, str. 41 – 42; Brunšmid 1909, str. 167, kat.br. 362; Pinterović 1968; Pinterović 1978, str. 81, T. XI; Dautova 1983, kat. br. 136; Cambi 1989, str. 59-76, t. 2; ; EDCS-28600266; lupa 4305

Komentar:

114. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5854

Dimenzije: vis. 0,22 m, šir. 0,18m, deb. 0,03m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Bulat 1965, str. , kat. br. 18; Pinterović 1968, str. 55 – 61; Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

115. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1968, str. 55 – 61; Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

116. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Miltiare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 13771

Dimenzije: vis. 0,145 m, šir. 0,17 m, deb. 0,028 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat se nalazi u pravoutnom okviru koji ima oblik *tabulae ansatae*. Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutricis)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike,

Objavljeno: Podrug i Filipović 2006, str. 36, kat. br. 1.

Komentar:

117. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Miltiare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 13773

Dimenzije: vis. 0,245 m, šir. 0,21 m, deb. 0,027 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat se nalazi u pravoutnom okviru koji ima oblik *tabulae ansatae*. Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutricis)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike,

Objavljeno: Podrug i Filipović 2006, str. 37, kat. br. 2.

Komentar:

118. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Miltiare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 13772

Dimenzije: vis. 0,265 m, šir. 0,227 m, deb. 0,032 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat se nalazi u pravoutnom okviru koji ima oblik *tabulae ansatae*. Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutricis)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike,

Objavljeno: Podrug i Filipović 2006, str. 37, kat. br. 3.

Komentar:

119. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Nacionalni muzej u Budimpešti

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

leg(io) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: CIL III 3750; Szilágyi 1933, str. 29, kat. br. 59g; Pinterović 1968, str. 55 – 61; Pinterović 1978, str. 111; EDCS-28701137

Komentar:

120. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

121. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

122. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

123. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

124. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

125. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

126. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

127. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

128. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

129. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

130. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

131. Opeka koju je pečatirala *legio II Adiutrix*

Nalazište: Batina (*Ad Militare*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) II Ad(iutrix)

Datacija: vjerojatno tek od 122. kada se postrojba vraća u Akvink iz Dačkih ratova i tamo ostaje do kasne antike

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

Legio X Gemina

132. Nadgrobni spomenik Gaja Julija Verekunda

Slika 24. Nadgrobni spomenik Gaja Julija Verekunda (O. Harl, preuzeto s <http://www.ubi-eratlupa.org/monument.php?id=4304>) (studeni 2013)

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Dimenzije: vis. 2, 21 m, šir. 0, 89 m, deb. 0, 35 m

Materijal: kamen

Opis: Spomenik je nadgrobna stela s reljefom carskog orla koji je flankiran hipokampima. Natpis glasi:

D(is) M(anibus)

C(aio) Iulio C(ai) f(ilio)

Cl(audia) Verecund(o)

Iuvav(o) mi(liti) leg(ionis)

X ge[m(inae)] p(iae) f(idelis)

(centuriae) Paet[t(i)] stip(endiorum) XX

h(eres) f(aciendum) c(uravit)

Bogovima Manima

Gaju Juliju Gajevom sinu

iz plemena Klaudija Verecundu

iz Juvava vojniku legije
Desete Združene Pobožne Vjerne
centurije Paetove plaća dvadeset
nasljednici zaslužni za podizanje spomenika

Datacija: Između 102. g. po. Kr. kada legija dolazi u Panoniju iz Germanije u Akvink i 107. g. po. Kr. kada odlazu u Vindobonu.

Objavljeno: AE 1928, 0157; Klemenc 1928, str. 271 – 274, sl. 1; Klemenc 1961, str. 19 (provjeriti); Pinterović 1969, str. 65 i 73; Pinterović 1978, str. 46; Dautova 1983 kat. kr. 134 ; ILJug 3103; Fitz1993, str. 331 kat. br. 235, 2; Göricke-Lukic 2000, str. 31 i 33 kat. br. 4 tab. VI 3; HD023806; EDCS-10102100; lupa 4304

Komentar:

133. Opeka koju je pečatirala *legio X Gemina*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 2461

Dimenzije: vis. 0,12m, šir. 0,075m, deb. 0,02m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) X G(eminae) P(ia) F(idelis)

Datacija: 2. st.

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 57, kat. br. 145p, tab. XIII; Bulat 1965, str. , kat. br. 16; Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

134. Opeka koju je pečatirala *legio X Gemina*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv.br, 2464

Dimenzije: vis. 0,19 m, šir. 0,18 m, deb. 0,045m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) X G(eminae) P(ia) F(idelis)

Datacija: 2. st

Objavljeno: Bulat 1965, str. , kat. br. 17; Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

135. Opeka koju je pečatirala *legio X Gemina*

Nalazište: Cerić

Smještaj: Gradski muzej Vinkovci, inv. br. 1137

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) X G(eminae) P(ia) F(idelis)

Datacija:

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111; spominje Ilkić 2005, str 21.

Komentar:

136. Opeka koju je pečatirala *legio X Gemina*

Nalazište: Cerić

Smještaj: Gradski muzej Vinkovci

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(ionis) X G(eminae) P(ia) F(idelis)

Datacija:

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

Legio XIV Gemina Martia Victrix

137. Nadgrobni natpis Aureliju Sekundu

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: kamen

Opis: Natpis glasi:

D(iis) M(anibus)
Aurel(io) Secund
o Z leg(ionis) XIII Ge(minae) M(artiae) V(ictricis)
qui vix(it) ann(os) XL m(enses) VIII
d(ies) XV Aur(elius) Annianus Z
et Maximianus signifer
parenti bene merito pos(uerunt)

Bogovima Manima

Aureliju Sekundu centurionu legije Četrnaeste Združene Ratničke Pobjedničke koji je živio godina četrdeset, mjeseci osam, dana petnaest, Aurelije Annijan centurion, i Maksimijan stjegonoša, zaslužnom roditelju podigli

Datacija: kraj 2. i početak 3. stoljeća

Objavljeno: CIL III 3284; Katančić 1826-1827, str. 426; EDCS-28600267; lupa 4307

Komentar:

138. Opeka koju je pečatirala *legio XIV Gemina Martia Victrix*

Nalazište: Petrijevcu (*Mursella*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek (?)

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(io) XIII G(emina) M(artia) V(ictrix)

Datacija: Kraj 1. stoljeća

Objavljeno: CIL 3755; Pinterović 1978, str. 111; Pinterović 1968, str. 65; EDCS-28701146

Komentar:

Legio V Macedonica

139. Opeka koju je pečatirala *legio V Macedonica*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5689

Dimenzije: vis. 0,049m, šir. 0,34m, deb. 0,05m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

L(egio) V M(acedonica)

Datacija: vjerojatno 1. do sredine 2. st. po. Kr. kada je bila smještena u Donjoj Meziji

Objavljeno: CIL III 15174a; Bulat 1965, str. , kat. br. 20; Pinterović 1978, str. 111; EDCS-32700090

Komentar:

140. Opeka koju je pečatirala *legio V Macedonica*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

L(egio) V M(acedonica)

Datacija: vjerojatno 1. do sredine 2. st. po. Kr. kada je bila smještena u Donjoj Meziji

Objavljeno: CIL III 15174b;d EDCS-32700092

Komentar:

141. Opeka koju je pečatirala *legio V Macedonica*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

L(egio) V M(acedonica)

Datacija: vjerojatno 1. do sredine 2. st. po. Kr. kada je bila smještena u Donjoj Meziji

Objavljeno: CIL III 15174c; EDCS-32700092

Komentar:

Legio VII Claudia Pia Fidelis

142. Opeka koju je pečatirala *legio VII Claudia Pia Fidelis*

Nalazište: nepoznato nalazište

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5954

Dimenzije: vis. 0,42 m, šir. 0,30m, deb. 0,065m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(io) VII Cl(audia) [P(ia) F(idelis)]

Datacija: 62. – 400. g. po. Kr. , kada je boravila u Viminaciju

Objavljeno: Bulat 1965, str. , kat. br. ; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

143. Opeka koju je pečatirala *legio VII Claudia Pia Fidelis*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5962

Dimenzije: vis. 0,39m, šir. 0,25m, deb. 0,045m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(io) VII Cl(audia) s(ub) c(ura) Ursaci

Datacija: 62 – 400. g. po. Kr. , kada je boravila u Viminaciju

Objavljeno: Bulat 1965, str. 14. kat. br. 32; Pinterović 1978, str. 111

Komentar:

144. Opeka koju je pečatirala *legio VII Claudia Pia Fidelis*

Nalazište: Osijek

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Leg(io) VII Cl(audia) [P(ia) F(idelis)]

Datacija: 62 – 400. g. po. Kr. , kada je boravila u Viminaciju

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

Cohors III Alpinorum equitata

145. Opeka koju je pečatirala *cohors III Alpinorum*

Nalazište: Bilje

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

c(ohors) III (Alpinorum)

Datacija: 4. stoljeće

Objavljeno: CIL III 3759c; Szilágyi 1933, str. 87, kat. br. 11.1; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

146. Opeka koju je pečatirala *cohors III Alpinorum*

Nalazište: Lug

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 2300

Dimenzije: vis. 0,163m, šir. 0,095m, deb. 0,035m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

c(ohors) III (Alpinorum)

Datacija: 4. stoljeće

Objavljeno: Bulat 1965, str. 14, kat. br. 34; Pinterovoć 1978, str. 111.

Komentar:

147. Opeka koju je pečatirala *cohors III Alpinorum*

Nalazište: Popovac (*Antianae*)

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

c(ohors) III (Alpinorum)

Datacija: 4. stoljeće

Objavljeno: Pinterović 1978, str. 111;

Komentar:

Exercitus Pannoniae Inferioris

148. Opeka koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5966

Dimenzije: vis. 0,16 m, šir. 0,23 m, deb. 0,55 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Exer(citus) Pan(noniae) Inf(erioris)

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Bulat 1965, str. 14. kat. br. 29; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

149. Opeka koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Osijek (*Mursa*), in. br. 5967

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek

Dimenzije: vis. 0,26 m, šir. 0,18 m, deb. 0,07 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Exer(citus) Pan(noniae) Inf(erioris)

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Bulat 1965, str. 14. kat. br. 30; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

150. Opeka koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Osijek (*Mursa*)

Smještaj: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 5968

Dimenzije: vis. 0,27 m, šir. 0,17 m, deb. 0,06 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Exer(citus) Pan(noniae) Inf(erioris)

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Bulat 1965, str. 14. kat. br. 31; Pinterović 1978, str. 111.

Komentar:

151. Opeka koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*),

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. 17180

Dimenzije: vis. 0,19 m, šir. 0,19 m, deb. 0,055 m

Materijal: keramika

Opis: Pečat glasi:

Exer(citus) Pan(noniae) Inf(erioris)

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Szilágyi 1933, str. 85, kat. br. 11c; Pinterović 1978, str. 111; Ilkić 2005, str. 33, kat. br. 1.

Komentar:

152. Opeka koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,295 m, šir. 0,20 m, deb. 0,048 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis se nalazi u pravokutnom polju. Pečat glasi:

Exer(citus) Pan(noniae) Inf(erioris)

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 33, kat. br. 2

Komentar:

153. Opeka koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,195 m, šir. 0,188 m, deb. 0,066 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis se nalazi u pravokutnom polju. Pečat glasi:

Exer(citus) Pan(noniae) Inf(erioris)

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 33, kat. br. 3.

Komentar:

154. Opeka koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. 17179

Dimenzije: vis. 0,166 m, šir. 0,17 m, deb. 0,056 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis se nalazi u pravokutnom polju. Pečat glasi:

Exer(citus) Pan(noniae) Inf(erioris)

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 34, kat. br. 4.

Komentar:

155. Tegula koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,0255 m, šir. 0,222 m, deb. 0,027 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis se nalazi u pravokutnom polju. Pečat glasi:

Exer(citus) Pan(noniae) [Inf(erioris)]

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 34, kat. br. 5

Komentar:

156. Tegula koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,144 m, šir. 0,057 m, deb. 0,027 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis se nalazi u pravokutnom polju. Pečat glasi:

[Exer(citus) P]an(noniae) I[nf(erioris)]

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 34, kat. br. 6.

Komentar:

157. Imbreks koji je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,178 m, šir. 0,107 m, deb. 0,019 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis se nalazi u pravokutnom polju. Pečat glasi:

[Exer(citus) P]an(noniae) I[nf(erioris)]

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 35, kat. br. 7.

Komentar:

158. Opeka ili tegula koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,077 m, šir. 0,039 m, deb. 0,011 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis se nalazi u pravokutnom polju. Pečat glasi:

[Exer(citus) Pan(noniae) I]nf(erioris)

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Ilkić 2005, str. 35, kat. br. 8.

Komentar:

159. Opeka ili tegula koju je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,202 m, šir. 0,117 m, deb. 0,026 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis se nalazi u pravokutnom polju. Pečat glasi:

Exer(citus) Pan(noniae) I[nf(erioris)]

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 354, kat. br. 1.

Komentar:

160. Imbreks koji je pečatirala *exercitus Pannoniae Inferioris(?)*

Nalazište: Sotin (*Cornacum*)

Smještaj: privatna zbirka

Dimenzije: vis. 0,11 m, šir. 0,102 m, deb. 0,017 m

Materijal: keramika

Opis: Natpis je jako slabo očuvan. Pečat glasi:

[Exer(citus) Pa]n(noniae) [Inf(erioris)]

Datacija: vjerojatno od Markomanskih ratova do kasnog 3. stoljeća kada je provincija podijeljena na Valeriju i Sekundu

Objavljeno: Ilkić 2013, str. 354, kat. br. 2.

Komentar:

Legio II Italica

161. Zavjetni natpis Jupiteru Gaja Opija Bebija

Nalazište: Dalj, Erdut(?)

Smještaj: spomenik je dio zida Stare crkve Gospe od Utočišta

Dimenzije:

Materijal: kamen

Opis: Natpis glasi:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

C(aius) Oppius

Bebius b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis)

II Ital(icae) P(iae) F(idelis)

Sever(iana) pro

se et suis

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Imp(eratore) d(omino) n(ostro) Sever(o)

Alexandro Aug(usto) II

et Marcello co(n)s(ulibus)

Jupiteru Najboljem Najvećem

Gaj Opije

Bebije, konzularni beneficijar

legije Druge Italske Pobožne Vjerne

Severijane sebi i svojim

rado zasluženno ispunio zavjet

Imperatoru našem gospodaru Severu

Aleksandru Augustu

i Marcelu konzulima

Datacija: 226. g. po. Kr.

Objavljeno: CIL III, 03270, Schallmayer, Eibl,Ott, Preuß, Wittkopf 1990, str. 254-255; EDCS-28600253; HD068757; lupa 13395

Komentar:

Popis izvora

Herodot

Herodotus, preveo A. D. Godley. Cambridge, Harvard University Press, 1920.

Apijan

Appian, The Foreign Wars, preveo H. White, New York, 1899.

Dion Kasije

Dio's Rome: An Historical Narrative Originally Composed in Greek during the Reigns of Septimus Severus, Geta and Caracalla, Macrinus, Elagabalus and Alexander Severus: And Now Presented in English Form, preveli H. B. Foster, J.Zonaras, New York, 1905.

Scriptores Historiae Augustae

Scriptores Historiae Augustae with an English Translation by David Magie, prev. David Magie, Cambridge, 1967-1968.

Notitia Dignitatum

Notitia dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum, ur. Otto Seeck, Berlin, 1876.

Kornelije Tacit

Complete Works of Tacitus. Tacitus, preveli i uredili A. J: Church. W. J. Brodribb, S. Bryant, New York, 1942.

Zosim

Zosimus, Historia nova, preveo L. Mendelssohn, Leipzig, 1887

Popis literature

- L. Alfonz i G. T. Radan, *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980.
- L. Barkóczi, *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, *Acta Arheologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XVI, 1964, 257 – 356.
- L. Barkóczi, *History of Pannonia*, U: L. Alfonz, G. T. Radan, *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, 85 – 124.
- A. R. Birley, *Hadrian to the Antonines*, U: A. K. Bowman, P. Garnsey, and D. Rathbone (ur.), *CAH* 11, *The High Empire, A.D. 70 – 192*, Oxford 2000, 132 – 194.
- J. E. Boagers, *Auxiliaria*, U: J. Fitz, *Limes*, Akten des XI. Internationalen Limeskongresses, Budapest 1977.
- Z. Bojčić, M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, *Terenski pregled područja Batine*, *Annales Instituti Archaeologici* V, 2009, 125–129.
- Z. Bojčić, M. Dizdar, D. Dujmić, T. Hršak, I. Vukmanić, T. Leleković, *područja između Batine i Suze*, *Annales Instituti Archaeologici* VI, 2011, 80–87.
- Z. Bojčić, M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, *Rezultati probnih istraživanja nalazišta Batina-Sredno 2010. godine*, *Annales Instituti Archaeologici* VII, 2011, 13 – 19.
- K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ur.), *CAH* 11, *The High Empire, A.D. 70 – 192*, Oxford 2000.
- K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ur.), *CAH* 12, *The Crisis of the Empire, A.D. 193 – 337*, Oxford 2005.
- J. Brunšmid, *Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji*, *VHAD* 1, 1895 – 1896, 96 – 119.
- J. Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, *VHAD* 4, 1900, 21 – 42.
- J. Brunšmid, *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV*, *VAMZ* 5, 1901, 87 – 168.
- J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. X, 1909, 149 – 222.
- J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu IV*, *VHAD* 10, 1910-1911, 63 – 144.
- M. Bulat, *Dva nova rimska natpisa u Muzeju Slavonije*, *OZ* 7, 1960, 13 – 16.
- M. Bulat, *Arheološki odio: Obilasci arheološkog terena od 1.I. 1961. do 31. XII. 1962. i važnije prinove*, *OZ* 8, 1962, 364 – 368.
- M. Bulat, *Rimske opeke i crijepovi s pečatima u Muzeju Slavonije*, *OZ* 9-10, 1965, 7 – 24
- M. Bulat., *Najnovija istraživanja u Batini Skeli*, *GSM* 5, 1970, 17 – 18.
- M. Bulat, *Gradac, Batina skela – naselje od srednjobrončanog do željeznog doba i rimski logor*,

ArhPregl 12, 1970, 42 – 43.

M. Bulat, *Nalazi s donjogradskog pristaništa u Osijeku*, OZ XVI, 1977a, 11 – 49.

M. Bulat, *Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji*, Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije 13, 1977b, 63–91.

M. Bulat, D. Pinterović, *Novi rimski natpisi iz Osijeka*, OZ 11, 1967, 87 – 100.

N. Cambi, *Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele*, VAMZ, 3.s., XXII, 1989, 59 – 79.

B. Campbell, *The Severan dynasty*, U:A. K. Bowman, P. Garnsey, and A. Cameron (ur.), *CAH 12, The Crisis of the Empire, A.D. 193 – 337*, Oxford 2005, 1 – 27.

C.Cichorius, s. v. *Cohors*, *RE IV*, Stuttgart 1900, 231 – 356.

E. Desjardins, F. Rómer, *Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois*, Budapest 1873.

M. Dizdar, R. Šoštarić, K. Jelinčić, *An Early Roman Grave from Ilok as a Contribution to Understanding a Process of the Romanization of Western Syrmia*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, 2003, 57 – 78.

M. Dizdar, D. Ložnjak-Dizdar, M. Ilkić, T. Leleković, *Sotin, terenski pregled 2008. g.*, *Annales Instituti Archaeologici V*, 2009, 122 – 124.

M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, *Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2012. godine*, *Annales Instituti Archaeologici IX*, 2013, 12 – 19.

M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, *Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2013. godine*, *Annales Instituti Archaeologici X*, 2014, 14 – 20.

D. Ložnjak-Dizdar, M. Dizdar, *Terenski pregled Sotin-Jaroši, probna arheoi pregledi područja općina Ilok, Lovas i Tovarnik u 2008. g.*, *Annales Instituti Archaeologici V*, 2009, 117 – 121.

D. Ložnjak-Dizdar, M. Dizdar, *Terenski pregled i arheološki nadzor na rekonstrukciji državne ceste D212, Kneževi Vinogradi – Zmajevac*, *Annales Instituti Archaeologici X*, 2014, 21 – 25.

D. Ložnjak-Dizdar, M. Hutinec, *Sotin-Jaroši, probna arheološka istraživanja 2009*, *Annales Instituti Archaeologici VI*, 2010, 7 – 10.

D. Ložnjak-Dizdar, M. Hutinec, *Sotin, probna arheološka istraživanja 2010.*, *Annales Instituti Archaeologici VII*, 2011, 9 – 12

D. Ložnjak-Dizdar, M. Hutinec, *Sotin, probna arheološka istraživanja 2011*, *Annales Instituti Archaeologici VIII*, 2012, 9 – 13.

D. Ložnjak-Dizdar, M. Hutinec, *Sotin – arheološka istraživanja 2012. godine*, *Annales Instituti Archaeologici IX*, 2013, 8–11.

J. Drinkwater, *Maximinus to Diocletian and the 'Crisis'*, U:A. K. Bowman, P. Garnsey, and A. Cameron (ur.), *CAH 12, The Crisis of the Empire, A.D. 193 – 337*, Oxford 2005, 28 – 67.

A. Domić Kunić, *Bellum Pannonicum (12.-11. pr. Kr.), posljednja faza osvajanja južne Panonije*,

VAMZ 39, 2006, 59 – 164.

D. Džino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, Cambridge, 2010.

J. H. Farnum, *The Positioning of the Roman Imperial Legions*, BAR International. Series 1458, Oxford, 2005.

S. Filipović, *Colonia Aelia Mursa*, U: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*, Pannonia II, Situla 42, Ljubljana 2004, 157 – 168.

S. Filipović, *Kasnoantička nekropola u Zmajevcu*, Katalog izložbe, 2010, Osijek

S. Filipović, M. Sanader, *Mursa*, U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003, 161 – 162.

J. Fitz, *A Military history of Pannonia from the Marcomann Wars to the death of Alexander Severus (180-235)*, AAntHung 14, 1962, 25 – 112.

J. Fitz, *Die Militärdiplome aus Pannonia Inferior in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts*, AAntHung 7, 1962, 421–442.

J. Fitz, *Epigraphica IX*, Alba Regia 16, 1978, 371 – 372.

J. Fitz, *Administration and army*, U: L. Alfonz i G. T. Radan, *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, 125 – 159.

J. Fitz, *Honorific titles of Roman military units in the 3rd century*, Budapest 1983.

J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, Budapest 1993.

D. Gabler, *Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten*, AAntHung 23, 1971, 83–91.

H. Gračanin, *Bitka kod Murse i njezin odjek*, Scrinia Slavonica 3, 2003, 9–29.

V. Hoffiller, *Novi rimski kameni spomenici u Osijeku*, VHAD 12, 1912, 1 – 7.

P. A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR Intern. Ser. 70, Oxford 1980.

J. Hampel, *A Nemzeti Múzeum Legrégibb Pannoniai Sibtáblái*, Budapest 1906, Értekezések 1908.

M. Hoti, *Sisak u antičkim izvorima*, Opuscula Archaeologica 16, Zagreb 1992, 133 – 163.

V. Hoffiller, *Novi rimski kameni spomenici u Osijeku*, VHAD, n.s., 12/1912: 1 -7.

M. Hutinec, D. Ložnjak-Dizdar (ur.), *Arheološke spoznaje o Sotinu*, Vukovar, 2010, 11 – 14.

M. Ilkić, *Pečati na antičkim opekama i krovnim crepovima iz Sotina (Cornacum)*, VAMZ 38, 2005, 19 – 54.

M. Ilkić, *Antičke plombe iz Sotina (Cornacum)*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 48, 2006, 57 – 80.

M. Ilkić, *Rimska vojna diploma iz Sotina (Cornacum)*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 26, 2009, 143 – 164.

M. Ilkić, *Arheološki dokazi kontinuiteta naseljenosti Sotina*, U: M. Hutinec, D. Ložnjak-Dizdar

- (ur.), *Arheološke spoznaje o Sotinu*, Vukovar, 2010, 11 – 14.
- M. Ilkić, T. Leleković, *Distribucija terre sigillate kao prilog poznavanju rimskog lokaliteta Cornacum*, U: G.Lipovac-Vrkljan, I. Radić Rossi, B. Šiljeg (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru*. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija. Crikvenica, 23.-24. listopada 2008, Crikvenica 2011.
- M. Ilkić, *Arheološka topografija prapovijesnih naselja u Sotinu*, *Histria antiqua* 20, 2011, 223–232.
- M. Ilkić, *Noviji nalazi rimskih opeka i crijepova s pečatima iz Sotina (Cornacum)*, *Histria antiqua* 22, 2013, 351 – 361.
- K. Jelinčić, *Rimska keramika iz Iloka*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, 2003, 79–88.
- M. P. Katančić, *Istri adcolarum geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commentariis illustrata*, 1–2. Buda 1826–1827.
- J. Klemenc, *Nov rimski vojnički natpis iz Murse*, *VHAD* 15, 1928, 271 – 275.
- J. Klemenc, *Limes u Donjoj Panoniji*, U: *Limes u Jugoslaviji I*, Zbornik radova sa simposiuma o Limesu 1960. godine, Beograd 1961, 5–34.
- L. J. F. Keppie, *Understanding Roman Inscriptions*, Baltimore, 1991.
- L. Keppie, *The army and the navy*, U: Bowman, Champlin, and Lintott (ur.), *CAH* 10, *The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69*, 1996, 371 – 393.
- P. Kovács, *The Late Roman Army*, U: .Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 31 – 37.
- K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, *Dissertationes Bernenses I* 3, Bern 1951.
- W. Kubitschek, E. Loewy, *Bericht über eine Reise in Ungarn, Slavonien und Croatien*, *Archaeologischepigraphische Mittheilungen aus Oesterreich III*, 1897, 152-174.
- B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien, 2001.
- B. Lőrincz, *The Linear Frontier Defence System and its Army*, U: Z.Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 25 – 31.
- B. Migotti (ur.), *BAR International Series 2393, The Archaeology of Roman Southern Pannonia, The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, Oxford, 2012, 157 – 189.
- K. Minichreiter, *Batina skela, Općina Beli Manastir – prahistorijski i antički lokalitet*, *AP* 18, 1976, 37–40.
- K. Minichreiter, *Rekognosciranje arheoloških lokaliteta Baranje*, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XVI/2, 1984, 32–36.
- K. Minichreiter, *Prilog poznavanju kasnoantičke arhitekture na području Slavonije i Baranje*,

Lihnid 7, 1989, 181 – 194.

K. Minichreiter, *Kneževi Vinogradi, Dragojlov brijeg*, AP 28, 1989, 102 – 103.

M. Mirković (ur.), *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Beograd 2005, 53 – 66.

A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959.

A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974.

T. Mommsen, *Corpus inscriptionum Latinarum* vol. III, *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, 1873

Z. Mráv, *Die Brückenbauinschrift Hadrians aus Poetovio*, *Communicatio Hungarica*, 2002, 15 – 57.

Z. Mráv, *Kaiserliche Bautätigkeit zur Zeit Hadrians in den Städten Pannoniens*, *Antiquitas Hungarica* 43, 2003, 127 – 129.

H. Nesselhauf, *Corpus Inscriptionum Latinarum* vol. XVI, *Diplomata militaria*, 1936.

T. Nagy, U: *Akte des IV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, Wien 1964.

C. Pelling, *The triumviral period*, U: Bowman, Champlin, and Lintott (ur.), *CAH 10, The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69*, 1996, 545 – 585.

Lj. Perinić Muratović, *Vojnički kultovi u Mursi*, *VAMZ* 36, 2004, 97 – 112.

D. Pinterović, *Mursa za dinastije Severa*, *OZ* 7, 1960, 17 – 42.

D. Pinterović, *Limesstudien in der Baranja und in Slawonien*, *Archaeologica Iugoslavica*, IX, 1968, 55–82.

D. Pinterović, *Problemi u istraživanju limesa na sektoru Batina Skela-Ilok*, *OZ* 12, 1969, 53 – 69.

D. Pinterović, *Slavonija kao dio rimske Panonije*, *Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek 1970, 79–100.

D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978.

E. Podrug, S. Filipović, *Neobjavljene rimske opeke i tegule s radioničkim pečatima iz Muzeja Slavonije*, *OZ* 28, 2006, 35 – 55.

I. Radman-Livaja, *Rimska brončana pločica iz Baranje*, *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* XXXVI, 2003, 113-133.

I. Radman-Livaja, *Nalazi rimske vojne opreme iz Hrvatske*, Zagreb 2010, katalog.

I. Radman-Livaja, *The Roman Army*, U: B. Migotti (ur.), *BAR International Series 2393, The Archaeology of Roman Southern Pannonia, The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, Oxford, 2012, 157 – 189.

- A. Radnóti, L. Barkóczi, *The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A.D.*, *AAntHung* 1/3-4, 1951, 191 – 230.
- E. Ritterling, *Legio*, *RE* XII, Stuttgart, 1924 – 1925, 1186 – 1829.
- D. B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49. B.C.-A.D. 79)*, Harare 1982.
- B. Salway, *What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700*, *The Journal of Roman Studies* 84, 1994.
- M. Sanader, *Rimske legije i njihovi logori na hrvatskom dijelu panonskog limesa*, *Opuscula Archaeologica* 27, 2003, 463 – 467.
- M. Sanader, *The Ripa Pannonica in Croatia*, in: U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003, 135 – 142.
- M. Sanader, *Imago Provinciarum*, Zagreb 2008. M. Sanader, *Imago Provinciarum*, Zagreb 2008.
- M. Sanader, *O problemima topografije hrvatskog dijela dunavskog limesa na temelju novijih arheoloških istraživanja*, U: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, 221-231, Zagreb, 2010.
- E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuß, E. Wittkopf, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, Stuttgart, 1990.
- E. Spajić, *Rimski novci nađeni u Baranji*, *Osječki zbornik* XIII, 1971, 133–157.
- J. E. H. Spaul, *Cohors 2*, *BAR International Series* 841, Oxford, 2000.
- M. P. Speidel, *Roman army studies*, Stuttgart 1992.
- M. P. Speidel, *Domo Hispanus*, *Gerion* 3, 1985, 347 – 348.
- J. Szilágyi, *Inscriptiones Tegularum Pannonicorum*, *DissPan*, ser. 2, 1/1933
- A. Šašel i J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLXX repertae et editae sunt*, *Situla* 5, 1963 i 19, 1978.
- J. Šašel, *Cohors I Montanorum*, *Opera selecta*, *Situla* 30, Ljubljana 1992, 478 – 482.
- J. Šašel, *Die Limes-Entwicklung in Illyricum*, *Actes IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines*, Mamaia, Bucuresti, Köln, Wien, 1972, 193 – 199.
- M. Šašel Kos, *The 15th legion at Emona – some thoughts*, *ZPE* 109, 1995, 227 – 244.
- M. Šašel Kos, *The Tauriscan gold mine : remarks concerning the settlement of the Taurisci*, *Tyche* 13, 1998, 207 – 219.
- D. Tončinić, *22. međunarodni kongres o limesu (The XXIIth International Limes - Roman Frontiers - Congress, Ruse, Bugarska, 6. - 11. rujna 2012.)*, *Obavijesti hrvatskog arheološkog Društva*, 2013, 91 – 97.
- A. Tonc, S. Filipović, *Novi osvrt na ACO pehar iz Osijeka*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*,

2010, 503–18.

Ž. Tomičić, M. Dizdar, B. Šiljeg D. Ložnjak Dizdar, *Ilok-Dvor knezova Iločkih, Rezultati istraživanja 2004*, Annales Instituti Archaeologici I, 2005, 9–13.

Ž. Tomičić, M. Dizdar, B. Šiljeg, H. Kalafatić, Kristina Jelinčić, K. Turkalj, J. Belaj, *Results of Rescue Archaeological Excavation at the Castle of the Dukes of Ilok in 2006*, Annales Instituti Archaeologici III, 2007, 7–16.

Ž. Tomičić, K. Minichreiter, K. Jelinčić, K. Turkalj, G. Mahović, K. Botić, M. Dizdar, H. Kalafatić, S. Kovačević, Z. Marković, *Ilok - Dvor knezova iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi - rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja 2007*, Annales Instituti Archaeologici IV, 2009.

O.Tentea, F. Matei-Popescu, *Alae et Cohortes Daciae et Moesiae*, AMN 39-40/I, Cluj i Napoca, 259- 296.

E. Tóth, *The Occupation of Pannonia*, U: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003.

Z. Vinski, *Zlatne okovice iz vremena seobe naroda*, Republika XII/2, 1956, 20–21.

Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003.

Z. Visy, *The Roman Army in Pannonia*, U: Z.Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 17 – 19.

J. J. Wilkes, *The Danubian and Balkan Provinces*. U: Bowman, Champlin, and Lintott (ur.), *CAH 10, The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69*, 1996, 545 – 585.

J. J. Wilkes, *The Danube Provinces*, in: A. K. Bowman, P. Garnsey, and D. Rathbone (ur.), *CAH 11, The High Empire, A.D. 70 – 192*, Oxford, 2000, 577 – 603.

Everett L. Wheeler, *Legio XV Apollinaris, From Carnuntum to Satala and beyond*, U: Y.Le Bohec and C. Wolff (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon 2000, 259 – 308.